

Міністерство освіти і науки України
Національний університет біоресурсів і природокористування
України

В.Д. Шинкарук, Р.В. Сопівник, І.В. Сопівник

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

навчальний посібник для студентів спеціальності
«Соціальна робота»

Київ – 2017

УДК 37.013.42 (100) (072)

ББК 74.100

Ш 62

Рецензенти:

Шевченко Г.П., дійсний член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, директор Науково-дослідного інституту духовного розвитку людини Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Мірошніченко В.І., доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права та приватно-правових дисциплін Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького;

Васюк О.В., доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету біоресурсів і природокористування України (протокол № ____ від _____ 2017 р.)

Шинкарук В.Д. Теорія та історія соціального виховання (навчальний посібник для студентів спеціальності «Соціальна робота») / В.Д. Шинкарук, Р.В. Сопівник, І.В. Сопівник – К.: ЦП «Компринт», 2017. – 300 с.

Навчальний посібник містить основи наукових знань із дисципліни «Теорія та історія соціального виховання» і складений відповідно до програми. У навчальному посібнику розкриваються особливості соціального виховання в Україні від найдавніших часів до сьогодення. Матеріали з кожного розділу містять завдання для самоперевірки здобутих знань.

Навчальний посібник призначений для науково-педагогічних, педагогічних працівників, студентів, аспірантів та усіх, хто цікавиться історією соціального виховання.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XV СТ. ..	
1.1. Сім'я і родинне виховання	
1.2. Українська народна педагогіка	
1.3. Шкільне виховання в Київській Русі (X – XII ст.)	
1.4. Теоретичні аспекти соціального виховання та їх висвітлення у творах письменників княжих часів	
1.5. Педагогічні ідеї Павла Русина і Юрія Дрогобича	
<i>Завдання для самоперевірки</i>	
РОЗДІЛ 2. ВИХОВАННЯ В ЕПОХУ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ	
2.1. Виникнення і розвиток шкіл в Україні як осередків виховання	
2.2. Філантропічні функції братств України. Братські школи, їх роль у формуванні національної свідомості, науки та культури	
2.3. Заснування перших українських вищих навчальних закладів. Острозька та Києво-Могилянська академія	
2.4. Козацька система виховання	
2.5. Українська педагогічна думка епохи Відродження про виховання доброчесності та милосердя	
<i>Завдання для самоперевірки</i>	
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII–XIX СТ. СОЦІАЛЬНО-	

ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ К.Д.УШИНСЬКОГО ...

- 3.1. Середня і вища освіта в Україні в ХУШ – першої половини ХІХ ст. ....
- 3.2. Реакційні статuti початку ХІХ ст. щодо освіти .....
- 3.3. Проблеми щастя людини та гармонійного розвитку у творчості Г.С. Сковороди .....
- 3.4. Т.Г. Шевченко про соціальне виховання ...
- 3.5. М.І. Пирогов про необхідність зв'язку школи із життям .....
- 3.6. Філантропічна діяльність О.В. Духновича, Х.Д. Алчевської, М.О. Корфа .....
- 3.7. Соціально-педагогічні погляди С.Ф.Русової
- 3.8. Соціально-педагогічні ідеї К.Д.Ушинського

Завдання для самоперевірки .....

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ....

- 4.1. Характерні риси радянської тоталітарної школи і системи виховання. Національна освіта в 1920-ті роки .....
- 4.2. Завершення формування української радянської системи соціального виховання у 30-ті роки .....
- 4.3. Виховання та освіта в роки Великої вітчизняної війни та після її закінчення .....
- 4.4. Розвиток наукових основ соціальної педагогіки в Росії на початку ХХ ст. Н.К.Крупська, як представник соціальної педагогіки .....
- 4.5. Теорія дитячого колективу в творчості С.Т.Шацького .....
- 4.6. Соціально-педагогічні ідеї П.П. Блонського
- 4.7. Теорія виховання і навчання «виняткових дітей» В.П. Кашенка .....

Завдання для самоперевірки .....

РОЗДІЛ 5	СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ	ІДЕЇ
	А.С. МАКАРЕНКА	
	5.1. Мета виховання	
	5.2. Теорія і практика виховання в колективі А.С. Макаренка	
	5.3. Ідея А.С. Макаренка про поєднання навчання з продуктивною працею	
	5.4. Проблеми сімейного виховання	
	5.5. Шляхи формування педагогічної майстерності вчителя-вихователя	
	<i>Завдання для самоперевірки</i>	

РОЗДІЛ 6.	СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ
	В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО .....
	6.1. В.О. Сухомлинський – педагог, науковець, громадянин .....
	6.2. Гуманізація – основа педагогічної системи В.О. Сухомлинського .....
	6.3. Види відповідальності за В.Сухомлинським .....
	6.4. В.О. Сухомлинський про книгу як важливий засіб виховання .....
	6.5. Питання естетичного виховання в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського ...
	6.6. В.О. Сухомлинський про роль сім'ї у вихованні .....
	6.7. Організаційно-методичні засади діяльності Павлишської школи .....
	<i>Завдання для самоперевірки</i> .....

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ .....

ПЕРЕДМОВА

Шановний колего! Цей методичний посібник розроблений на допомогу усім, хто цікавиться теорією та історією соціального виховання. Посібник адресований студентам спеціальності «Соціальна робота» (231), оскільки в ньому викладено відповідно до програми основи наукових знань із навчальної дисципліни «Теорія та історія соціального виховання». Особливістю даного посібника є те, що соціальне виховання, освіта і педагогіка розглядаються в тісному зв'язку із історичною епохою, політичним, культурним, економічним життям. У посібнику детально розглядаються питання: ролі і місця української народної педагогіки у процесі соціального виховання підростаючого покоління; виховання в Київській Русі (X – XII ст.); соціального виховання у творах письменників княжих часів; педагогічних ідей Павла Русина і Юрія Дрогобича; виникнення і розвитку шкіл в Україні як осередків виховання; філантропічної функції братств України; ролі братських шкіл у формуванні національної свідомості, науки та культури; заснування перших українських вищих навчальних закладів – Острозької та Києво-Могилянської академії; козацької системи виховання; висвітлення ідей про виховання у працях Г.С. Сковороди, Т.Г. Шевченка, М.І. Пирогова, О.В. Духновича, Х.Д. Алчевської, М.О. Корфа, С.Ф. Русової, К.Д. Ушинського, С.Т. Шацького, П.П. Блонського, В.П. Кащенко, А.С.Макаренка, В.О.Сухомлинського.

У процесі написання навчального посібника використано наукові праці, монографії, статті, Інтернет-джерела, посібники, підручники, хрестоматії з історії України, історії педагогіки, педагогіки, теорії і методики виховання відомих українських вчених, зокрема: І. Беха, О. Васюк, М. Євтуха, Є. Зеленова, А. Капської, В. Кравця, Є. Коваленко, М. Леківського, О. Мешко, Н. Миропольської, Г. Шевченко, М. Чурсіна та ін.

До кожної теми розроблені завдання для самоперевірки у тестовій формі, що допоможе читачам швидко перевірити себе на повноту засвоєння матеріалу, а у разі потреби повернутися до певного розділу навчального посібника.

Навчальний посібник не претендує на вичерпність і абсолютність у висвітленні питань теорії та історії соціального виховання, але пропонує авторський підхід у подачі навчального матеріалу, базуючись на результатах власних досліджень та наукових розвідках попередників.

В.Д. Шинкарук – доктор філологічних наук,
професор, декан гуманітарно-педагогічного
факультету Національного університету
біоресурсів і природокористування України

РОЗДІЛ 1.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XV СТ.

- 1.1. Сім'я і родинне виховання.
- 1.2. Українська народна педагогіка.
- 1.3. Шкільне виховання в Київській Русі (X – XII ст.).
- 1.4. Теоретичні аспекти соціального виховання та їх висвітлення у творах письменників княжих часів.
- 1.5. Педагогічні ідеї Павла Русина і Юрія Дрогобича.

1.1. Сім'я і родинне виховання

В VI–IX ст. східні слов'яни створили оригінальну систему виховання, яка спиралася на древню традицію. Виховання здійснювалось, передусім, у процесі включення дітей у конкретні види трудової діяльності* дорослих.

*Основними видами трудової діяльності східних слов'ян були:

- *мисливство (полювали на хутрових ті інших звірів)*
- *збиральництво (у лісах збирали гриби і ягоди інші здобні плоди),*
- *землеробство (вирощували слов'яни пшеницю, просо і ячмінь),*
- *та інші види промислів і ремесел: **бортництво** (елементарне бджолярство), **рибальство**, **зброярство**, **кожум'яцтво** (виробництво шкіри); **кушнірство** (українське ремесло, яке включало вичинку шкіри з хутром і пошиття з неї різного одягу; з хутра кушніри шили численні види традиційного одягу – кожухи, кептарі, шапки тощо); **лимарство** (виробництво з вичиненої шкіри-сириці (лимарицини) дрібних шкіряних речей (кінської збруї, ременів, гаманців, рукавичок тощо), **ковальство**; **залізоробне ремесло**; **гончарство**; **прядіння**; **бондарство** (виготовлення бочок); **чинбарство** (вичинка шкіри тварин) і **ткацтво**, **дігтярство** (ним займалися спеціальні ремісники – дігтярі; спочатку потрібно було надерти березової кори (бересту), потім дві гільзи щільно напакувати берестом і вбити одну гільзу в іншу; наладовану посудину ставили на вогнище й підігрівали сосновими скіпками; у процесі сухої перегонки берест розпарювався, млів і, зрештою, виділяв смолу, яку й називали дьогтем; знали дьоготь не тільки з берези а й з кори верби); **ювелірна справа** тощо.*

Метою виховання у східних слов'ян були передача підростаючому поколінню трудових умінь, встановлених способів поведінки, релігійних уявлень, традицій, звичаїв, обрядів, а також підготовка мужнього воїна – захисника своєї землі.

Тогочасна народна педагогіка визначила послідовність етапів раннього виховання дітей: період *баяння* (від народження до 1,5-2 – років) – *спілкування матері з дитиною*, основний засіб – колискова пісня; період *пестування* (1,5-2-5 років) – з роду виділялися пестуни і пестунки, які виховували дітей, залучали їх до дитячих ігор; *період набуття трудових навичок та оволодіння нормами моральної поведінки* (5-10 років). Провідним засобом виховання була праця: випасання худоби, участь в оранці, збирання ягід, плодів. Завершальний етап виховання – *ініціації* (система випробувань на фізичну зрілість і виробничу готовність).

У східних слов'ян існував обряд ініціації*, що був властивий ще їх предкам – праслав'янам.

*Щоб стати членом племені, дитина повинна була пройти ініціацію.

Відбувалася вона в три етапи. Перший – безпосередньо при народженні, коли повитуха обрізала пуповину наконечником бойової стріли у випадку з хлопчиком, або ножицями у випадку з дівчинкою, і пеленала дитину в пелюшки зі знаками роду.

Після досягнення хлопчиком трьох років він проходив подстягу – тобто його саджали на коня, оперізували мечем і три рази обвозили навколо подвір'я.

Після цього його починали вчити власне чоловічим обов'язкам по господарству.

Дівчинці на три роки вперше давали веретено і гребінь. Дійство теж сакральне, і першою спряденою дочкою ниткою, мати оперізувала її в день весілля для захисту від псування. Прядіння у всіх народів асоціювалося з долею, і з трирічного віку дівчаток вчили прядсти долю для себе та свого дому.

У дванадцять – тринадцять років, після досягнення шлюбного віку, хлопчиків і дівчаток приводили в чоловічий і жіночий дім, де вони отримували повний набір сакральних знань, необхідних їм по життю.

Після цього дівчина одягалась в поневу (спідниця, яку носили поверх сорочки і яка говорила про зрілість). Хлопець після посвячення отримував право носити бойову зброю і вступати в шлюб.

У період матріархату* і екзогамії* діти до 5-6-річного віку виховувалися матір'ю. Пізніше хлопчиків передавали у спільні чоловічі житла, а дівчаток – у жіночі, де їхніми наставниками ставали брати і сестри по матері.

** **Екзогамія** – одна з норм первісного права, що накладала заборону на шлюби і навіть на статеве спілкування у межах певного роду. Однак екзогамія роду була невід'ємною від **ендогамії** племені (практика шлюбів у межах певної соціальної групи (роду, племені чи родини), що заохочується соціальними нормами; прикладом ендогамії є шлюби між братом і сестрою у Єгипті фараонів).*

** **Матріархат** – (лат. mater - мати і грец. ἀρχή – влада) – ранній період у розвитку суспільства, який характеризувався наявністю материнського роду і рівноправним з чоловіком, а пізніше провідним становищем жінки у суспільстві. За раннього матріархату (палеоліт і ранній неоліт) основними заняттями населення були збиральництво, мисливство та примітивне рибальство, причому збиральництвом займалися жінки, мисливством – чоловіки, а рибальством – одні й другі. Це було основою для рівноправного становища жінки й чоловіка в суспільстві. Розвинутий М. характеризувався переважним становищем жінки в суспільстві. Основними галузями господарства було мотичне землеробство, досить розвинуте рибальство, розведення свійських тварин.*

Осередком матріархального суспільства була **материнська сім'я** – велика група (200-300 чол.) близьких родичів по жіночій лінії. На чолі сім'ї стояла старша жінка. Ці сім'ї були господарськими

одинацями. З них склався материнський рід, який колективно володів родовою общинною землею. На чолі материнського роду була старша жінка старшої в роді сім'ї. В межах свого роду заборонялося одружуватися, тому рід був пов'язаний шлюбними відносинами з іншим родом (т.зв. дуальна екзогамія). Згодом дуальна організація (зародок племені) переросла у фратріальну (поділ племені на дві половини, що склалися кожна з кількох родів-фратрій, між якими були заборонені шлюбні відносини). Спочатку чоловік і жінка жили кожний у своєму роді (дислокальне поселення), зберігався груповий шлюб. Діти не знали свого батька. Кровна спорідненість ішла по лінії матерів, біля яких групувалися діти. З розвитком матріархального роду дислокальні поселення замінювалися матрилокальними. У той час виник парний шлюб. Дальніший розвиток продуктивних сил зумовив перехід до нової організації родового суспільства – патріархальної.

У V-VI ст. поширюється велика патріархальна сім'я. Це сімейна громада включала 3-5 поколінь найближчих родичів по батьківській лінії, нащадків одного предка, з дружинами чоловіків даної групи. Така сім'я могла включати до 200-300 осіб. Її життям керувала сімейна рада. Повсякденною працею в ній розпоряджається «старший», а жіночим господарством, в яке «старший» не має права втручатися, розпоряджається «старша». Майно патріархальної сім'ї неподільне і невідчужуване. Особливістю патріархальної сімейної громади є необмежена влада батька. Виховання дітей здійснюється за принципом родового колективізму.

З утвердженням патріархату і моногамії чоловічі і жіночі житла трансформуються у будинки молоді, куди батьки за традицією відправляли дітей на виховання. Там старші члени роду допомагали дітям оволодіти прийомами праці, правилами полювання, виготовленням знарядь праці, навичками військових дій, а також передавали їм заповіді предків, моральні норми та ознайомлювали з родовими звичаями і обрядами.

У VIII-IX ст. завершився перехід до сім'ї, яка складалася з чоловіка, дружини і їхніх дітей. Поступово основним осередком соціалізації дітей виступає сім'я і виховання стає переважно сімейним. Будинки молоді як такі зникають.

У VIII-IX ст. зароджуються феодальні відносини, які проявляються у суспільному розподілі праці, у майновому і соціальному розшаруванні суспільства. Виникає приватна власність. Невеликі сім'ї – перші осередки феодального суспільства.

У середні віки селян, що жили поодинці було дуже мало. Якщо втрачали чоловіка чи жінку, то намагалися вступити у новий шлюб. Як правило обирати наречену або нареченого за розрахунком. Цінувалася не врода, а працездатність, здоров'я і придане. Шлюб як правило влаштовували батьки. Домовляючись про кандидатуру нареченої завчасно. Наречений дарував батькам нареченої подарунок. У свою чергу за нареченою давали придане. Були поширеними ранні шлюби: дівчата з 12-13 років, юнаки з 14-15 років. Подружньої рівності не існувало. Чоловік вважався главою сім'ї. Дітей народжувалося багато, проте виживала до десяти років лише кожна друга дитина. Виховання дітей, яких було багато, полягало у

ранньому приучуванні до посильної праці. У наповненому кожноденною працею житті батьки рідко проявляли до дітей теплі почуття.

Це вносило зміни і в соціальну сутність виховання, яке також розшаровувалось відповідно до виникнення різних соціальних станів людей. Змінювались цілі і форми виховання стосовно цих станів.

Виховання охоплювало різні засоби впливу на дітей, де знаходила свій вияв народна педагогіка східних слов'ян: колискові пісні, загадки, прислів'я, приказки, ігри, хороводи. У них знаходили місце різні настанови, поради, правила поведінки.

Київський період X–XIII ст. посів особливе місце в історії східних слов'ян. У цю епоху продовжувалось становлення давньоруської народності (від антів – за М. С. Грушевським) й державності*, що внесло істотні зміни у виховання і навчання.

*Держава Аскольда і Дира – легендарні київські князі 60 - 80 -х рр. IX ст. Згідно з поширеним літописним переказом, Аскольд і Дир були боярами князя Рюрика, в 862 відпросилися у нього для походу на Царгород (Константинополь), дістались Києва, де стали його правителями. З Києва здійснювали походи на Царгород. У 882 вождь варягів Олег, який прибув до Києва з малолітнім Ігорем Рюриковичем і величезним військом, хитрістю виманив Аскольда і Дира з міста, звинуватив їх у самозванстві і стратив. Аскольд і Дир поховані на околицях тодішнього Києва: Аскольд – на Угорській горі (нині Печерський р-н Києва), Дир – поблизу Софійського собору. За іншими джерелами, Аскольд і Дир були співправителями. Під час свого князювання (не пізніше 860, але до 882) Аскольд організував походи на полочан, печенігів, Візантію. Після укладення мирного договору з греками Аскольдова русь (тобто його дружина) була хрещена. Христ ім'я самого Аскольда – ймовірно, Микола:

цьому святому побудована церква у місцях захоронення Аскольда (Аскольдова могила – церква ротонда (кругла споруда) архітектора Меленського).

*Держава Олега 882р. – Олег Віщий (882-912) (той, хто знає майбутнє). Вмираючи, Рюрик доручив свого сина Ігоря піклуванню родича свого, зятя Олега. Він був родичем Рюрика, можливо, його шурином. Після смерті Рюрика в 879 році Олег став князувати у Новгороді, оскільки син Рюрика, Ігор, був ще дитиною. Етимологія імені свідчить про скандинавське походження Олега. *Helgi* зі скандинавської — «присвячений богам». У 882 році Олег здійснив успішні походи на Смоленськ і Любеч. Відтак по Дніпру спустився в Київ, де князями на той час були Аскольд і Дір. Олег заманив їх до своїх бойових кораблів, пред'явивши спадкоємця Рюрика, малолітнього Ігоря, і наказав своїм воїнам убити Аскольда й Діра. Київ сподобався Олегу своїм місцем розташування, і він перебрався сюди разом із дружиною, немовби проголосивши: «Бути Києву матір'ю міст руських!» Тим самим він об'єднав два основних центри східних слов'ян (північний і південний). Тому саме Олега, а не Рюрика вважають творцем давньоруської держави Київської Русі. Упродовж наступних двадцяти п'яти років Олег підкорив Києву древлян, северян, радимичів. У 907 році Олег вирушає у великий військовий похід на Константинополь (Цареград). У ньому були задіяні 2000 бойових кораблів по 40 воїнів у кожному. Візантійський імператор Лев Філософ наказав замкнути ворота міста й загородити ланцюгами гавань, таким чином надавши можливість варягам грабувати передмістя Цареграду. Втім, Олег зважився на штурм нетрадиційним способом: «И повелел Олег своим воинам сделать колёса и поставит на колёса корабли. И когда подул попутный ветер, подняли они в поле паруса и пошли к городу». Стривожені греки запропонували Олегу мир та данину. На знак перемоги Олег прибив свій щит до воріт Цареграду.

У 912 році Олег відрядив до Константинополя посольство, котре підтвердило «багаторічний» мир і уклало новий договір. У порівнянні з договором 907 року з нього зникла згадка про вільну торгівлю без данини. За версією ПВЛ, в цьому ж 912 році князь Олег гине від укусу змії. Обставини

смерті Віщого Олега суперечливі. Згідно з «Повістю минулих літ», його могила знаходиться в Києві на горі Щекавиці. Новгородський літопис свідчить, що Олег похований у Ладозі. Так чи інакше, в обох розповідях присутня легенда про смерть від зміїної отрути. Волхви пророкували князю, що він помре від свого улюбленого коня. Олег наказав вивести коня, і пригадав пророцтво лише через чотири роки, коли кінь уже давно помер. Олег посміявся над волхвами й захотів подивитися на кістки коня – став ногою на череп і промовив: «Чи його мені боятися?» Однак в черепі коня жила отруйна змія, котра й ужалила князя. О.С. Пушкін зробив історію про князя Олега сюжетом «Песни о Вещем Олеге».

«Скажи мне, кудесник, любимец богов,

Что сбудется в жизни со мною?

И скоро ль, на радость соседей-врагов,

Могильной засыплюсь землею?

Открой мне всю правду, не бойся меня:

В награду любого возьмешь ты коня».

«Волхвы не боятся могучих владык,

А княжеский дар им не нужен;

Правдив и свободен их вещий язык

И с волей небесною дружен.

Грядущие годы таятся во мгле;

Но вижу твой жребий на светлом челе.

Запомни же ныне ты слово мое:

Воителю слава – отрада;

Победой прославлено имя твое;

Твой щит на вратах Цареграда;

И волны и суша покорны тебе;

Завидует недруг столь дивной судьбе.

И синего моря обманчивый вал

В часы роковой непогоды,

И пращ, и стрела, и лукавый кинжал

*Щадят победителя годы...
Под грозной броней ты не ведаешь ран;
Незримый хранитель могущему дан.
Твой конь не боится опасных трудов;
Он, чуя господскую волю,
То смиренный стоит под стрелами врагов,
То мчится по бранному полю.
И холод и сеча ему ничего...
Но примешь ты смерть от коня своего»*

У IX ст. на території Східної Європи виник потужна Київська держава, сформувався феодальний лад. Введена в кінці X ст. князями офіційна державна релігія – **християнство** – сприяла цьому.

Хрещення Русі – тривалий складний процес, що розтягнувся у часі на багато століть нашої ери, пройшовши у своєму розвитку кілька важливих стадій: спонтанного проникнення християнських ідей і цінностей до язичницького середовища, боротьби християнства та інших світових релігій за сфери впливу, проголошення християнства державною релігією Київської Русі, протистояння язичницького суспільства новій ідеології.

На момент прийняття християнства у суспільстві Київської Русі існувала велика кількість різних віровчень і напрямків, серед яких слід відмітити язичництво, християнство (грецького і латинського обрядів, все ще єдиної на той час вселенської католицької церкви), мусульманство (поширене у сусідній Волжській Булгарії, а отже без сумніву відоме і на Русі), іудаїзм (віра правителів Хазарії, а також спільнот у різних містах Русі, зокрема Києві). Таким чином, перед

Володимиром Великим, постало складне завдання – вибрати одне з віровчень про єдиного Бога, кожне з яких мало значну частину своїх прибічників на землях Русі – християнства грецького або латинського, ісламу чи іудаїзму у якості державного віровчення.

Свідчення істориків говорять про появу християнства на території, яку обіймає сучасна Україна з античних поселень Північного Причорномор'я, що були населені грецькими колоністами та в перші століття нової ери стали зосередженням християнства. З тих міст, близьких до Чорного моря, на початку нашої ери апостол Андрій Первозваний починає поширювати християнство у Київській Русі та на теренах Східної Європи. Його кафедра містилася в Синопі і була апостольським осередком, найближче розташованим з північнопонтійськими землями. Особливого значення для слов'янського світу має апокрифічний переказ, записаний у «Повісті временних літ», про те, що перший благовіст Христової віри приніс на землі Русі апостол Андрій під час однієї з своїх місійних подорожей в середині першого століття. Він благословив гори, де тепер стоїть Київ, поставив хрест на місці нинішнього Андріївського собору, і віщував: *«На горах цих возсіяє благодать Божя: велике місто буде тут, Господь освятить цю землю святим водохрещенням і спорудить тут багато церков»*.

Другим легендарно-відомим місіонером на землях Русі був учень апостола Петра римський папа Климент I (88-97 рр.). Як опозиціонера до офіційної римської релігії, його було заслано наприкінці I ст. н. е. до каменоломень Херсонесу Таврійського (околиці сучасного м. Севастополя в АР Крим), де він зазнав

мученицької смерті за пропаганду християнського віровчення. Повертаючись до 867 р. до Моравії, слов'янські першовчителі беруть з собою частину мощів св. Климента, щоб представити їх у Римі і Константинополі.

Розповсюдженню культу св. Климента в Київській Русі сприяло офіційне розміщення після перевезення князем Володимиром (980–1015 рр.) з Корсуня (Херсонесу) до Києва у 988 р. голови Климента, а також тіла його учня Фіва, в спеціальній раці. Автор «Слова», виголошеного на честь цієї церкви, вважає св. Климента основним святим Церкви Христової і заступником Руської землі.

Конкретніші дані про наявність християнства на укр. землях походять з часів перебування на тих територіях готів, які прийшли у 3 ст. з півночі. Готи нищили християнські колонії, вони доходили до Малої Азії і брали невольників аж з Каппадокії, які знайомили готів а християнством. Єпископ західних готів Ульфільяс переклав Св. Письмо на готську мову, т. зв. «Кодекс Аргентеус» (тепер зберігається в Упсалі в Швеції). На Соборі в Нікеї 325 брав участь єпископ готів Теофіль. Одним з наступників Теофіля був єпископ Унило, що його висвятив св. Іван Золотоустий. Осідком Унила була Дора в Криму. Наїзд гунів (375) загальмував поширення християнства на українських землях на довший час, хоч у південному Криму залишилися готи, бо не всі під тиском гунів подалися на Захід. Археологічні розкопи підтверджують існування церков на Причорномор'ї у 3-4 вв. Найдавніші речі церковного вжитку знайдені в Херсонесі і Керчі, датуються з IV – V ст.

Є відомості, що бл. 860, два руських князі мали б прийняти християнство, бо патріарх Фотій в одному посланні пише, що він вислав на Русь єпископа десь бл. 864. Немає, однак, певності, чи то було єпископство в Тмуторокані, чи в Києві.

Наприкінці 9 ст. організаційно в «руській землі» оформлюється церковна структура – митрополія, на чолі якої став болгарин Михаїл (кін. IX ст.), який схилив київського князя Аскольда до прийняття християнства. За переказами, на могилі Аскольда мала бути збудована церква св. Миколи, що свідчило б, що він був християнином.

Однак прийняття Аскольдом і його дружиною християнства, його нехтування специфікою слов'янського світобачення призвели до того, що у 882 р. новгородський князь Олег, використавши язичницьку опозицію, захоплює Київ.

Наступник Олега на київському столі Ігор I (913–945 рр.) сприяв дуалістичному, двомірному характеру релігійного життя в державі. Він толерантно ставився до християнства і не заважав його поступовому проникненню в країні.

Знову ж за Олега язичницька реакція придушила християнство, але воно не зникло зовсім, і є свідчення, що за кн. Ігоря існувала в Києві церква св. Іллі, бо при укладанні договору з греками 944 частина його посольства присягала на Євангеліє.

Християнство ширилось в Україні також з Заходу, з Моравії, де місійну працю провадили Кирило і Мефодій та їхні учні. Обидва слов. апостоли в дорозі до хозарів були в Криму і там нашли мощі папи Климентія I. З діяльністю Кирила і Мефодія традиція пов'язує

проникнення християнства через Галичину на Волинь, де мали б бути у Володимирі єп. ще перед хрищенням Києва за Володимира Великого. Припускають, що за тих часів у Перемишлі вже було єпископство (М. Чубатий).

По смерті Ігоря у 945 р. на чолі держави стає його вдова – княгиня Ольга. Під час її перебування у 957 р. у Константинополі було докладено чимало зусиль, щоб здобути найвищого державного титулу «дочки» імператора, для чого Ольга приватно (найправдоподібніше в Києві у 955 р.) приймає хрещення. У своєму почті Ольга мала пресвітера Григорія, про що докладно оповідає Константин Багрянородний. Після повернення з Константинополя княгиня починає проводити лінію на обмеження впливу язичництва у державі, порушивши «требища бісівські» і побудувавши дерев'яну церкву святої Софії. Проте заходи Ольги не дали бажаних наслідків. По-перше, не одержавши політичних переваг від Візантії, вона повернула свій погляд на Захід, запросивши священнослужителів з німецького королівства, що піднялося за Оттона I (936–973 рр.). За свідченням німецьких хроністів, посли від княгині Ольги у 959 р. «просили посвятити для цього народу єпископа і священників». У відповідь він прислав на Русь посольство на чолі з єп. Адальберт. Проте вже у 962 р. він вернувся назад ні з чим. По-друге, намагання зберегти власну самобутність між Заходом і Сходом приводило до того, що в киево-руському суспільстві періодично відбувалося реставрування язичництва.

Діяльність Ольги не знаходить підтримки і розуміння у її найближчому оточенні. Навіть син Святослав, незважаючи на

вмовляння матері, відмовляється від прийняття християнства, але його сини Ярополк і Олег правдоподібно вже були християнами. Більше того, у 979 р. папа Бенедикт VII вислав послів до Ярополка.

Хрестити Київську Русь і проголосити християнство державною релігією припало князю Володимиру Великому. Прийшовши до влади за допомогою варязької дружини і язичницької еліти, Володимир задля їх інтересів запровадив язичницький пантеон богів. На місці старого капища, де стояла подоба Перуна, з'являються 7 різноплемянних богів – Перун, Дажбог, Хорс, Стрибог, Сімаргл, Мокош, Велес («Шестибожжя Володимира»).

Але трохи згодом Володимир переконався, що для зміцнення держави (централізації) та її престижу потрібна нова віра. Київська держава підтримувала найтісніші стосунки з Візантією – найбагатшою, могутнішою і найбільш культурно впливовою державою того часу. Так він вирішив прийняти християнство та охрестити весь свій народ.

Хрещення Русі відбулося у часи послаблення внутрішньополітичного стану у Візантійській імперії. У другій половині (80-х рр.) X ст. вибухає вкрай небезпечне антиурядове повстання на Сході імперії, очолюване Вардою Фокою і підтримане населенням Таврії. Скрутне становище, у якому опинився імператор Візантії, змусило його звернутися до Києва з проханням про військову допомогу. Умови, за якими Київ погоджувався допомогти Візантії, продиктував Володимир. За ними київський князь зобов'язувався допомогти імператору придушити повстання, а за це той мав би віддати за Володимира свою сестру Анну (тобто

Володимир отримував би права на візантійський трон) та сприяти хрещенню населення Київської держави. При цьому Володимир спочатку отримав відмову, і тільки захоплення ним візантійській колонії Херсонесу (Корсунь) примусило Візантію укласти цю угоду.

Про те, звідки прийшла ієрархія в Україну, є різні теорії. Перша, що ієрархія прийшла з Візантії (Є. Голубінський, М. Грушевський, Й. Пелеш, М. Міллер, Ф. Дворнік). Другу теорію (рим.) відстоюють Банімгартен, Жюжі та М. Коробка. Никонівський літопис говорить про посольства до Володимира від папи (988, 991, 1000) та до папи від Володимира (994, 1001). Третю теорію (охридську або македонську) висунув М. Приселков, а з українців її підтримують історики Т. Коструба, С. Томашівський, з росіян А. Карташов, Є. Шмурло, Г. Федотов, П. Ковалевський, німець Г. Кох. Вона ґрунтується на подібності мови. («Номоканон» прийшов в Україну в болг. ред.). Четверту теорію (тмутороканську) висунув Ю. Вернадський і за ним М. Чубатий. Обидва автори є тієї думки, що в межах Київської держави в часи хрещення Володимира вже існувала ієрархія в Тмуторокані.

Після офіційного хрещення киян у 988 р. християнство стає державною релігією Київської Русі. Християнізація Русі йшла поступово за водними шляхами, спершу її прийняли більші осередки, пізніше провінція. Не всюди цей процес відбувався без опору, як у Києві. Головний опір чинили служителі поганського культу – «волхви», вплив яких на південних землях Русі був незначний. Натомість на півночі у Новгороді, Суздалі, Білоозер'ї вони підбурювали населення до відкритих виступів проти християнських

священників. Ще довго співіснували між собою деякі елементи поганської віри, переважно обрядів, із християнством (т. зв. Двовір'я).

Для унормування церковного життя у своїй державі, Володимир видав Устав, призначивши десятину на утримання церкви, та визначив права духовенства: Володимир намагався дати структурне оформлення нової релігії, подібне до візантійського. Перша згадка про митрополита на Русі відома з 1037, хоч – раніше мусів бути архієпископ, який наглядав над руською церквою. Першим митрополит, який згадується, був грек Теотемпт. Християнство, проповідуючи милосердя та християнську любов – підвалини цивілізованого і мирного життя, об'єднало релігійно велику державу Володимира і позитивно вплинуло на мораль керівної верхівки і населення.

З прийняттям християнства на Русі поширилася **писемність**. Володимир закладав школи, будував церкви спершу в Києві, а згодом по інших містах. Учителями були свящ. з Корсуня, які знали слов. мову. Факт, що з прийняттям християнства не прийшло до безпосереднього політичного опанування Русі Візантією, а відкрито новій християнізованій спільноті зв'язки з далекими і близькими сусідами, слід уважати найпозитивнішим наслідком акту хрещення Русі.

Князі і церква стали поширювати в народі перекладні збірники повчань, в яких були статті і вислови педагогічного характеру, що взяті з різних релігійних джерел. Рекомендувалося виховувати у дітей почуття страху перед богом, беззаперечна покора волі старших,

духовенства і правителів. Засобами виховання вважалося виконання дітьми з малих років релігійних християнських обрядів, заучування молитов, дотримання постів. Стверджуючи, як і католицька релігія, що природа людини гріховна, православна релігія рекомендувала також в якості одного із заходів виховного впливу фізичні покарання, які нібито повинні були викорінювати в дітях зле начало. Князі мали потреби в тому, щоб з їхніх дітей вирости керівники держави, які вміють організувати перемогу над військовими супротивниками, управляти підвладним народом, стежити за тим, щоб населення виконувало встановлені порядки.

1.2. Українська народна педагогіка

Українська народна педагогіка – це система емпіричних педагогічних знань, засобів, принципів та вмінь, вироблених і застосовуваних українцями у навчанні та вихованні підростаючих поколінь.

Змістом виховання і навчання був реальний процес повсякденного побутового і трудового життя людей, а основними засобами – спостереження, показ і багаторазові повторення різних дій. Досвідчені мисливці вчили дітей звіроловству, хлібороби прилучали до рільництва, пасічники до бджільництва, здібні майстри – до різних способів виготовлення знарядь праці. Все це надавало вихованню загальнонародного характеру, однакового для всіх дітей, за винятком відмінностей, зумовлених їх статевими віковими особливостями.

З появою приватної власності й господарського відокремлення сімей, перетворенням їх на основні господарські осередки суспільства виникло увиразнення виховних функцій. У ролі педагогів виступає не община, а насамперед **сім'я, батьки**. Отже, суспільне виховання замінюється індивідуально-сімейним вихованням. Причому змінюється не тільки форма, а й зміст і цілі виховання.

Перехід від зовнішнього регулювання поведінки людини (через формально-показові дії) до внутрішнього (на основі відповідних моральних принципів) сприяв піднесенню української народної педагогіки на новий, вищий рівень її розвитку.

Поява могутньої української держави Київської Русі підняла українську народну педагогіку на вищий щабель розвитку. Якщо до цього творцями й носіями народної педагогічної мудрості українців були селяни, то в умовах Київської Русі до неї активно долучаються міські мешканці – майстри, ремісники, підмайстри, челядники, чорнороби. Це помітно збагатило її зміст і виховні можливості.

Винайдення письма в Україні, впровадження **кирилиці*** відкрили можливість зберігати українську народну педагогіку не тільки в пам'яті та практиці народу, в усній народній творчості, а й фіксувати її на письмі.

*Впровадження християнства значно прискорило розвиток писемності й літератури на Русі. Ще в 60-70-х роках 9 ст. візантійський імператор Михайло III відправив до слов'ян двох братів-священиків з Фесалонік (Солуні) – Костянтина (в чернецтві – Кирило) і Мефодія. Незважаючи на переслідування німецького духовенства, зацікавленого в поширенні латинської мови серед слов'ян, брати проповідували християнство в Моравії та інших слов'янських землях старослов'янською мовою. Вони упорядкували слов'янський алфавіт і

переклали на церковнослов'янську (староболгарську) мову Євангеліє. На початок 11 ст. на Русі використовувалися дві системи письма – кирилиця, що базувалася на грецькому алфавіті, і глаголиця – розроблена Кирилом фонетична система, яка була менш популярна. Причому ще до 9 ст. місцеве населення користувалося абеткою з 27 літер, тоді як класична кирилиця нараховує 43 літери.

Велику роль у вихованні дітей мала усна народна творчість, зокрема легенди, казки, міфи, ліричні пісні, прислів'я і приказки*, загадки**, билини про Іллю Муромця***, Миколу Селяновича (богатыр, що був землеробом, відзначався), Добриню Нікітіча (герой давньоруського епосу, відзначався кмітливістю і дипломатичним хистом коли виконував доручення князя Володимира), Альошу Поповича (богатыр війська князя Володимира) тощо.

Герої билин (від російського «биль» – те, що дійсно було, правда), народних епосів (грец. *Epos* – слово, оповідання), пісень, віршів сказань – є своєрідним виховним ідеалом, з яких підростаюче покоління мало брати позитивний приклад сміливості, патріотизму, справедливості, чесності і т.д. Глибокий смисл приказок настановлює людину на вибір доцільного варіанту поведінки, що відповідає суспільній моралі, вчить людину правильно і правдиво жити і працювати.

*«Мужик землю засіває, а пан хліб поїдає», «Гроші йдуть до багатого, а злидні — до бідного», «Багато снігу — багато хліба», «Ярь-весна — наша отець і мати, хто не посіє, не буде збирати», «Весняний день рік годує», «Поки зерно в колоску, не засиджуйсь в холодку» та ін.

Важливе виховне значення мали загадки, за допомогою яких розвивали кмітливість і мислення дітей і молоді.

** - Ярило її обігриває, Мокош слізьми поливає, Волос скот випасає, а Даждь від Дива захищає (загадка до 908 р., відповідь очевидно земля, або країна і аналогічно Ярило – бог Сонця, Мокош – богиня води, Волос – бог скотарства, Даждь – родоначальник руського народу, Див – демонічний персонаж).

- Тур ходить по горах, туриця по долах – тур свисне, туриця мигне (грім і блискавка).

- Біг кінь білобокий через Дунай глибокий, як упав – заржав, увесь світ задрижав (грім).

- Висота – пів пса, ширина – півтора пса (лавка).

- Ще ся батько не вродив, а син по світі ходить (вогонь і дим).

*****ДАВНЬОРУСЬКА БИЛИНА**

ПРО ІЛЛЮ МУРОМЦЯ ТА СОЛОВІЯ – РОЗБІЙНИКА

Припускають що це місто Морівськ (нині село Морівськ Козелецького району Чернігівської області Україна), або селище Карачаров під Муромом (Російська Федерація).

Згідно з билинами – до 30 років не міг ходити (що підтвердили дослідження мощів святого). Ілля Муромець що нині покоїться в Лаврі за життя мав дуже високий зріст і кремезну статуру. При середньому зрості людей тих часів у 160-165 см, Ілля Муромець був справжнім велетнем – 177 см. Сліди на кістках свідчать що людина ця мала дуже розвинуті м'язи і мала неабияку фізичну силу. Рентгенівські дослідження виявили ще одну цікаву річ. Людина що покоїться нині у Лаврі за життя хворіла на дуже рідкісну хворобу – спонділаартроз. Ця хвороба децю схожа на радикуліт і може обмежити рухливість ніг. Тобто – легенди про «33 роки на печі» таки мають під собою реальне підґрунтя. В наші часи такі хвороби лікують досвідчені костоправи. Іллю вилікували якісь «каліки перехожі» – певно, останні язичницькі волхви, що тікали від репресій князів і церкви на околиці Русі, у тому числі до фіно-

угорського «залісся». Після одужання Ілля Муромець став воїном і за п'ять годин прибув до Києва у дружину до князя Володимира І. Ця подія чітко свідчить на користь малої батьківщини героя в селищі Морівськ. Поборов Солов'я Розбійника біля Чернігова і здійснив багато інших подвигів, всю здобуту у походах здобич роздавав бідним, сім'ї не мав, на старість став монахом у Києво-Печерській Лаврі, де нині перебувають його мощі. В одній з битв відбивався чоботом від ворогів, за що отримав прізвисько Чобіток.

Проголошений святим у 1643 році.

Гей, у славному та у городі у Муромлі,
Та у тому селі та Карачаєві,
Гей, то не старий дуб к землі нагинається
Ой то добрий молодець Ілля Муромець
Батьку-матері уклоняється:
«Благослови, батьку та матір рідна,
У славний город Київ з'їздити,
Сонечку стольнокиївському
Князю Володимиру служити,
Віри християнської та боронити!»
Сам на доброго коня сідав,
У чисте поле виїжджав,
Озера-річки перепливав,
Ліс ламав,
Під город, під Чернігів під'їжджав.
Під городом, під Черніговом,
Не ворон чорний небо укриває,
Не туман налягає,
Стоїть сила-силенная,
Днем від куряви сонця красного,
Ніччю місяця ясного
Не видати.
Стоять три царевичі,
Мурзи погані, татарове,—
З коршем сили до сорока тисяч,
Хочуть город Чернігів узяти,
Всіх у пень рубати,
Церкви Божії скидом пускати.
Тоді ж то старий козак
Ілля Муромець добре дбав,
Меча в руки брав,
Почав він гуляти,
Поганих мурзів-татарів наїжджати:
Куди їде —
Куди вулиця,

Куди верне —
Туди провулок.
Не стільки сам бив,
Скільки конем топтав,
Не один мурза, ні татарин
Не міг втекти і спастися.
Трьох царевичів живими впіймав,
Словами промовляв:
«Ей ви, царевичі та царенята,
Чи мені вас у полон брати,
Чи мені вам буйні голови з пліч зняти?
А то краще їдьте в свої царства,
Та по всьому світу розкажіть,
Що свята Русь не пуста стоїть,
Що святу Русь могутні богатирі
бережуть».
Тут відкриваються ворота
У Чернігів-город,
Виходять чернігівці,
Низько вклоняються,
До козака Іллі Муромця
Словами промовляють:
«Живи-то у нашому городі
Чернігові воєводою,
Суди суди всі по-правильному,
Всі тобі повинуватись будемо».
Старий козак такеє промовляє:
«Не хочу я жить у вас воєводою,
Покажіть мені пряму дорогу
У славний стольний Київ-город».
Тоді ж то чернігівці словами промовляють:
«Ой тото пряма дорога у славен город Київ
Заросла лісами Бринськими,
Уже тридцять літ простою дорогою
В Київ не їжджено.

Сидить Соловій-розбійник
На семи дубах,
На миль тридцять
Ні кінному, ні пішому
Пропуску немає.
Як засвистить Соловій по-солов'їному,
Як закричить він по-звіриному,
Як зашипить по-змїїному,
Так усі трави-мурави в'януть,
Усі квіти обсипаються,
А хто близько з людей,
Так всі мертві лежать.
Простою дорогою — п'ятсот верств,
А дальшою дорогою — ціла тисяча».
Поклонивсь їм Ілля Муромець
Та поїхав лісами Бринськими,
Простою дорогою в славний город Київ.
їдною рукою коня тримав,
Другою рукою дуба рве.
Дуби рве самі коренистіі
Та мости мостить,
Шлях укладає та все прямоїжджий.
Як підїхав він до річки
До Самородний,
Як побачив його Соловій-розбійник,
Як засвище він по-солов'їному,
Як закричить по-звіриному,
Як зашипить по-змїїному —
Всі трави-мурави в'януть,
Усі квіти обсипаються.
Там під муром тим Ілля Муромець зітхає,
До коня мовляє:
«Невже ж ти, коню мій богатирський,
По темних лісах зо мною не зїжджав,
Пташиного посвисту не чував?»
Бере ярий лук,
Бере стрілу калену,
Натягнув тятиву шовкову,
Сам до стріли словами промовляє:
«Лети, моя стріло калена,
Вище лісу стоящего,
Нижче облака ходящего,
Та попади, стріло,
Соловію в праве око!»
Як вилетіла стріла вище лісу стоящего,
Нижче облака ходящего,
А попала Соловію в праве око,
А вилетіла стріла лівим вухом.
Упав Соловій
Зо семи дубів,
Та Ілля Муромець того придбав,

Соловія стрімко в кайдани кував,
А до булатного стременя в'язав,
Сам простою дорогою
У город Київ вирушав.
Гей, як приїхав Ілля Муромець у город, у
Київ,
Приїхав до сонечка-князя у широкий Двір,
Ставив коня серед двору княжого,
Соловію-розбійнику наказував:
«Гляди ж, Соловію, не відступай від
доброго коня,
Бережи ти коня мого богатирського,
Від мене тобі, знай, нікуди не втекти».
А сам доброму коню наказував:
Гей, ти, мій добрий коню богатирський,
Бережи проклятого Соловія,
Щоб він не відв'язався від стременя
булатного мого».
Сам ввійшов він у палати княжіі,
Хрест-то він клав по-писаному,
Поклін-то вів по-ученому,
Вклонявся на чотири сторони
Сонечку-князю з княжною Апраксією.
Говорить Володимир Князь
стольнокиївський:
«Звідкіля ти, славний молодче,
З якої землі, якої матері, Якого роду-
племені еси?»
Промовить Ілля: «Єсть я із города із
Муромля,
Із села із Карачаєва, Ілля Муромець та і
син Іванович,
А приїхав я у стольний город Київ
Послужити більше, князю мій, вірою-
правдою,
Оборонять Русь святую,
Віру християнськую православную».
Говорить тут князь Володимир
стольнокиївський
«А якою, добрий молодче, дорогою ти їхав
В стольний город Київ,
Прямоїжджою чи окружною?»
Промовить Ілля Муромець такіі слова:
«Сьогодні рано з рідним батьком і
ненькою прощавсь,
На полудник хотілось мені у тебе
правувати,
А прилучилось мені три причини:
Що перша причина — Чернігів-город від
облоги
виручати,

Що друга причина: на п'ятнадцять верст
Мости через річку Самородину мостити,
А що вже третя причина — Соловія-
розбійника
З сімох дубів збивати,
У город Київ проваджати,
Тобі, князю, гостинця дарувати.
Так уже прямою дорогою
Приїхав я із города Муромля
У славний город Київ, князю».
Так тут князь Володимир
стольнокиївський
Зі своїми князями та боярами;
Виходили вони на широкий двір
Подивитися на Соловія-розбійника.
Говорить Володимир-князь:
«Ой ти, Соловію-розбійнику,
Засвищи ти по-солов'їному,
Закричи ти по-звіриному,
Засичи ти по-змійному».
Говорить йому Соловій-розбійник:
«Ой князю Володимир стольнокиївський,
Не твій я слуга,
Не у тебе і хліб їв
Та зелен-вино пив,
А Іллі мені розказувать».
Так тут промовив Ілля Муромець:
«Засвищи, Соловію, напівсвисту,
Закричи ти та напівкрику,
Зашипи ти та напівшип!»
Говорить Соловій-розбійник:
«Запечатались мої кроваві рани,
Налийте мені чару вина зеленого!»
Так тут налили чару зелен-вина на півтора
відра,
Випив Соловій чару зелен-вина —
Як засвище Соловій на цілий свист,
Як закричить він на повен крик,
Як зашипить він на повен шип,
Всі трави-мурави зов'яли,
Листя з дерев посипалось,
А в князя з теремів високих криші зривало,
Всі хрустальні скельця повипадали,
По всьому городу, по Києву
Всі бременні кобили ожеребились,
Всі гості на княжому дворі,
Всі бояри та воєводи
На землі, як снопи, лежать.
Сам князь Володимир стольнокиївський
По двору кругом біжить,
Куньовою шубою вкривається.

Каже Ілля Муромець:
«Чого ж ти, Соловію-розбійнику,
Мого наказу не послухав,
Я ж велів тобі свистіти напівсвисту
І кричати напівкрику,
Шипіти напівшип».
Говорить йому Соловій-розбійник:
«Уже, либонь, прочував я свій кінець
І тому посвиснув на повний свист,
Крикнув на повний крик
Та зашипів на повний шип».
Тут старий козак Ілля Муромець
Брав Соловія за білі руки,
Повів його на поле Куликове
Та відрубав йому
Буйну голову.
Так з тої пори не стало
Соловія-розбійника на святій Русі.
Тут-то славному козаку Іллі Муромцю
Славу співають
По всіх землях,
По всіх ордам
Однині і довіка,
А вам на многі літа!

Українська народна педагогіка забезпечувала формування національної свідомості й патріотизму молоді, а безпосередня участь у боротьбі проти чужоземних нападників гартувала характер та волю й одночасно була суворим іспитом на громадянську зрілість. *Змістом виховання* і навчання був реальний процес повсякденного побутового і трудового життя людей, а основними *методами* – спостереження, показ і багаторазові повторення різних дій.

Показ та спостереження розширювали кругозір юних, давали їм елементарні уявлення про різні види трудової діяльності. Вони охоплювали повідомлення дітям елементарних знань про працю, прищеплення загальних уявлень про трудову діяльність, забезпечуючи цілеспрямований вплив на емоційно-мотиваційну сферу майбутніх трудівників. Важливо, що трудовій спрямованості дітей сприяло саме оточення (спостереження за кропіткою працею батьків, старших братів і сестер, сусідів тощо), сприймання усної народної творчості, участь у різних сюжетно-рольових іграх, в яких відтворювались реальні (уявні) види трудової діяльності батьків, дорослих, а також посильна допомога батькам у праці (догляд за молодшим братом чи сестрою, домашніми тваринами, рослинами, прибирання будинку, самообслуговування та ін.). В результаті цього дитина починала розуміти важливість праці для життя людини.

Народно-виховна мудрість виробила певні *принципи* виховання: природовідповідність, народність, гуманне ставлення до дитини, виховання у праці, послідовність, систематичність, активність дитини, емоційну основу виховання тощо.

До провідних *засобів* народної педагогіки належать: рідна мова, усна народна творчість, народні іграшки, забави, обряди, традиції, матеріальна культура народу, праця. Умови матеріального життя праукраїнців (хліборобська культура), їх духовність (язичництво, в основі якого лежить культ предків, природних явищ, землі, матері) визначили сутність українського *народно-педагогічного ідеалу*: людина – трудівник, патріот, гуманіст.

Досвідчені мисливці вчили дітей звіроловству, хлібороби прилучали до рільництва, пасічники – до бортнярства, здібні майстри – до різних способів виготовлення знарядь праці. Населення України степової смуги в V-IV тисячоліттях до Різдва Христового мало надзвичайно високий рівень культури, вірувань, моралі, і найголовніше – населення на землях України в епоху неоліту вплинуло на формування праукраїнської давньої мови! У наших пращурів були домашні тварини, зародки землеробства, *первісний агрономічний і астрономічний календарі* (а отже, систематичні, науково організовані спостереження, результати яких письмово оформлені, причому не примітивними письменами – зарубинками, а такими знаками, що могли передати усю глибину відкриттів, досвіду, аналізу висновків, теоретичні узагальнення).

Звичай і традиції завжди закріплюють те, що досягнуте в громадському та особистому житті, є сильними соціальними засобами стабілізації суспільних відносин. Вони виконують роль соціальних механізмів передачі новим поколінням взаємин старших поколінь, відтворюють у молодіжному житті ці взаємини; служать засобом

стабілізації усталених у даному суспільстві відносин; здійснюють відтворення цих відносин у житті нових поколінь.

Звичаї – це стереотипи поведінки, яких дотримуються спільності людей, соціальної групи за певних обставин, і які забезпечуються в незмінному вигляді протягом тривалого історичного періоду, передаючись із покоління до покоління. Вони є засосом соціальної регуляції діяльності, яка відтворюється у певному суспільстві й є звичною для її членів, а також можуть виступати прийомами, формами взаємовідносин у родинно-побутовій сфері та праці. Зокрема трудові звичаї, фіксують елементи прийнятого у суспільстві способу трудового життя, тому формування, закріплення та успадкування їх від покоління до покоління є важливим аспектом функціонування самого суспільства.

Зокрема, традиції, наслідування яких здійснювалося за допомогою аграрного календаря, мали неабияке значення для формування у підростаючої зміни відповідального ставлення до життя та праці. Виконання підлітками та юнаками трудових операцій за річним астрономічним колом вносило в процес оволодіння вміннями та навичками землеробської праці певну послідовність, що сприяло кращому засвоєнню народних знань та досвіду. Ефективність цього шляху трудової підготовки посилювалась завдяки аграрно-календарній обрядовості. *Обряд* виконував виховну функцію двома шляхами: вражав молодь своєю незвичайністю, святковістю, чим сприяв формуванню інтересу і прагнення бути причетним до цих подій у житті людей; саме оточення пробуджувало постійне бажання

продемонструвати власні досягнення, що сприяло розвитку голосу, рухів, міміки, самоствердженню особистості.

Обряд завжди пов'язаний з переломним моментом в житті людини. Він акумулює в собі думки та почуття, які викликані виникненням, зміною чи закінченням важливого для людини суспільного зв'язку, а також відображає зміни зв'язку людини з природою і т. ін.

Обряди у нашого народу виконували такі функції: соціальну – шляхом спеціально систематизованої зовнішньої предметності поглиблювали і підсилювали думки та почуття, які були необхідними для успішної реалізації сформованих обрядами суспільних дійств; педагогічну – готували підростаючу зміну до участі в обрядах поряд з дорослими, чим сприяли соціалізації особистості, підготовки її до життя та праці.

Отже, виступаючи регулятором взаємовідносин між індивідом та громадою (а відтак і суспільством), свята, обряди служили своєрідним відпочинком після тяжкої, а іноді і монотонної роботи, були засобом задоволення духовних потреб і в такий спосіб забезпечували соціальну активність молоді.

Юнаки і дівчата пізнавали не лише усталені принципи, норми громадського співжиття села, а й набували досвіду колективної взаємодопомоги, до якої вдавалася громада, проводячи, зокрема, *толоку*. Толокою проходилося збирання хлібів, сіна, вивіз дерева з лісу, будівництво житлових та господарських приміщень. Важливою особливістю толоки була добровільність участі у ній для допомоги (часто у випадку стихійного лиха, іноді смерті годувальника і т.д.).

Після завершення роботи всі запрошувались господарем (господинею) на частування. Отже, молоді люди не лише вдосконалювали навички готовності до праці, а й здобували конкретний досвід безкористя, який ставав опорою у формуванні почуття милосердя, альтруїзму, і на цій основі стверджувалося почуття власної гідності, яке сприяло становленню дорослості, розвитку обов'язку і відповідальності не лише перед батьками, старшими, громадою, але й перед самим собою. Важливо, що така діяльність (участь у толоках) формувала позитивну думку села про молодих людей, на що наші співвітчизники особливо зважали, перш ніж вибирати майбутню пару для сина чи доньки.

Все це надавало вихованню загальнонародного характеру, однакового для всіх дітей, за винятком відмінностей, зумовлених їх статевими й віковими особливостями. То й результати його досить відчутні. Побувавши на Україні, чужоземці зазначали, що анти й словени, тобто українці, щирі й привітні, товариські, ласкаві й гостинні, свободолюбні, хоробрі, правдиві й чесні, людяні, життєрадісні, співучі. Дітей своїх теж привчали дивитися на світ божий веселими очима, виявляти особливу увагу до старшого в роді, до пам'яті своїх предків. Хлопчики-підлітки вчилися володіти зброєю, що необхідно було як для полювання, так, і для захисту рідної землі від ворогів.

З появою приватної власності й господарського відокремлення сімей, перетворенням їх на основні господарські осередки суспільства виникло увиразнення виховних функцій. У ролі педагогів вже виступає не община, а, насамперед, сім'я, батьки.

Отже, суспільне виховання замінюється індивідуально-сімейним вихованням. Причому змінюється не тільки форма, а й зміст і цілі виховання. З розвитком суспільства розвивались і народно-педагогічні *методи*: від інстинктивного наслідування, застереження, заборони, до пояснення, переконання, заохочення, спонукання, природовідповідного залучення до спільної діяльності у всіх сферах життя громади, особистого прикладу батьків.

Поступово зникає соціальна однорідність суспільства. Суспільна нерівність зумовила різні інтереси й мотиви поведінки людей. Тому примітивний принцип – чини так, тому що так робили твої предки, – у даних умовах втрачає свою універсальність.

З ускладненням життя виникає проблема спеціальної підготовки до нього, що було зумовлено необхідністю раціонального усвідомлення суперечностей моральної практики, вироблення морально-понятійних норм, які б виконували функцію регулятора поведінки в системі суспільних відносин.

Перехід від зовнішнього регулювання поведінки людини (через формально-показові дії) до внутрішнього (на основі відповідних моральних принципів) сприяв піднесенню української народної педагогіки на новий, вищий рівень її розвитку. Адже в центрі виховної практики вперше постає проблема формування духовних якостей особистості.

Процес формування моральних рис людини, які регулювали б її вчинки, не легкий. Одна річ, наприклад, порівну, додержуючи споконвічного звичаю, поділити їжу між членами роду, а інша – систематично й цілеспрямовано застосовувати засоби впливу на

особистість, щоб виробити в неї звичку віддавати кращу їжу хворому чи малому. Арсенал української народної педагогіки завдяки постійній соціально-пошуковій та навчально-виховній творчості батьків поступово поповнюється різноманітними засобами впливу на дитину. Система виховних дій народної педагогіки на кожному з етапів її розвитку стає дедалі стрункішою.

З утворенням української держави Київська Русь українська народна педагогіка піднялася на вищий щабель розвитку. Якщо до цього творцями й носіями народної педагогічної мудрості українців були селяни, то в умовах Київської Русі до неї активно долучаються міські мешканці – майстри, ремісники, підмайстри, челядники, чорнороби. Це помітно збагатило її зміст і виховні можливості.

У створенні української народної педагогіки брали участь люди різного соціального і майнового стану. Однак майнова розмаїтість не тільки не заперечує наявності в ній українського національного та загальнолюдського, а й неухильно підпорядковується їм.

Норми, загальнолюдські аспекти й елементи народної педагогіки ґрунтуються на властивих будь-якому суспільству зв'язках, на обов'язкових для родинного, громадського й державного життя відносинах.

Серед загальновизнаних у всі часи благ першим і найціннішим є здоров'я і життя людини. Спільними для всіх умовами буття були й залишаються продовження роду і ті соціальні явища, які покликані служити цьому: шлюб, сім'я, народження і виховання дітей, забезпечення морального захисту людини від свавілля окремих осіб на ґрунті гуманності й справедливості.

Прийняття християнства Київською Руссю у 988 р. справило колосальний вплив на масову практику виховання дітей та молоді в Україні. Для української народної педагогіки стають притаманними не тільки власних досвід виховання, а й заповіді християнського вчення, а з ним і багатющий досвід духовно-морального виховання народів Близького Сходу й Середземномор'я. Історично склалося так, що впродовж багатьох століть наш народ нерідко виражав свої педагогічні ідеали мовою релігії, виховний вплив якої став особливо могутнім у зв'язку з переплетенням язичницьких і християнських елементів.

Зміст церковних канонічних збірників, нормативного матеріалу, родинно-побутових звичаїв переконує, що в рамках впливу релігії перебували сім'я і всі основні етапи життя людини. Обряди хрещення, надання імені новонародженому, шлюбу, похоронів, вшанування покійників взяла під опіку церква.

Ідея соціальної справедливості, яку проповідувало християнство, – рівність усіх перед Богом, єдність людської історії, осуд жорстокості, насильства, скнарості й здирства, спонукання до совісті, честі, милосердя, заклик до «внутрішньої чистоти» й людської гідності, порядності швидко проросла у душах праукраїнців. Певний вплив на свідомість і регулювання поведінки як дорослих, так і дітей мають релігійні доктрини про «всевидюче Боже око», «гармонію душі й тіла», «страшний суд», «обіцяна нагорода раєм за добродіє життя на землі й покарання пеклом за «допущені гріхи», «вчинене зло».

Величне і яскраве зовнішнє і внутрішнє оформлення храмів і церков, урочистість богослужінь, містика сповіді, молитов, величність церковного співу, спокути за порушення норм християнської моралі, заповіді Божі, амвонні проповіді про праведне життя святих, неординарність релігійних свят, обрядів і символів мають великий вплив на психіку та емоції людини, особливо в дитячому віці.

Літописці та письменники неодноразово наголошують на виховній ролі релігії у формуванні особистості, зазначаючи зокрема, що з хрещенням князя Володимира «зовсім його вдача змінилася, не той чоловік став», «мало воював, жив у згоді з сусідами, більше дбав про внутрішній порядок». Під час князівських банкетів, які тривали по кілька днів, «убогим роздавали гроші, а для хворих і калік по домах розвозили всяку страву – хліб, м'ясо, рибу, овочі, мед у бочках, квас».

Можливість зберігати безцінні думки щодо виховання в українській народній педагогіці з'явилась після винайдення письма та впровадження кирилиці.

Українська народна педагогіка увібрала в себе всі щасливі й нещасливі, героїчні і трагічні події, які випробував на собі український народ.

Помітним є вплив на формування української народної педагогіки подій 40-х років XIII ст., коли Київська Русь внаслідок татаро-монгольської навали й князівських міжусобиць припинила своє існування, прийнявши на себе найтяжчі удари диких орд і врятувавши від загибелі європейську цивілізацію. Своє продовження

українська державність знайшла ще на 200 років у Галицько-Волинській державі. Ці події мобілізували народну педагогіку на виховання у дітей наполегливості у боротьбі за власну долю і долю всього народу, формування витривалості й відваги, прагнення до переборення всіляких труднощів, виявлення любові до рідної землі, героїчної історії своїх предків. Саме в той час (XIV-XV ст.) у свідомості людей актуалізувалася і сама назва – Україна, що з'явилась на сторінках давньоруських літописів ще у XII-XIII ст., згодом набувши етнічного значення й загального поширення.

Українська народна педагогіка забезпечувала формування національної свідомості й патріотизму молоді, а безпосередня участь у боротьбі проти чужоземних нападників гартувала характер та волю й одночасно була суворим іспитом на громадянську зрілість.

Новий імпульс у розвиток української народної педагогіки внесла національно-визвольна боротьба українського народу проти татаро-турецьких і польських загарбників за козацької доби (XV-XVII ст.). В цей період з'являється *педагогіка козацька*, головним виховним ідеалом якої став козак як втілення чеснот справжнього українця, мужнього лицаря-визволителя, безстрашного оборонця рідної землі, безкорисливого захисника всіх скривджених і знедолених.

Незважаючи на безперервні визвольні війни проти іноземних колонізаторів (росіян, німців, поляків румунів, чехів, мадляр), зруйнування Січі (1775 р.) царським урядом Росії і ліквідацію Гетьманщини (1783 р.), українська народна педагогіка вистояла, вижила. Українці зуміли зберегти свою народну педагогіку з її

могутнім виховним впливом, яка на той час стала вже міцною і загартованою у боротьбі за ментальність українців. Завдяки їй серед народу жила любов до національних звичаїв, традицій, мови, історії, обрядів тощо.

Елементи відродження української народної педагогіки почалися у першій половині ХІХ ст. А наприкінці ХІХ і на початку ХХ ст., воно набрало широкого розмаху і йшло в контексті загальної боротьби нашого народу за національне відродження.

Складним у долі української народної педагогіки стало ХХ ст. Українська державність, вперше за довгі століття утверджена на всіх землях у 1918 р., знову була зруйнована. На більшій частині України запанували більшовики, у Галичині – поляки, у Закарпатській Україні – угорці, на Буковині – румуни. У зв'язку з цим українська народна педагогіка опинилася у дуже скрутному становищі. Іноземні колонізатори знищували українську педагогічну культуру й історію, все національне і народне.

Деяке пожвавлення у напрямку українізації відбувається в часи УНР. Але незабаром, сталінський режим з його славнозвісним терором знищив педагогічну спадщину, створену розумом і талантом українського народу.

Ленінсько-сталінська, а згодом брежнєвсько-сусловська ідеології, що насаджувалися українському народу, негативно вплинули на розвиток української народної педагогіки у цей період. Як наслідок панування вказаних ідеологій, практичний вплив народної педагогіки невпинно звужувався, що вело до морально-духовної катастрофи української нації.

Проголошення державного суверенітету України 16 липня 1990 р. відкрило широкий простір для відродження й розвитку української народної педагогіки, її втілення у навчально-виховний процес.

Нині педагогіка національної школи базується на інтеграції народної педагогіки, етнопедагогіки та педагогічної науки в цілому, передової практики навчання і виховання молоді. Їх преплетення не означає позбавлення самостійності чи індивідуальних рис власного вияву, бо кожна з них, поруч зі спільними, наділена, також, належними тільки їй прикметами.

Отже, розвиток української народної педагогіки найбільш активно і плідно відбувався в часи підйому національного духу, утворення державності. Українська народна педагогіка у своєму розвитку пройшла такі етапи: дохристиянський період, часи Київської Русі, часи Козацької держави (козацька педагогіка), період існування УНР та гетьманства П. Скоропадського, період утворення Української незалежної держави.

1.3. Шкільне виховання в Київській Русі (X – XII ст.)

Існування писемності на Русі в язичницький період, очевидно, підтримувалось як індивідуальним, так і груповим навчанням грамоти. Групове навчання було зародковою формою шкіл, які з'являються з винайденням буквенно-звукової системи письма. До прийняття християнства перші школи були двох типів:

– *язичницькі школи*, які задовольняють потреби язичницької верхівки;

*Язичництво – релігія людей того рівня розвитку, коли все специфічно людське прирівнюється до природного і сприймається як магичні випари, продукти цього природного. Людина – частина загального цілого, природи, космосу, її життя не можна відокремити від космосу. Людська спроможність упорядкувати космос привела до визначення семи координат світу, за якими можлива орієнтація у виборі сторін чи напрямків: верх – середина – низ – схід – південь – захід – північ.

На Русі особливо шанувалися такі язичницькі боги: Лада – життєвий початок природи, втілення двох першоджерел Всесвіту – вогню й води в єдиній особі, мати Сонця; Див – яскраве небесне склепіння (небесний екватор); Сварог – зодіак (екліптика); Дана втілення води; Полель – втілення світла (Сіріус); Перун – батько Сонця, Місяця и зорі, Березиня – прадереву Світу (галактика, Земля); астральна триада Русі: Місяць (Дідух Коляда – Василь), Сонце (Сварожич – Ярило) Зоря (Венера).

– християнські школи. Відомо, що християнство проникає на Русь задовго до його офіційного запровадження.

Розвиткові освіти і шкільництва на Русі сприяло запровадження християнства. Воно прилучило Русь до античної культури і науки, зблизило її з багатьма країнами Європи.

Перше офіційне свідчення про появу шкіл на Русі датується 988 р. і пов'язане воно з хрещенням Русі. У «Повісті временних літ» вказується, що князь Володимир* відкрив у Києві при Десятинній церкві школу «книжного вчення».

*Володимир Святославич (давньорус. Володімѣръ Святосла́вичь), 960 – † 15 липня 1015) – руський державний і політичний діяч з варязької династії Рюриковичів, князь новгородський (969–978, 979–988), великий князь Київський (980–1015). Наймолодший та незаконнонароджений син Святослава

Хороброго, великого князя Київського, та його коханки ключниці його матері княгині Ольги Малуші.

981-го року «йде Володимир на Ляхи и взя грады их Перемишль, Червен и инья грады, иже есть под Русью». Успіх Володимира пов'язаний також з тим, що йому вдалося порозумітися з окремими хорватськими племінними князями, про це ж свідчить поява серед його дружин двох «чехинь» Малфріди та Аделі. Того ж року «і вятичів він переміг, і наклав на них данину од плуга, як і отець його брав.»

982-го року Володимир вдруге пішов походом на в'ятичів, які повстали проти князя.

983-го року «пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх».

985-го року Володимир Святославич виступив проти Волзької Булгарії. Війна тривала з перемінним успіхом і незабаром обидві сторони погодились на мир. Умови його влаштовували більше болгар, бо болгарі клялися, що «тогда не буди между нами мира, егда камень начнет по воде плавати, а хмель погрязнути». Мир із Булгарією був скріплений черговим шлюбом.

988-го року охрестив Русь, першим з руських князів розпочав карбувати власну монету. Канонізований Католицькою і Православною церквами як Святий рівноапостольний князь Володимир. Відомий також як Володимир Великий, Володимир Святий, Володимир.

Ось як згадується про Хрещення Русі у літописах «І коли прибув, повелів він поскидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на Ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями... Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде.... А наавтра вийшов Володимир з

попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду... а попи, стоячи, молитви творили. І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається...»

Головним результатом Херсонеської війни (осінь 987-го – весна 988-го років) було не тільки прийняття християнства на Русі (988), але й союз з Візантією, скріплений шлюбом із принцесою Анною, дочкою імператора Романа II (938–963). Анна народилася 963-го року і померла 1011-го року.

Володимир Святославич першим з київських князів почав карбувати власні монети. Златник важив 4,2 г і за вартістю був рівним візантійській номізмі та мусульманському динару. Це була високохудожня монета з гербом-тамгою тризубом, портретом князя і словесною легендою. На зворотному боці було зображення Христа Спасителя.

Володимир-Василь Святославич помер 15 липня 1015-го року у своїй приміській резиденції Берестові. Останки Володимира були вночі таємно перевезені до Києва і захоронені в мармуровому саркофазі у збудованій ним Десятинній церкві.

Хрещення Русі і розповсюдження грамотності через шкільне навчання були ланками однієї політики князя Володимира, який бажав укріплення держави, і тому прагнув підготувати грамотних людей, передусім, для державного апарату, які б могли уміло вести внутрішню і зовнішню політику.

З іншої сторони, і християнська церква була зацікавлена у підготовці освічених людей – ідеологів нової релігії. Та й рівень розвитку ремесла і торгівлі вимагав грамотних людей.

Вслід за відкриттям школи Володимиром у 988 р., де було 300 дітей, древні літописи зберегли свідчення про відкриття ще ряду шкіл на Русі. На XI ст., коли припадає період розквіту Київської Русі, тут склалася така система шкіл і виховання: *школи «книжного вчення», монастирські школи, школи грамоти, кормильство, жіночі школи.*

Школи «книжного вчення» – школи підвищеного типу. Як правило, тут викладалося «сім вільних мистецтв». Особливістю таких шкіл було те, що навчання здійснювалось за привнесеною християнством книжною системою, де головною була робота з книгою, з текстом. А це розширювало рамки пізнання і можливості освіти.

Ці школи готували своїх вихованців до діяльності у різних сферах державного, культурного та церковного життя. Прикладом шкіл «книжного вчення» були школа Володимира (988 р.), двірцева школа Ярослава Мудрого* (1037 р.) і ін. Остання існувала при Софійському соборі і мала міжнародне значення. Це була школа підвищеного типу, тут велось переписування книг, а також готувалися писарі і перекладачі для цієї справи. В ній було започатковано першу на Русі бібліотеку, яка стала дуже відомою.

*Ярослав Мудрий (978-1054 рр.) – державний діяч, великий князь київський. Ярослав. Був другим сином хрестителя Русі князя Володимира Святославича з династії Рюриковичів від візантійської царівни Анни. Ще у

підлітковому віці батько відіслав його своїм намісником до Ростово-Суздальської землі, а згодом до Новгороду.

Смерть Володимира Великого призвела до суперечки між його синами за київський князівський престол, яка закінчилася перемогою Ярослава та утвердженням його в 1019 р. великим князем київським. Головним завданням Ярослава Мудрого був захист рідної землі. Він розгромив печенігів і назавжди відкинув їх від кордонів руських земель, відвоював у Польщі Червенські землі.

Розвиваючи дипломатичні відносини, Ярослав Володимирович зміцнював міжнародні зв'язки за допомогою династичних шлюбів. Внутрішньо-політична діяльність Ярослава була спрямована передусім на розбудову держави. Він доклав багато зусиль для її централізації, зробив спробу позбутися залежності від Візантії у церковних справах. З ініціативи Ярослава в Києві розпочалося грандіозне будівництво. Було споруджено нову лінію міських укріплень з трьома воротами, яка захищала місто.

За Ярослава Мудрого було побудовано Софійський собор - головний храм Давньоруської держави, присвячений Мудрості Господній. Усього в Києві за часів Ярослава було побудовано 400 церков. Ярослав Мудрий заснував бібліотеку й архів при Софійському соборі. За Ярослава Мудрого на Русі була введена збірка законів «Руська правда» – перший писаний кодекс давньоруського феодального права. Збудовано Золоті ворота, Лядську браму, Жидівські ворота, Георгіївський та Ірининський собори, Софійський собор, в якому згодом поховали в саркофазі Ярослава Мудрого та його дружину Ірину (Інгігерду; ?-1050). Це був акт порушення задуму собору. Створив бібліотеку Софійського собору. За часів його правління засновано міста Корсунь, Гюргів

(нині – Біла Церква), розбудовано Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, Турів, встановлено династичні зв'язки з королівськими дворами Швеції, Норвегії та Франції. Продовжувалося карбування срібних монет. За часів його правління Київська Русь сягнула zenіту свого розквіту і могутності, ставши в один ряд із найрозвиненішими країнами середньовічного світу.

Останні роки життя Ярослав провів у Вишгороді. По смерті Ярослава I Мудрого залишилися п'ять синів, між якими розгорнулася боротьба за владу. Цей період відомий в історіографії як Тріумвірат Ярославичів, з якого почався розпад Київської Русі і через півтора століття вона фактично перестала існувати як єдина держава.

Монастирські школи запроваджувались з XI ст. при монастирях згідно Студитського статуту, який вимагав, щоб монахи жили в гуртожитках і навчалися грамоти. Спочатку існували тільки закриті монастирські школи, їх відвідували новоприйняті монахи. Такі школи функціонували лише в період навчання останніх. Навчання носило індивідуальний характер.

У деяких монастирях існували школи підвищеного типу. Такою була школа в Києво-Печерському монастирі (1068 р.). З її стін виходили не лише вищі духовні ієрархи (ігумени, єпископи і т. д), а й видатні діячі давньоруської культури, представники богословсько-філософської думки. Школа відома своєю бібліотекою.

Головне завдання монастирських шкіл полягало в суворому аскетичному вихованні, зміст якого зводився до формування в ченців покори, терпіння, відмови від радощів земного життя. Досягалось це запровадженням постів, молитв, фанатичного самообмеження.

З XII ст. за ініціативою князя Ярослава Осмомисла* в Галицько-Волинському князівстві запроваджуються перші відкриті монастирські школи для населення.

*Ярослав I Володимиркович Осмомисл (1130-і — 1187) - князь галицький (1153–1187).

Успадкував Галич по смерті батька, князя Володимирка Володаревича, засновника галицької держави, 1153 року. Як і батько, був змушений захищати незалежність Галичини від київських князів.

Невдовзі по смерті Володимирка, київський князь Ізяслав II напав на Галичину. Вирішальна битва відбулась 17 лютого 1154 року над Серетом, під стінами Тереховлі. Перемогу в битві здобули галичани: союзники Ізяслава, зокрема, володимирський князь Святополк Мстиславич, втікли з поля бою, галичани відійшли назад до Тереховлі, сам Ізяслав залишився з невеликою дружиною на полі бою. Проте Ізяслав хитрістю виманив частину галицького війська з міста і несподіваною атакою захопив багатьох у полон. Зрештою, Ізяслав наказав стратити полонених, а сам відступив до Києва.

Після смерті Ізяслава II (1154) наступило замирення між Галичем і Києвом (за винятком 1158–1161 років за Ізяслава III).

Літопис вперше згадує його під 1150 роком у зв'язку з одруженням з Ольгою, дочкою князя Юрія I Довгорукого. Названий в «Слові о полку Ігоревім» — Осмомислом (що має вісім смислів, тобто розумний, мудрий).

Ярослав I Осмомисл поширив територію свого князівства, приєднавши землі між Дністром і Карпатами, пониззя Дунаю.

Ярослав Осмомисл утримував добрі зв'язки з суздальським князем Юрієм I Довгоруком, разом з іншими князями брав участь у походах проти половців. Відгомонам цієї боротьби було «Слово о полку Ігоревім». З іншими сусідами, Польщею і Угорщиною, Ярослав Осмомисл утримував мирні відносини, як також з Візантією та імператором Фрідріхом I Барбаросою.

За Ярослава I Осмомисла розбудовано і укріплено багато галицьких міст, його заходами у 1153–1157 роках збудовано в Галичі Успенський собор.

На внутрішньому відтинку спочатку Ярослав Осмомисл пробував жити в згоді з боярами, вони йому допомагали під час війни з Ізяславом Мстиславичем, але розбагатівши від торгівлі, боярство перетворилося на родову аристократію з військовими дружинами і почали втручатися у державні й приватні справи князя. 1172 року Ярослав Осмомисл покинув свою дружину Ольгу Юрїївну і взяв нешлюбну жінку, боярську дочку Настасію з Чагрів. Бояри спротивилися і примусили князя повернути Ольгу, а Настасію спалили як чарівницю. Також бояри спротивилися останній волі Ярослава Осмомисла: при смерті він бажав поділити Галицьке князівство між синами, призначаючи Олегові Галич, а Перемишль — Володимирові. Бояри прогнали Олега.

Був похований в Успенському соборі в Галичі. 1937 року, під час розкопок в Галичі, археолог Ярослав Пастернак виявив саркофаг з залишками Ярослава Осмомисла. Проте, у вересні 1939 розпочалась Друга світова війна, і Галичину захопили війська СРСР. Останки Ярослава Осмомисла були заховані від загарбників в крипті собору святого Юра у Львові, а сам Ярослав Пастернак емігрував до Канади, де помер 1969 року. Знову віднайдені останки Ярослава Осмомисла були лише 1991 року під час розкопок в крипті після повернення храму УГКЦ. 1995 року була здійснена реконструкція портрета Ярослава Осмомисла.

Школи грамоти існували переважно в містах (в село грамота не проникала). Тут вчилися діти бояр, посадників, купців, лихварів, заможних ремісників. Утримувались такі школи на кошти батьків, тому для бідного населення були недоступні.

Вивчали читання, письмо, лічбу і хоровий спів. Під час занять учитель працював з кожним учнем окремо або з невеликою групою учнів (8-10 чол.).

У зв'язку з тим, що Київській Русі постійно загрожували з Півдня кочівники, надзвичайної важливості набуло патріотичне виховання. Воно здійснювалось на матеріалах билин, казок, легенд, оповідей учасників воєнних походів, пісень та за допомогою інших засобів народної педагогіки.

Кормильство – форма домашнього виховання дітей феодальної знаті. Князі підбирали для малолітніх княжичів (віком 5-7 років) кормильців з числа воєвод і знатних бояр, що жили в окремих волостях. Княжич не тільки там виховувався, але й княжив. Кормильці були і як наставники, і як управителі. Кормильство передбачало не лише військово-фізичне виховання, але й орієнтувалось на високий рівень освіти. Князі володіли 5-6 іноземними мовами. Починаючи з XIII ст. кормильці замінюються дядьками – високоосвіченими людьми (вперше термін зустрічається 1202 р.).

Кормильцем князя Святослава був Асмуд, князя Ярослава Мудрого – Будий (Блуд), князя Володимира Великого – Добриня, посадник і кормилець Паук – у волинського князя Володимира Андрійовича.

Вони ставали домашніми вчителями. На зміну кормильству приходять елементи гувернерства.

Жіночі школи. Прикладом таких шкіл є жіноча школа, відкрита Ганною Всеволодівною (сестрою Володимира Мономаха (1113-1125)

при Андріївській церкві у Києві (1086 р.). Пізніше такі школи були відкриті в Суздалі, Полоцьку та інших містах. Ряд джерел засвідчують високу освіченість жінок, особливо у князівських верхах. Наприклад князівна Анна Ярославна*, Євпрасія Всеволодівна**.

*Донька великого київського князя Ярослава Володимировича (Мудрого) Анна народилася в 1024 або в 1028 році, за іншими даними – в 1032 році. Точну дату народження Анни досі не встановлено.

Дитячі роки Анни пройшли в Києві. Поблизу Софійського собору знаходився княжий двір, який літописці називали «Великим Ярославовим двором» із двоповерховим кам'яним князівським палацом і храмом Богородиці.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х років XI століття Київська держава встановлює дружні стосунки з Францією, з королівською династією Капетингів. Близько 1044 року до Києва прибуло французьке посольство просити руки князівни Анни для французького короля Генріха I, до якого дійшла слава про розумну й чарівну князівну.

Ярослав спершу відмовив послові. 1048 року до Києва прибуло друге посольство на чолі з єпископом Готьє Савояром, яке після тривалого чекання дістало згоду великого князя на шлюб з престарілим французьким королем. 4 травня Анна Ярославна, здійснивши тривалу подорож через Краків, Прагу та Регенсбург, опинилася в резиденції короля в місті Санлісі, за 40 кілометрів від Парижа. 14 травня 1049 року у стародавній французькій столиці Реймсі, у день Трійці, у Реймському кафедральному соборі відбулося вінчання. Вінчав молодих архієпископ Рейнський Гі де Шатільйон. Анна як королева Франції прийняла католицьку віру.

1060 року король Генріх помер, і Анна стала регентшею під час правління свого сина Філіппа I (1060–1108). Разом з ним підписувала державні папери, ставлячи підпис кирилицею. Вдруге вийшла заміж Анна за графа Рауля III з роду де Крені і Валуа. У 1062 році у лісі під Санлісі під час полювання, до якого Анна, як справжня слов'янка, мала великий інтерес, граф викрав її, відвіз

до себе в замок і вступив з нею у таємний шлюб. Покинута графова дружина, Елеонора Брабантська, покаржилася Папі Римському на підступного графа. Папа наказав розірвати шлюб, але закохані зігнорували цей наказ. 12 років подружжя прожило разом аж до смерті графа.

Вчені припускають, що після смерті Рауля Крепі 1074 року Анна таємно відвідала Київ, але потім повернулася у Францію, продовжувала правити разом із сином і підписувала укази і розпорядження, в яких називає себе вже не королевою, а «матір'ю короля». У Софії Київській збереглася фреска із зображенням родини Ярослава Мудрого, де зображено Анну Ярославну, а на порталі церкви святого Вінцента у Санлісі у Франції є її скульптурне зображення.

На одному з державних документів, що їх Анна, фактична правителька Франції після смерті її чоловіка, короля Генріха, підписувала разом зі своїм сином, малолітнім королем Франції Філіппом, – грамоті Суссанському абатству – стоїть її власноручний підпис, зроблений кириличними літерами: «Анна регіна» – Анна королева. Те, що Анна Ярославна й через багато років не забула мови, якої її навчили у Києві, при князівстві, як і те, що вона взяла з собою у далеку Францію Євангеліє, переписане у скрипторії Софійського собору, як оберіг у невідомій країні, свідчить, що її батьківщина, Київська держава, в якій правив батько, великий князь київський Ярослав Мудрий, була країною високої освіти, культури.

Відомо, що родинне життя Анни було не солодким. У 1053 році вона народила сина Філіппа, пізніше Робера та Гуго. Робер у підлітковому віці помер. Король весь час перебував у військових походах, тож виховувати синів довелося їй самій. Певно, чутки про шляхетну королеву дійшли до апостольського Рима, і Папа Римський Миколай II шле до неї листа: «Раб із рабів Господніх славній королеві шле привітання і апостольське благословення. Вознесемо гідну подяку всемогутньому Богові, подателю благовоління, бо, як ми чули, у жіночих грудях міститься чоловіча сила доблестей. До наших

вух також дійшло, преславна дочко, що твоя світлість пребагато вили-ває благочестивої щедрості на недостойних, щиро старається у благоговійних молитвах. Ти застосовуєш силу суворості до злісно упертих, а у добрих справах, як це від тебе вимагається, виявляєш почуття обов'язку і королівської гідності».

Рядки з цього напівлегендарного листа якнайкраще характеризують королеву Анну, гідну свого високого роду. Про авторитет Анни у французькому суспільстві свідчить хоча б те, що вона ставила свій підпис на документах великої державної ваги поряд з хрестами неписьменних королівських придворних та й самого короля. Вона знала латинь, офіційну мову того часу, але підписувалася рідною мовою, не забуваючи свою батьківщину. Саме королева Анна, за свідченням самих французів, принесла на галльську землю книжки, любов до знань. Після неї ще багато століть королі Франції присягалися на Реймському Євангелії, навіть не підозрюючи про його київське походження.

Наприкінці XVII століття на території Вільєрського абатства поблизу міста Етамп, на старому кладовищі було виявлено загадкову могилу із зображенням на камінному надгробку жінки у короні.

Латинський напис повідомляє, що там упокоїлася Агнес, дружина короля. Легенда говорить, що це могила Анни Ярославни, бо саме Агнес у дворі Генріха I звали його королеву. Існує й інша версія, більш достовірною, за якою королева Анна знайшла останній спочинок у заснованому нею монастирі в містечку Санлісі, де їй стоїть мармуровий пам'ятник.

**Євпраксія Всеволодівна (1071, Київ – 9 травня 1109, Київ) – київська князівна, дочка великого князя київського Всеволода I Ярославича (1077–1093), сестра Володимира II Мономаха, німецька імператриця, дружина німецького імператора Генріха IV.

Освіту Євпраксія одержала в київському великокняжому дворі. Вона рано прилучилася до західної культурної й духовної традиції: її мати, дружина

князя Всеволода, була католичкою, мала родичів у королівських родинах Угорщини, Польщі, Норвегії, Франції, Візантії.

В юному віці вийшла заміж за маркграфа Північної Саксонії Генріха Штаденського Довгого, але незабаром в 1087 овдовіла. 1086 — Євпраксія прийняла католицизм і дістала нове ім'я — Адельгейда. В 1088 була повінчана з німецьким імператором Генріхом IV під іменем Адельгейди. Завдяки цьому шлюбу Генріх IV намагався отримати підтримку київського князя у боротьбі проти саксонських володарів та сприяти об'єднанню православної і католицької церков. В кінці 1093 Євпраксія Всеволодівна не витримавши брутального поводження з нею зі сторони чоловіка, була змушена покинути Німеччину і відбула до Каносси (Північна Італія) до маркграфині Матильди Тосканської і, за її посередництвом, вдалася до папи Урбана II, який передав її справу з Генріхом IV на розгляд собору в Констанці, і потім у П'яченці (1095). Церковні собори у Константі і П'яченці, на яких виступала Євпраксія Всеволодівна, засудили поведінку Генріха IV.

В 1097 виїхала до Угорщини, а звідти в Україну, до Києва. В 1106 постриглася в черниці в Андріївському жіночому монастирі, де її рідна сестра Анна Всеволодівна була настоятелькою.^[2] Похована у соборі Успіння Богородиці у Києві.

Її життя — найяскравіший приклад тих живих зв'язків, які княжа Україна посідала з володарськими дворами Західної Європи.

Трагічній долі Євпраксії Всеволодівни присвятив свій історичний роман «Євпраксія» Павло Загребельний.

У XII ст. Київська Русь розпадається на багато великих самостійних князівств: Київське, Чернігово-Сіверське, Новгородське, Галицько-Волинське і ін., між якими зберігаються політичні, економічні та культурні зв'язки. У цей час виникають нові тенденції в галузі освіти і виховання.

Крім князівських і боярських верхів письменність проникає в середовище жінок із нижчих соціальних станів; спостерігається тенденція здобувати освіту за кордоном; у центрах князівств (в Києві, Галичі, Чернігові та ін. містах) відкриваються школи підвищеного типу.

Останні не мали єдиної структури. У них поглиблено вивчалися ті предмети, які б забезпечили участь у державно-адміністративному управлінні. На першому місці стояло вивчення слов'янської і руської мов з граматичними правилами. Практикувалось написання учнями творів. Тут також вивчалась грецька, а в школах Галича – ще й латинська мови. Є дані, які свідчать про вивчення в школах «семи вільних мистецтв», а також юридичного кодексу.

Про високий рівень освіти і культури в князівстві свідчить Галицько-Волинський літопис. Галицько-Волинська Русь мала добре розвинене приватне шкільництво духовного і світського характеру.

Елементарна освіта представлена школою-дяківкою, що містилась за місцем проживання учителя. Навчання починалося з 7 років. Не було чітко встановленого терміну навчання і початку року. Питання оплати за навчання вирішувалось на основі приватної угоди вчителя з батьками. Обсяг знань, як правило, обмежувався умінням читати релігійні книги. Деколи за додаткову плату учня вчили писати і рахувати.

Серед феодалної верхівки було поширеним виховання дітей близько до традицій західноєвропейського лицарства, що пояснюється тісними зв'язками Галицько-Волинської Русі з західними державами.

Рядові священики навчались в домашній школі свого батька або в монастирській. До їх освіти не ставились високі вимоги, але вони обов'язково повинні були бути грамотними.

1.4. Теоретичні аспекти соціального виховання та їх висвітлення у творах письменників княжих часів

Вперше педагогічна думка Київської Русі прослідковується у творах древньоруської літератури. Найдавніші пам'ятки, де піднімаються питання виховання і освіти, датуються XI ст.

Серед них є твори перекладні і оригінальні (вітчизняного походження). До перекладних належать *«Пчела»*, *«Златоуст»*, *«Златоструй»*, *«Ізборнік» Святослава 1073 р.*, *«Ізборнік» Святослава 1076 р.* і ін. Оригінальні твори: *«Слово про закон і благодать»* Іларіона, *«Слово деякого калугера про читання книг»* Іоанна, *«Повість временних літ»* Нестора, *«Повчання дітям»* Володимира Мономаха і ін.

«Пчела»* – грецький флорилегій, перекладний збірник висловів і коротких історичних анекдотів (тобто маленьких оповідань про вчинки знаменитих людей) з християнської та античної літератури, складений Максимом Сповідником. У давній українській літературі зустрічається в трьох різновидах. Найпоширеніша редакція містить 71 розділ, вона була перекладена не пізніше XII–XIII ст. З назв розділів (*«Про мудрість»*, *«Про навчання і бесіду»*, *«Про багатство і злиденність»*, *«Про печаль і безпечальність»*, *«Про похвалу»*, *«Про заздрість»*, *«Про сміх»* тощо) видно, що вислови підбиралися по

темах і в основному стосувалися питань моралі, норм поведінки, християнського благочестя. Кожний розділ містить близько 20 висловів: на початку нього – цитати з книг Святого письма, творів батьків церкви (Іоанна Богослова, Василя Великого, Іоанна Златоуста та ін.).

Далі ідуть вислови, що належать або приписуються античним філософам і письменникам: Аристотелю, Анаксагору, Піфагору, Демокриту, Сократу, Плутарху, Софоклу, Евріпіді, Феогніду тощо. Бджола – багате джерело античних афоризмів та анекдотів, що почасти увійшли в український фольклор. В історичних анекдотах містяться епізоди з життя і діянь Александра Македонського і його батька – Філіппа II, спартанських царів Агесилая і Леоніда I, афінського державного діяча Алквіада, східних царів – Дарія, Артаксеркса, Кира, Креза та ін. Таким чином, Бджола була не тільки збіркою етичних рекомендацій, а й своєрідною енциклопедією історичних відомостей.

*«Ліпше од вірного друга рана, ніж поцілунок ворога».

«Усе нове краще: і посуд, і одежа, а дружба – стара».

«Роби сказане, а не розповідай про зроблене».

«Таким будь для батьків своїх, якими хотів би бачити своїх дітей».

«Златоуст» *(за прізвищем грецького проповідника Златоуста) – це збірка окремих промов і висловлювань отців церкви.

* «Не будь спокуси, не було б і вінця; не будь подвигів, не було б і нагород; не будь боротьби, не було б і почесей; не будь скорботи, не було б і розради; не будь зими, не було б і літа».

«Юність затоплення і має потребу у багатьох наставників, вчителів, керівників, надсмотрщиках, вихователях. Що кінь неприборканий, що звір неприборканий, те ж саме і юність. Тому якщо спочатку і з першого віку поставимо для неї належні межі, то згодом не будемо мати потреби в великих зусиллях. Навпаки, потім звичка звернеться для них в закон».

«Ізборник» Святослава* 1076 р. – збірник статей (44 статті), які мають виховний, повчальний характер. Повчання дано у різних формах: у вигляді притч, невеликих життєвих оповідань тощо. Вони часто звернені до дітей. Наприклад, «Повчання Ксенофонта дітям» і т. п.

Автором «Ізборника» 1076 р. був давньоруський книжник і монах Іоанн, який вибирав статті з рукописів у Київській великокняжій бібліотеці.

В «Ізборнику» 1076 р. містяться настанови про те, якими правилами слід керуватись людям в житті. В даному творі вперше в давньоруській суспільній думці визнається наявність соціальних суперечностей у реальному житті.

* «Вузда і править конем, і стримує його, сутність ж праведного - в книгах його».

«Рівних тобі зі світом зустрічай, менших тебе з любов'ю прийми, стань перед тим, хто честю вище тебе.»

«Чадо, голодного нагодуй, як тобі сам Господь повелів, спраглого напої, хворого відвідай, до темниці дійди, – поглянь на біду їх і зітхни».

«Повість вре́мяних літ» * Нестора має значний вплив на посиленні патріотичного виховання молоді, формування у неї національної свідомості та готовності до оборони рідної землі, любові до Батьківщини.

* «Бог помстився дияволу: через жінку спершу переміг диявол, через жінку і втілюється Бог і наказав увійти вірним до раю».

«Як добре і як красно, коли житимуть брати разом!»

«Согрішили – і покарані, як согрішили – так і страждаємо».

Найдавнішою літературною пам'яткою вітчизняного походження, у якій звучать питання педагогічного змісту, був філософсько-педагогічний трактат *«Слово про закон і благодать»**. Твір написаний київським митрополитом Іларіоном між 1037-1050 рр. Виховним ідеалом для русичів Іларіон вважав підготовку молодого покоління до захисту рідної землі.

Слово» підкреслює протилежність «закону» (давньої іудейської релігії) і «благодаті» (нової – християнської). «Закон» – це холод, морок і рабство, а «благодать» – тепло, осяяність і свобода. Так, колись і «земля наша» була порожня і висохла, аж доки «від краю до краю» не напоїло її євангельське джерело. Хрещення Києва – наслідок божеського піклування про Русь, це вияв, що Русь не є гірша від інших (Візантії) країн.

Центральну частину «Слова» становить похвала князю Володимирові і його предкам, бо не у невідомій країні панують вони, але у Руській, знаній і чутній у всіх чотирьох кінцях світу. Сам Володимир, з потустороннього світу, піклується своєю землею, щоб її

оминули «війни і полон, голод і усяка скорбота». На думку дослідника руської писемності Сергія Висоцького: «Головна ідея твору – довести, що християнство на Русі було прийнято завдяки мудрості та розуму Володимира Святославича, а не під впливом та тиском іззовні».

Твір закінчується молитвою «від усієї нашої землі», у якій є і прохання, щоб чужинці її не перемогли.

*«О законъ Моисѣомъ данъгъмъ, и о благодѣти и истинѣ Исусомъ Христомъ бывшии. И како законъ отиде, благодѣть же и истина всю землю исполни, и вѣра въ вся языки простресе и до нашего языка рускаго, и похвала кагану нашему Влодимеру, от негоже крещени быхомъ и молитва къ Богу от всеа земли нашеа».

Вищим досягненням педагогічної думки Київської Русі є «Повчання дітям» (1096 або 1117 р.)* Володимира Мономаха. Твір написаний за аналогією до «Повчання дітям» Ксенофонта. Воно є першим у середньовічній Європі педагогічним твором, написаним світською особою. У «Повчанні» вперше у Європі було обґрунтовано необхідність переходу від релігійно-аскетичного виховання до виховання, яке пов'язане з практичними потребами людини. Мономах також вперше у вітчизняній літературі вказав на зв'язок освіти з потребами життя і діяльністю особистості. До нього в давньоруській книжності проблеми виховання та навчання розглядалися в аспекті «пізнання волі божої». Мономах вважав, що основою всіх успіхів людини є її праця. Виховання необхідно здійснювати не шляхом повчань, а в процесі діяння добрих справ.

У своєму «Повчанні...» Мономах дає важливий матеріал для суджень про виховний ідеал Київської Русі. Викладаючи думки про гуманні відносини між людьми, він вперше закладає гуманні начала, які згодом стали основою педагогіки українського народу.

Значне місце у творі відведено ролі старших у вихованні, особливо батьків. Велику увагу приділено формуванню в молоді почуття любові до Батьківщини і готовності захищати її від ворогів.

У творі піднімаються важливі проблеми морального, трудового, патріотичного, релігійного виховання. Мономах вказує на важливу роль освіти у вихованні. Значне місце у вихованні дітей відводив ролі прикладу старших.

*«Перш за все, бога ради і душі своєї, майте страх божий в серці своєму і милостиню подавайте щедрі, – бо то початок всякого добра».

«Не змагайся з лукавими, не завидуй творця беззаконня, бо лукаві будуть знищені, а боготерпці – ті будуть володіти землею. І ще трохи – і не буде грішника, шукатиме місця свого – і не знайде. Покірнії ж успадкують землю і насолоджуватимуться багатолуким світом».

«І, Бога ради, не лінуйтеся, умоляю вас, не забувайте тих трьох діл: не тяжкі вони, ні усамітнення, ні чернецтво, ні голод, що інші добродійні терплять, адже й малими ділами [можна] заслужить милість Божу».

Історичне значення педагогічної спадщини Київської Русі, досягнень педагогічної думки полягає в тому, що вони створили основу для подальшого розвитку української школи і педагогіки.

1.5. Педагогічні ідеї Павла Русина і Юрія Дрогобича

Епоха Відродження найяскравіше представлена творчістю і діяльністю **Павла Русина** (бл. 1470 – бл. 1517 р.) та **Юрія Дрогобича** (рік нар. невід. – 1494 р.), що пронизані ідеями гуманізму й італійського Відродження, характеризуються глибоким почуттям патріотизму, відбивають культурні та просвітницькі традиції Київської України-Русі. Вони називали себе русинами і за допомогою латинської мови славили Батьківщину, народ, вказували на своє національне походження.

Педагогі й поет-гуманіст **Павло Русин** народився на Лемківщині, у м. Кросно (тепер Польща), закінчив Грейфсвальдський університет у Німеччині. У подальшому його життя (педагогічна і видавнича діяльність) пов'язані з Краківським університетом. На 36-му році життя (1506 р.) йому присвоєно вчений ступінь магістра.

Серед учнів П.Русина були видатні слов'янські поети ХУІ ст.: Ян Лантишек, Ян з Вицліни, майбутні письменники та педагоги, вихідці з України та Білорусії. П.Русин видавав твори хорватсько-угорського письменника Яна Паннонія.

Педагог-гуманіст працював бакалавром вільних мистецтв, викладав римську літературу, деякий час учителював навіть в Угорщині. Тож педагогічні погляди П. Русина, природно, ретрансльовані в його поетичних творах, написаних латинською мовою.

Видавничу справу П. Русин вважав святою справою у справі розвитку системи освіти й виховання молоді, піднесення рівня

духовності народу. У 1491 р. у Кракові П. Русин включається до роботи в друкарні Швайпольта Фіоля з видання кирилицею перших книг рідною мовою. Серед них *“Часословець для навчання дітей грамоті”*. Після зруйнування католицьким духовенством давньоруських книгосховищ на західноукраїнських землях, П. Русин вважав їх видання великою перемогою у відродженні освіти на Україні.

Літературна спадщина П. Русина величезна. Тільки в збірці *«Пісні Павла Русина із Кросна»* нараховується більше 4 тис. рядків. Його твори були знайдені в архівах і почали вивчатися українськими та польськими вченими трохи більше ніж 30 років тому.

У поетичних творах зі збірки *«Пісні Павла Русина із Кросна»* він розкриває власні педагогічні погляди та виховні ідеї тогочасного суспільства. У вірші *«Похвала Валерію Максиму»* прослідковуються гуманістичні погляди на виховання, висловлюється ідея щодо формування позитивних якостей особистості. Основним у моральному вихованні педагог вважає чесність, як найголовнішу якість людини.

П. Русин закликає молодь служити святій честі, найбільше її цінувати. Честь і чесність П. Русин розглядає в єдності з добропорядністю і щастям. Вказані риси характеру не даються людині при народженні, а набуваються тяжкою працею, вихованням і у процесі навчання. Український педагог радить молоді розвивати розум, який має бути гнучким і свіжим, душу свою чистою, не ріднитися з блудом тощо.

Педагог-гуманіст високо цінує освіченість, джерелом якої є книга. У вірші *«До Книжечки»* він називає книгу солодкою, від золота ясного яснішою, від усіх скарбів дорожчою. До книги П. Русин звертається як до живої істоти: «Іди, моя книго... Іди в дорогі землі, в краї блаженні», «з книгою повертається день прекрасний».

У своїй викладацькій роботі П.Русин пропагує ідеї Античності та Відродження, які потім його учні поширювали в Україні. Так, у ряді творів П.Русин пише, що тільки та наука, яка зуміє прокласти собі шлях через античні традиції, містить у собі «світлий образ правди святої».

Самобутнім і надзвичайно талановитим та працюючим діячем українського Відродження був учитель і вчений, поет і громадський та культурний діяч **Юрій Котермак**, який увійшов до історії під ім'ям Юрій Дрогобич. Він здобув початкову освіту в приходській школі у дяка Євтимія, середню освіту – у Дрогобичі та Львові у кафедральній школі, потім вчився у Краківському та Болонському університетах – гуманістичних центрах тогочасної Європи. У 1478 і 1480-1482 рр. Ю.Дрогобич викладав астрономію і медицину, був ректором у Болонському і Краківському університетах.

Юій Дрогобич – перший вітчизняний автор друкованої книги. В 1483 р. У римській типографії Зільбера була надрукована його книга *«Прогностична оцінка нинішнього 1481 року»* латинською мовою, яка починалася вступом у вигляді вірша, що дає підстави вважати його першим гуманістичним поетом України. Його перу належить декілька наукових трактатів в галузі астрономії та географії.

Ю.Дрогобич – вчений зі світовим ім'ям, ряд його праць зберігається в університетських бібліотеках Західної Європи.

Цінуючи високо друковане слово у вихованні молоді й важливість науки для народу, яка має прогнозувати майбутнє, допомагати людям попереджати події, Ю.Дрогобич писав: „Я же свої книги в світ випускаю з єдиним бажанням: роду людському аби тільки корисні були”.

Його учнями стали дослідник Сонячної системи Микола Коперник, німецькі поети Конрад Цельтис, Рудольф Борсдорф. Юрій Дрогобич першим з українських вчених одержав учені ступені доктора медицини і доктора філософії. Ю.Дрогобич викладав математику, астрономію, медицину, прекрасно володів рідною українською, кількома слов'янськими, латинською, німецькою та іншими мовами. Ю.Дрогобич відводив знанням провідну роль у розвитку людини.

Високу оцінку дістав внесок українців в європейську гуманістичну культуру часів Відродження. Вихідці з Українських степів, повертаючись на батьківщину після навчання в Європі, яке іноді тривало 10-15 років, не полишали своєї діяльності. Навколо них гуртувалася прогресивна українська молодь.

Завдання для самоперевірки

РОЗДІЛ 2

ВИХОВАННЯ В ЕПОХУ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

- 2.1. Виникнення і розвиток шкіл в Україні як осередків виховання
- 2.2. Філантропічні функції братств України. Братські школи, їх роль у формуванні національної свідомості, науки та культури
- 2.3. Заснування перших українських вищих навчальних закладів. Острозька та Києво-Могилянська академія
- 2.4. Козацька система виховання
- 2.5. Українська педагогічна думка епохи Відродження про виховання доброчесності та милосердя

2.1. Виникнення і розвиток шкіл в Україні як осередків виховання

Київська Русь, знесилена татаро-монгольською навалою втратила свою могутність. З часу прилучення Волині та Наддніпрянщини до Литви і Галичини до Польщі (друга пол. XIV ст.) сплюндровані українські землі стали здобиччю литовських, польських, угорських феодалів. В умовах національного гноблення, насаджування католицької віри, освіта занепадає. Діти української знаті та заможного міщанства потяглися до католицьких освітніх закладів.

Загарбники вбачали в українській школі найгрізнішого противника колонізаторської політики. Аби приборкати українське населення, чужинці закривали народні школи, забороняли викладання українською мовою в усіх навчальних закладах, відбирали і знищували українські книги, переслідували вчителів.

Характер політичної, національної, релігійної ситуації в Україні у ХУІ-ХУІІ ст. зумовив існування різних типів шкіл.

Окатоличення і денаціоналізація українського панства сприяли появі **латинських шкіл**, в яких молоді представники українських магнатських і шляхетських родів залучаються до польської культури, зрікаються своєї національності й релігії. Латинські школи відкривалися при католицьких костелах і монастирях, були елементарного і підвищеного типу. Часто католицькі навчальні заклади перетворювались у **міські школи** під управою магістрата і

церкви (у Львові, Перемишлі, Ярославлі та ін. містах). Ці заклади освіти відвідували поляки й українці.

Значна частина української молоді вчилася також у **католицьких школах**, як у *кафедральних*, так і в *парафіяльних*. Католицькі кафедральні школи були не лише професійними школами для підготовки церковнослужителів, але й загальноосвітніми. Крім мов – латинської, грецької та польської, – предметами навчання в них були різні науки, що входили в систему семи вільних наук.

Активно виступав проти навчання українською мовою, обгрунтовував недоцільність існування народних шкіл єзуїтський діяч, ректор Віденської колегії **Петро Скарга**. Зокрема у трактаті 1570 р. „*Про єдність церкви божої*” він писав: „І не було ще на світі, і не буде жодної академії, ні колегіуму, де б теорію, філософію та інші визволені науки могли вивчати і розуміти іншою мовою. Слов’янською мовою ніколи ніхто ученим бути не може”.

Український полеміст і демократ **Іван Вишенський**, з притаманним йому сарказмом, відповідаючи Петрові Скарзі зазначав: „Як же ти смієш, Скарго, повертати огрудним язиком на святих грецьких учителів і ганьбити їх, приписуючи їм нещирість, ніби вони, переможені бувши, не подали руській мові, яка живе в словенському письмі, науки? Чи не бачиш, Скарго, що ти сам, власною нещирістю, ворожнечо і потворною брехнею хворів замість грецьких учителів і почав разом з дияволом боротьбу супроти слов’янської мови...”.

У системі **католицьких навчальних закладів** починаючи з другої половини XVI ст. особливе місце займали **школи ордена єзуїтів¹** (*колегіуми*): нижчі – з семирічним строком навчання, і вищі з шестирічним строком навчання. Перший повний відділ складався з п'яти класів: інфіма, медія, супрема, гуманітас, риторика. У кожному з цих класів був свій окремий учитель; курс кожного класу, крім риторичного, був однорічний, а риторичний переважно дворічний. На вивчення латинської мови зверталася особлива увага: лише новаци могли говорити в школі й поза школою іншою мовою, а решта учнів повинна була розмовляти з учителями й між собою латинською мовою, народна мова вважалася за непристойну. Вищий відділ єзуїтської школи складався з філософічного курсу (трьохрічного) та богословського (чотирирічного). На чолі кожної єзуїтської школи – нижчої чи вищої – стояв ректор, що здійснював загальний нагляд над школою. Науковою частиною школи керував префект, що точно дотримуватися приписів „Раціо студіорум”.

Окреме місце займала Замостська академія, яку в 1595 році відкрив Ян Замойський, польський магнат (1541-1605). Фундатор виключив з її програми богослов'я. Академія складалася з восьми класів. Бідних студентів не лише звільняли від плати за навчання, але й утримували в бурсі на кошти засновника. Студенти поділялися за національністю на п'ять груп. Факт поділу студентів за національністю нагадував кожному студентові, що він не тільки

---

¹ **Єзуїти (Орден Єзуїтів;** офіційну назву "**Товариство Ісуса**" (лат. *Societas Jesu*) - Чоловічий чернечий орден Римсько-католицької церкви, заснований в 1534 Ігнатієм Лойолою і затверджений Павлом III в 1540. Єзуїти зіграли велику роль в контрреформації, активно займалися наукою, освітою і місіонерською діяльністю. Члени Товариства Ісуса поряд із трьома традиційними обітами (бідності, послуху і цнотливості) дають і четвертий - слухняності папі римському "в питаннях місій". ^[3] Девізом ордена є фраза "*Ad maiorem Dei gloriam*" (" До більшої слави Божої ")

громадянин своєї батьківщини, але й син свого народу. Із Замостської академії вийшли Касіян Сакович (1578-1647), ректор Київської братської школи, Сильвестр Косів, український культурно-освітній та церковний діяч, який разом із П.Могилою брав участь в організації Київської колегії. З-під його пера вийшли такі богословсько-полемічні твори, як: «Дидакалія» (наука про святі Тайни) та „Екзегезис” (твір про початки Києво-Могилянської Колегії).

Активним діячем ордену єзуїтів у Польщі, ініціатором Берестейської церковної унії був **Петро Скарга**. Він боровся з українськими та білоруськими діячами, які відстоювали право своїх народів на вільне існування. За його ініціативи в Україні єзуїтські школи відкривалися часто на місці закритих братських шкіл. Так сталося зі знаменитою Острозькою академією, яка перестала існувати після смерті її фундатора – князя **Костянтина Острозького**. Замість цієї школи внучка князя К.Острозького відкрила єзуїтську колегію з бурсою для незаможних шляхтичів.

Історії відомими є Львівський, Кам'янець-Подільський, Луцький, Київський, Овруцький, Барський, Вінницький, Станіславський та інші єзуїтські колегіуми. В них вивчалися „сім вільних мистецтв”, богослов'я, стародавні мови, література, історія, географія. Вихованцям прищеплювалися світські манери, організовувалися театралізовані диспути, виступи, святкові процесії з хоровими співами тощо. Весь зміст освіти був спрямований на те, щоб прищепити учням зневагу до культури і звичаїв свого народу, зробити їх сліпим знаряддям у руках єзуїтів.

Великий вплив на вихованців колегіумів мала **схоластика** – система мислення, яка полягала в застосуванні законів формальної логіки для обґрунтування догматів релігії. Передбачала поєднання теологічних догматів із раціоналістичною методикою (формальною логікою Аристотеля) Схоластичне навчання розвивало витонченість розуму, але придушувало самостійність мислення людини. Схоластика сприяла розвитку абстрактного мислення, але не розвивала інтересу до реального світу, до природничих наук.

Система єзуїтського виховання формувала в учнів переконання в тому, що всі засоби придатні для досягнення поставленої мети. Щоб вихованці були стійкими і послідовними у боротьбі зі „схизмою”, „бидлом”, їх „загартовували” спогляданням страт еретиків, учасників народних виступів тощо. Учні мали беззаперечно підкорятися авторитетові церкви. Випускник єзуїтського колегіуму – це фанатичний пропагандист католицизму, запеклий ворог православ'я, української культури, мови.

У зв'язку зі скасуванням ордену єзуїтів у другій половині XVIII ст., певну частину єзуїтських шкіл було передано василіанам, або перетворено на світські школи.

Серед католицьких шкіл в Україні не останнє місце посідали так звані **піарські школи**, що складали конкуренцію єзуїтським. Піарські навчальні заклади утримували ченці **ордену піаріїв** (католицький чернечий орден, який займається навчанням юнацтва), що з'явилися у Польщі в 1641 р. і розгорнули активну діяльність у Львові, Холмі, Межиріччі та інших містах. У них навчалися діти

українських шляхтичів, котрі також набували схоластичних знань, ставали активними прихильниками католицизму. Більшість з цих шкіл на той час були великими навчальними закладами.

Загарбницька, колонізаторська політика, що здійснювалася в Україні, викликала серйозну протидію українського народу. Його кращі представники – письменники, полемісти, громадські діячі **Ісайя Кам'янчанин, Герасим Смотрицький, Василь Сурозький, Клірик Острозький, Христофор Філалет, Іван Вишенський** та ін. у посланнях, памфлетах, трактатах виступали на захист всього українського, проти ідеології католицизму.

У ХУІ-ХУІІІ ст. починає розвиватися національна українська школа. Варто зазначити, що нижчі, **початкові школи** на українських землях з давніх часів існували при церквах, і розширити їх мережу було порівняно не складно. Ці народні школи виникали у всіх містах, містечках, великих селах.

Укладення в 1596 р. після **Берестейського собору церковної унії²** дало змогу зберегти в умовах латинізації та полонізації

---

² **Основна мета польської влади.** Для подальшого зміцнення Речі Посполитої, як вважали польська влада і католицькі кола, було необхідно об'єднати православних українців і білорусів з поляками-католиками. Православні єпископи також виступали за об'єднання церков, але при цьому інтереси православних і католицьких ієрархів, так само як і їх бачення ролі і становища майбутньої уніатської церкви, були зовсім різними.

Основні причини укладення унії для православних єпископів. Для православних єпископів основними причинами укладання унії були:

- невдоволення втручанням у церковні справи організованого в братства міщанства;
- бажання визволитися від своєї підпорядкованості східним патріархам, які не мали достатньої влади для захисту стану православної церкви в Речі Посполитій;
- необхідність зберегти своє привілейоване становище в новій державі і домогтися рівності з католицькими єпископами, які засідали в сенаті, мали титули «князів церкви» і підкорялися тільки владі Папи та короля;
- саму унію православні єпископи розглядали як рівноправне об'єднання церков під керівництвом Папи Римського, який після захоплення турками Константинополя залишався єдиним вищим церковним ієрархом, який мав реальну владу.

Основні причини укладення унії для католицьких священників і польської шляхти. Католицькі священники і польська шляхта розглядали унію як:

- необхідність ідеологічного обґрунтування захоплення польськими магнатами українських земель;
- можливість збільшити кількість підвладних Ватикану парафій за рахунок православної церкви при неможливості прямого насадження католицизму в Україні, яка мала стійкі довголітні традиції православ'я.

слов'янську мову богослужіння й обряди православної церкви (у греко-католиків). Унія стала своєрідним засобом захисту української мови, створила умови для появи національної інтелігенції.

Василіанські шестирічні школи в Україні створювалися греко-католицьким орденом святого Василя Великого. Вони існували у містах Барі, Дрогобичі, Умані, Каневі, Острозі, Львові, Овручі, Тереховлі, Бучачі і давали учням добрі знання, забезпечували виховання дітей у національному дусі, рідною мовою, на засадах кращих досягнень європейської педагогіки і неухильного дотримання українських народних чеснот та норм християнської моралі. У цих школах вивчали також грецьку та латинську мови.

Уніатські школи орієнтувалися на західну педагогіку, але навчалися в них українською мовою. Щоправда, серед українського населення вони не набули популярності. Вони готували виключно церковнослужителів і в них навчались, в основному, діти бідняків.

в) майбутня уніатська церква сприймалася ними як другорядна тимчасова організація для підкорених українських «хлопів», покликана зміцнити польсько-католицький вплив на приєднаних українських землях.

Тасмні переговори. У 1590 р. частина православних єпископів вступила в тасмні переговори з польським королем Сигізмундом III, висловивши бажання приєднатися до католицької церкви. У 1595 р. єпископи Луцький *К. Терлецький* і Володимирський *І. Потій* після видання королем універсалу, у якому він сповіщав про перехід православних єпископів до унії, вирушили до Риму і визнали владу Папи Римського. У жовтні 1596 р. король Сигізмунд III і київський митрополит *М. Рогоза* за дорученням Папи Римського Климента VIII скликали в Бресті церковний собор для офіційного проголошення унії.

Розкол собору. Проголошення унії. Проте собор одразу розколовся на два окремі собори - *православний і уніатський*:

Православний собор відхилив унію; уніатський - проголосив унію, визнав владу Папи Римського, прийняв основні догмати католицької церкви, зберігши проте православні обряди та церковнослов'янську мову. Уніатським єпископам обіцяли сенаторські звання (ця обіцянка залишилася невиконаною). Уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від податків, уніатська шляхта дістала право обіймати державні посади нарівні з католицькою шляхтою, а уніати-міщани зрівнювалися у правах з католицьким міщанством.

Наслідки підписання унії. Польській уряд вважав унію *обов'язковою* для всіх православних на території Речі Посполитої. Православна релігія опинилася на становищі незаконної. Унія насаджувалася силою. За допомогою Берестейської церковної унії польські пани й католицьке духовенство сподівались денационалізувати й ополячити український і білоруський народи. Українські та білоруські селяни, міщани, козаки стійко боролися проти нав'язування католицизму та унії. Це була боротьба проти феодално-кріпосницького і національно-релігійного гніту, проти панування шляхетсько-католицької Польщі. Вона мала національно-визвольний характер.

Уніатські школи стали могутнім фактором захисту української мови як найважливішої ознаки нації. Польські шовіністи намагалися полонізувати уніатські школи, але на перешкоді цьому стояла греко-католицька церква, яка відрізнялася від латинської обрядом. Учнями цих шкіл були греко-католики, а тому повна полонізація таких шкіл була неможливою. Як тільки поляки відступали, уніатські школи знову українізовувалися і залишалися осередками української культури. З них аж до 1939 р. виходила національно свідомо українська інтелігенція, національні кадри.

Зрівняння в правах служителів римо-католицької і греко-католицької церков дало можливість останнім здобувати середню і вищу освіту. З освітніх закладів виходили не тільки церковнослужителі, а й світська інтелігенція, яка відстоювала українське національне відродження.

Розгорталася діяльність **мандрівних дяків**, студентів-бурсаків, вихованців українських духовних шкіл XVII-XVIII ст. Вони не мали постійного місця проживання і служби, мандрували по містах і селах України, заробляючи на прожиття культурно-просвітницькою роботою (учителювали, складали та декламували вірші, ходили з вертепом).

Широке розповсюдження діяльності мандрівних дяків пояснюється відсутністю на хуторах церков і шкіл при них. Взевши на себе функції пересувної школи, мандрівні дяки виконували на хуторах і присілках учительську місію. Завдяки їх роботі кожна дитина, яка мешкала далеко від школи, мала змогу вчитися вдома чи близько від дому за цілком посильну від батьків платню вчителів.

Це сприяло повному забезпеченню початкового загального навчання всіх дітей шкільного віку в Україні, що мало надзвичайно важливе освітнє значення.

Варто зазначити, що мандрівні дяки користувалися високим авторитетом серед учнів і батьків. Вони були народними, вчили дітей рідною мовою із застосуванням доступних і зрозумілих усім засобів народної педагогіки, в дусі народних чеснот і норм християнської моралі, враховували національну вдачу української дитини, вселяли їй життєвий оптимізм, зокрема й через сміхову культуру українського народу, не цуралися фізичної праці, допомагаючи селянам у господарюванні.

Спадщину мандрівних дяків **Іллі Турчинського, Василя Барського, Миколи Мозалевського** та ін. досліджували І. Франко, П.Житецький. В українському фольклорі, у п'єсах М.Довгалевського „Пиворізи” та І.Карпенка-Карого „Чумаки”, романі І.Квітки-Основ'яненка „Пан Халявський”, у повістях М.Гоголя „Вій” та В.Наріжного „Бурсак” оспівано їх образи.

Епоха Відродження (Ренесансу) XV-XVI ст. у Західній і Центральній Європі зумовила реформацію освіти. XVII ст. ознаменоване виділенням педагогіки як окремої галузі наукових знань, основоположником якої став видатний представник слов'янської педагогічної думки, славний син чеського народу **Я.А.Коменський** (1592-1670 рр.), який, спираючись на філософію Бекона і Декарта, у своїй педагогічній творчості висвітлив великі педагогічні гуманістичні ідеї.

Основу педагогічних поглядів Я. Коменського складає *пансофізм*, вчення про те, що узагальнені знання, здобуті людською цивілізацією, мають бути донесеними через школу, навчання рідною мовою. На його думку, майбутнє держави залежить від організації освіти, навчання і виховання підростаючого покоління. Видатний педагог вважав, що людина за допомогою знань може стати моральною істотою, а це, зрештою, припинить суперечки і війни на землі.

За словами **Івана Огієнка**, ХУІІ ст. є золотим віком української культури, письменства. У цей час Україна перейшла до практичного засвоєння наукових знань, до забезпечення реальних потреб людини, народу, нації. Педагогічна ініціатива й самобутність українців з цього боку виявилися особливо яскраво. Україна досягла суцільної грамотності населення. Чужинці, які побували тут, виражали своє захоплення освіченістю українців.

Звичайно, епохи Відродження і Реформації справили певний вплив на освітню справу тогочасної України. У середині ХVІ ст. в Україні діяли і **школи, засновані протестантами**. Подібні навчальні заклади були різного рівня – від елементарного до вищого. Найвідомішими з них були *соцініантські*³ та *кальвіністські*⁴

---

³ **Соцініанство** - раціоналістична течія у протестантизмі, яка дістала назву від свого засновника італійця Фауста Социна. Соцініани спиралися на те, що джерелом істини треба вважати Святе Письмо, але тільки тоді, коли воно не суперечить розуму; заперечували догмат Трійці і, виходячи з учення антитринітаріїв та визнаючи одну Божу істоту, вважали, що Дух Святий представляв силу Божу, Ісус Христос був людиною (тому соцініан помилково об'єднували з аріанами) з божеським обдаруванням, якому належало божеське шанування. Соцініани зовсім заперечували існування перворідного гріха та взагалі псування моральної природи людини через гріхопадіння перших людей; людина обдарована свободою волі, якої вона не позбулася й після гріхопадіння. Соцініани не визнавали таїнств (вони мали значення тільки обрядів), молитов за померлих, прикликання святих, шанування ікон, взагалі всю зовнішню церковну обрядовість, шанували суботу. При цьому вони виконували прості зовнішні релігійні обряди, не пов'язуючи з ними ніякої духовної сили, — причастя або «вечерю Господню» та хрещення, що повинно відбуватися тільки над дорослими, які свідомо та відкрито сповідують свою віру в Бога, чого не можна очікувати від дитини. Соцініанство сформувалося та поширилося на теренах середньовічної Речі Посполитої наприкінці ХVІ — першій половині ХVІІ століття, де з 1579 року діяв Фауст Социн. Сам Социн та його послідовники називали себе «унітарії» або «польські брати», але в народі та серед послідовників інших сповідань вони були відомі під ім'ям «аріан». Головним центром

навчальні заклади в Дубецьку, Хмільнику, Кисиліні, Гощі, Берестечку та інших містах. Соцініанство завжди йшло під прапором освітнього руху, а тому пильно дбало про заснування шкіл і друкарень та про поширення літератури. У таких школах вивчалась грецька, латинська, польська, церковнослов'янська мови, математика, діалектика, риторика, основи християнської етики, а в Панівецькій школі, що мала характер вищого навчального закладу, – філософія і теологія. Основна ж увага приділялась вихованню молоді в дусі відповідного віровчення.

Середню освіту молодь могла здобути у **колегіумах**, що виникли у в Україні XVII-XVIII ст. Їх відкривали єзуїти (про них мова йшла раніше). Програма навчання у них складалася з вивчення граматики, риторики, поезики і філософії. Обсяг знань, що викладались у колегіумах, був неоднаковим. У Ярославському

соцініанства було місто Раків, де в 1602 — 1638 роках існувала школа з міжнародною славою, незабаром зведена до рівня академії, в якій навчалось до 1000 юнаків різних віросповідань. Навчальний процес будувався на власних підручниках професорів, які викладали в школі. В Ракові була облаштована також і друкарня. У Вільні, Новогрудку, Любчі та в багатьох інших містах, а також маєтках шляхти, створювались громади соцініан. Їхня кількість доходила до 150 на початок XVII століття. Початок 1638 року приніс важкі зміни в становищі соцініанства, як у корінній Польщі, так і в українських землях. Королівський мандат, виданий за рішеннями сенату та сейму, навіки забороняв соцініанський збір та школу в Ракові. 1644 року припинено діяльність соцініанської громади у Кисиліні — маєтку Чапличів на Волині. Відродження Католицької Церкви в Польщі та політичні обставини, особливо звинувачення соцініан у симпатіях до шведів під час польсько-шведської війни, призвели врешті до ліквідації соцініанських громад. Сейм 1658 року дозволяв соцініанам впродовж двох років влаштувати свої справи, продати маєтки; після цього терміну всі повинні залишити Польщу. Їхні школи та молитовні дома були конфісковані. Соцініани вимушено покинули країну та розселилися Голландією, Німеччиною й Англією, де поступово розчинилися в інших течіях протестантизму.

⁴ **Кальвінізм** — протестантське віровчення, засновником якого був Ж. Кальвін (1509—1564 рр.) — діяч Реформації. В основу вчення було покладено догмат про «абсолютне напередвизначення» Богом долі людини, «створення світу»; успіхи в особистому житті й діяльності — свідчення «богообраності людини», тобто *віра* для людини над усе. Кальвінізм проповідував мирський аскетизм, визнавав хрещення. Церковної ієрархії кальвінізму не має. На чолі громад стоять старійшини — пресвітери, яких обирають з багатих членів церкви та проповідників. Кальвінізм став релігійною рисою буржуазних революцій (Нідерландська буржуазна революція XVI ст. та Англійська буржуазна революція XVII ст.).

Кальвінізм освячував *експлуатацію*, кальвіністи виступали проти боротьби мас за поліпшення свого соціального становища. Виник у Женеві, поширився на Велику Британію (оформився в рух пуритан), Францію (гугеноти, янсенізм); Нідерланди, Німеччину, Угорщину, США, Польщу. Нині існує в трьох формах: реформаторство, пресвітеріанство та конгрегаціонізм. Невелика кількість прибічників цього руху є в Україні (Закарпатська обл.).

колегіумі був введений повний академічний курс та читалися філософія та богослов'я. У Полоцькому колегіумі зміст навчання обмежувався риторикою. У колегіумі викладались „сімвільних мистецтв” та богослов'я. Вивчались також латинська та грецька мови. У двох старших класах колегіуму вводився особливий предмет „ерудиція”, що вмещував окремі відомості з літератури, географії та історії, археології, природознавства. Пізніше, з ХУІІІ ст. до навчальних планів систематичних курсів було додано історію, географію, рідну мову тощо.

Українські колегіуми були відкриті для представників усіх станів суспільства, тому відіграли значну роль у поширенні освіти та науки в Україні. Вони були основними просвітницькими центрами регіонів України. Колегіуми готували педагогів, канцеляристів, писарів, священників, літераторів і постачали значну кількість студентів для медичних шкіл та академій. З другої половини ХУІІІ ст., після відібрання (за наказом Катерини ІІ) монастирських маєтків на Лівобережжі, заклади втратили своє значення.

Але особливої популярності здобули три колегіуми: Чернігівський, Харківський і Переяславський.

Першу **співацьку школу** в Україні було відкрито у 1738 р. в м. Глухові. У ній постійно навчалось 20 учнів. Крім хорових занять, вихованців навчали нотної грамоти, гри на скрипці, гусях і бандурі. Школа діяла майже 40 років і дала початкову музичну освіту багатьом діячам української культури ХУІІІ ст. Зокрема, в ній навчався славетний український композитор Д.Бортнянський.

Українці славились своєю голосистістю і пісенністю. Так всім відома історія Олекси Розума⁵.

У системі початкової (елементарної) освіти в Україні й надалі провідне місце займала *парафіяльна школа* з учителями-дяками (*дяківка*), що діяла до першої половини ХІХ ст. і зникла з поширенням державних шкіл. Вони засновувалися, переважно, при церковних парафіях під наглядом священника. Вчителювали в них

---

⁵ Олекса Розум – (1709, с. Лемеші (хутір Чемер), тепер Чернігівська область —1771, Петербург) — російський генерал-фельдмаршал (1756) українського походження, титулований князь Священної Римської імперії і граф Російської імперії (1744). Народився у сім'ї реєстрового козака Григорія Розума та його дружини Наталії Розумихи.

Завдяки чудовому голосу його прийняли півчим до церкви. Російський полковник Вишневський, перебуваючи в Лемешах проїздом, узяв його до себе в служіння. Згодом у Петербурзі рекомендував його обер-гофмаршалу графові Левенвольде, а той 1731 року дав О.Розуму місце в хорі імператорських півчих (під прізвиськом Розумовського). Тут його побачила цесарівна Єлизавета, яку вразила краса молодого співака. Хоч у той час її обранцем був Шубін, але вона його боялася і почала задивлятися на Розумовського. Відтак переконала графа Левенвольде поступитися їй молодим співаком.

Олексій став спершу півчим, а коли почав втрачати голос — бандуристом при цесарівні Єлизаветі. Приблизно тоді ж Шубіна за наказом імператриці Анни заслали до Сибіру. Його місце при Єлизаветі звільнилося. Подруга цесарівни, Ізмайлова, зробила, за її наполяганням, пропозицію молодому Розумовському, яка була прийнята. Він з'явився серед придворних Єлизавети і незабаром став відомий як її коханець. цесарівна підвищувала Розумовського, як могла, і незабаром зробила його головним інтендантом свого двору. По смерті імператриці Анни й незадовго до свого сходження на престол Єлизавета призначила його своїм камер-юнкером.

1741 — Розумовський брав активну участь у палацовому перевороті, внаслідок якого престол зайняла Єлизавета Петрівна.

У перші ж дні свого царювання Єлизавета звела його в камергери. В день коронації він став обер-егермейстером, російським графом і кавалером ордена Св. Андрія Первозванного. Зрештою, отримав звання генерал-фельдмаршала, а також великі маєтності в Росії й Україні.

Друзі графа Розумовського вважали необхідним, задля збереження взаємних вигод, щоби Єлизавета і Олексій сполучилися шлюбними узами. Вони передбачали, що Єлизавета може пересититися любов'ю Розумовського, і хотіли через шлюб зробити неможливим їхнє розлучення. Розумовський мав повернути на свій бік духовних осіб з оточення імператриці. Це не вимагало великої праці. Духівництво переконало Єлизавету, що її зв'язок з Розумовським є справою гріховною і що єдиним засобом зняти цей гріх є шлюбний союз, освячений Церквою. Єлизавета піддалася цим напученням і 1742 року таємно повінчалася з Олексієм (взяла з ним морганатичний шлюб).

Розумовський сприяв організації поїздки Єлизавети Петрівни в Україну (1744), під час якої козацька старшина за його підтримки переконала царицю відновити гетьманство.

За його активної участі 1745 року відновлено Київську митрополію, а 1747-го проголошено царську грамоту про обрання гетьманом його брата Кирила Розумовського.

На початку 1760-х років сталося те, що передбачали друзі Розумовського. Через красу юного Шувалова Розумовський втратив роль коханця, але не міг бути віддалений від імператриці як чоловік. Аж до самої смерті Єлизавети він користувався колишніми відзнаками та шаную.

Після смерті морганатичної дружини вийшов у відставку. Жив у збудованому для нього Анічковому палаці у Петербурзі. Оскільки вважав, що не може розраховувати на благовоління нового царя Петра III, за російським звичаєм, подарував тому з нагоди його переїзду в Зимовий палац прекрасну палицю і мільйон карбованців. Через кілька місяців Петра III скинули з престолу та вбили. У палацовому перевороті Катерини II Розумовський участі не брав.

Розумовський прожив ще кілька років за правління Катерини II, шанований усіма, хто його знав. Він рідко відвідував двір, але був дуже задоволений, якщо придворні збиралися у нього. Сама імператриця Катерина II відвідувала його іноді.

Зберігаючи певний вплив при дворі, допомагав відстоювати права українського козацтва.

дяки, які отримували домовлену з батьками учнів плату. У Наддніпрянській Україні їх називали *мандрівними дяками*, на Буковині – *даскалами*, на Закарпатті – *дяками-співаками*. Учні навчали слов'янської азбуки, читанню за Часословом, Псалтирем, Апостолом, письму, початкам арифметики. Одним із засобів впливу була субітка – щосуботнє фізичне покарання учнів. „Вчися, не пустуй; пам'ятай субітку”, – наказував учитель, караючи різкою. У Галичині були ще покарання „на папу” (лінійкою по долоні), стояння в куті класної кімнати, нерідко навколішках. То й не дивно, що батьки теж дома карали дітей за непослух.

Звісно, парафіяльні школи не давали дітям глибоких і міцних знань. Але, разом з тим, вони були близькі народом: не цуралися рідних звичаїв і народної мови.

Для утримання школи та на оплату роботи вчителя громадою було встановлено податок („роківщину”). Сплачували його натурою, частково грошми. Працевлаштування вчителя відбувалося на конкурсній основі з укладенням між ним та громадою відповідної угоди (контракту). За вчителем зберігалося право, якщо громада не забезпечувала його харчами, у будь-який час залишити школу.

При школі існував і притулок для сиріт – *бурса* (гуртожиток для бідних студентів), що перебував під патронатом общини. Опікуном сиріт був учитель. Милосердя до знедолених дітей, яких називали *голишами*, належить до моральних рис українців. „Не кривдь голиша, бо в голиша також є душа”, „Дайте голишу хоч ложечку кулішу”, – закликає українська народна педагогіка.

У шкільному притулку також жили *мандрівні учні-молодики*, які через відсутність школи у своїй місцевості селилися там, де така школа існувала. Згодом вони ставали помічниками мандрівних учителів (дяків) і самі вчителювали, чим сприяли поширенню грамотності й демократизації освіти в Україні.

2.2. Філантропічні функції братств України.

Братські школи, їх роль у формуванні національної свідомості, науки та культури

У розвитку української культури й освіти особливу роль відігравали *братства*, відомі українські релігійно-національні організації. Їхня історія дуже давня. Початок заснування братств деякі джерела пов'язують ще з XI ст., коли члени ремісничих гільдій та цехів почали об'єднуватися з метою взаємодопомоги та згуртування парафіян. Але найактивніша й наймасовіша їхня діяльність припадає на XVI-XVII ст. Братства об'єднували у своїх лавах ремісників, селян, запорозьких козаків, купців та українських магнатів. Вони відіграли величезну роль у боротьбі проти політики національних та релігійних утисків, яку проводили польські колонізатори в Україні. Як засіб протистояння експансивному наступові братства широко використовували українські школи, друкарні й молодіжні об'єднання, дитячі братства.

А втім, джерела, що розкривають історію цього питання, досить обмежені. Ближчим і більш вивченим для нас є історичний період напередодні та після унії 1596 р., коли конфлікт православ'я

з католицизмом наприкінці XVI і в XVII ст. створив, за словами Д.Чижевського, “грунт для утворення двох явищ – релігійної полеміки і національної школи”. На його думку, “як релігійна полеміка з необхідністю вимагала вищих теологічних студій”, так і народна школа, що постала й поширилася зусиллями релігійно-національних організацій – братств, “призвела до зорганізування вищої освіти з релігійним забарвленням”.

Одним із найважливіших завдань братства вважали поширення освіти поміж українського населення і оборону православ'я перед натиском католицизму, а водночас і захист української нації. Особливу увагу вони приділяли створенню українських шкіл.

Першим серед відомих братств, яке було створене при Успенській церкві у Львові, ймовірно, у **1585 р.**, і набуло широкого суспільного значення з **1586 р.** коли антиохійський патріарх Йоакимом IV Доу затвердив статут Львівського братства і встановлював за ним право зверхності над іншими братствами та контроль за духовенством, у тому числі єпископами. Пізніше з'являться віленське (1588 р.), берестейське (1591 р.), мінське (1592 р.), більське (1597 р.), могилівське (1597 р.), луцьке (1600 р.) та київське (1615 р.) братства.

У 80-х роках XVI ст. львівське братство розгорнуло широку діяльність. Спочатку його діяльність зводилась до опіки над церквою: братчики в складчину купували свічки, ікони. Щороку на свято Успіння робили великий бенкет. Чотири рази на рік відбувалася урочиста церковна служба, після якої братчики влаштовували розкішні обіди для жебраків, калік, хворих і сліпих.

Найперший обов'язок кожного братчика – відвідати хворого, зарадити йому, повідомити братство про біду. Братство відкрило у Львові школу та у 1574 році друкарню; переймалося проблемами створення народних книгозбірень, розшуком і зберіганням історичних літописів, книг, документів.

На 1615 р. припадає заснування **Київського братства**, до якого вступило багато міщан, національно свідомих українських шляхтичів, а також Військо Запорозьке з гетьманом П.Сагайдачним. Створювалися братства ремісничими цехами та іншими міськими корпораціями при парафіяльних церквах. Найбільш активно й плідно діяли братства у Львові, Острозі, Луцьку, Києві та в багатьох інших містах України.

Спочатку братство ставило перед собою суто релігійні благодійні цілі. Вони опікувалися церквою, бідними й хворими братчиками, дбали про поживлення й актуалізацію релігійно-церковного життя українців.

З кінця XVI ст. братство пішло в рішучий наступ проти посилення польсько-колоніального гніту, національних та релігійних утисків в Україні. Провідне місце в цьому протистоянні займали **братські школи**.

Братські школи – це українські національні навчальні заклади, засновані й утримувані братствами. Вони в XVI-XVII ст. відіграли значну роль у розвитку освіти в Україні. **Першу таку школу організувало 1586 р. Успенське братство у Львові.** Братство вбачало в організації української національної школи не тільки засіб

освіти, а й знаряддя боротьби проти загарбників, колонізаторської політики польського уряду.

За організацією навчання й розпорядком шкільного життя **Львівська братська школа** перевершила подібні західноєвропейські школи. Грецьку мову викладав у ній тоді архієпископ **Арсеній**, слов'янську мову – **Степан Зизаній** (брат Лаврентія), що потім прославився як борець проти унії. У братських школах підвищеного типу, крім читання, лічби, письма та хорового співу, засвоювали „сім вільних мистецтв”: граматику, риторичку, діалектику; предмети квадривіуму – на дещо нижчому рівні, окрім музики. Головну увагу звертали на гуманітарні дисципліни: учні вивчали рідну, слов'янську, грецьку, латинську і польську мови. Розвиток пізнавальної активності учнів забезпечували такі методи навчання, як пояснення, бесіда, самостійна робота, диспути, взаємне навчання.

Діяльність школи регламентувалася статутом, який пройнятий глибоким українським патріотизмом, високим гуманізмом і демократизмом, щирою любов'ю до дітей, європеїзмом, шанобливим ставленням до знань, освіти, книги, школи, рідної мови й української національної культури, піклуванням про авторитет батьків та вчителів, забезпечення гармонії родинно-громадсько-шкільного виховання. У ньому чітко визначено організаційну структуру школи, права й обов'язки всіх її працівників, учнів, батьків та громадськості.

Посилаючи дитину до школи, батьки при свідках знайомилися зі шкільними порядками і складали договір, який визначав зміст і термін навчання дитини в школі.

Школу відвідували діти усіх соціальних верств населення. Учням з убогих сімей надавалася матеріальна допомога. Сироти були під повною опікою братства, яке вимагало від учителів своєї школи однакового ставлення до всіх учнів. „Дидаскал має вчити й любити всіх дітей зарівно, зазначено у Статуті Львівської братської школи, – як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що по вулицях ходять, поживи просять”. Становище учня в школі залежало не від матеріального стану батьків, а від його особистих успіхів у навчанні та поведінці.

Очолював школу ректор. Крім того, братство виділяло двох шкільних наглядачів (*схолархів*), які контролювали роботу вчителів та успішність учнів, і розв’язували всі господарські питання. Всю науково-педагогічну діяльність здійснювали молоді вчителі і письменники: **Степан і Лаврентій Зизанії, Кирило Ставровецький, Іван (Йов) Борецький, Сильвестр Косів, Арсентій Єлосанський, Памво Беринда** та ін.

Київська братська школа – одна з найвизначніших братських шкіл в Україні у ХУІІ ст., була заснована Київським Богоявленським братством у 1615 році, її статут затверджений у 1620 році за зразком Львівської братської школи. Школу могли відвідувати вихідці з різних суспільних верств – шляхта, козаки, міщани.

Київська братська школа поділялась на декілька класів чи шкіл. У кінці 20-х рр. ХУІІ ст. вона ділилась на чотири класи:

руська школа, інфіма, граматика, синтаксис. У школі вчили грецької, латинської, слов'янської, та польської мовам. Уся програма і шкільна система були перейняті греко-слов'янським духом, бо все тут ґрунтувалось на засадах східної православної старовини.

Хоча братські школи давали більш вищу, ніж початкова освіту, однак вони були середніми навчальними закладами. Латинська мова займала чільне місце. Знання польської мови визнавалося також необхідним для кожного освіченого українця, а от, російська мова не користувалася особливою пошаною в програмі братських шкіл.

Крім мов, до програми братських шкіл входили діалектика та риторика. Менш вагоме місце в програмі братських шкіл займали науки квадривіума: арифметика, геометрія, музика, астрономія. Програма братських шкіл значною мірою була копією програми єзуїтських шкіл. Учителі братських шкіл набували освіти не тільки в братських школах, а також у різних академіях і університетах, нерідко в закордонних. Шкільна дисципліна була сувора – тілесні покарання вважалися необхідною частиною шкільного кодексу братських шкіл.

Застосовувана в братських школах класно-урочна система навчання, а також різні дидактичні методи (пояснення, бесіда, самостійна робота, повторення, диспут, взаємне навчання) стали високим злетом української педагогічної думки світового масштабу. Передові здобутки братських шкіл значною мірою послужили джерелом Я.А.Коменському для написання його фундаментальних праць із педагогіки, зокрема „Великої дидактики” та „Законів добре

організованої школи”. Безсумнівно, що й вчителі братських шкіл у свою чергу були ґрунтовно обізнані з педагогічною діяльністю великого чеського педагога.

Школа зазнала великої реформи, пов’язаної з іменем **Петра Могили** (1596-1647) – визначного церковного і культурного діяча, теолога й реформатора, вченого й організатора української вищої школи Петра Могили. Він був нащадком молдавської княжої династії, спорідненої з українськими і польськими аристократичними родами. П. Могила виховувався в Україні під керівництвом учителів Львівської братської школи. Вищу освіту одержав у Західній Європі, де студіював теологію. Як архімандрит Києво-Печерської лаври він у 1627 році був посвячений на єпископа у Львові, а потім протягом чотирнадцяти років перебував на посаді київського митрополита. Його діяльність охоплює широкі сфери церковного й культурного життя того періоду Історії України, який по праву можна назвати „Могилянською добою”.

П. Могила є автором ряду книг, приміром таких, як „*Євангеліє вчительне*” (1616 р.) і „*Анфологія*” (1636 р.), а також численних полемічних проповідей. П. Могила у 1629 році склав „*Літурґаріон*” або „Служебник”, в якому подано текст літургії та інших молитв і обрядових звичаїв, властивих тільки українській церкві. Разом з ігуменом цього ж монастиря І. Трохимовичем, П. Могила був співавтором епохального твору цієї доби „*Православне і сповідання віри*”. Даний катехізис подає основи віри православної церкви, очищеної від чужих впливів. За цю роботу П. Могила було нагороджено ступенем доктора богословських наук. Твір

поширювався також і серед неправославних християнських народів, а в Україні залишався єдиним підручником у навчанні віри аж до XIX ст. Крім того, П. Могила є автором „Требника”, в якому описаний порядок богослужінь, пов’язаних із різними обставинами: на випадок недуги, неврожаю, посвячення нової хати тощо.

П. Могила доклав багатьох зусиль для піднесення Київського Богоявленського братства. Він задумав відкрити школи, де молодь могла б виховуватися „в благочесті, в нравах добрих і в науках свободних”. З цією метою він насамперед послав за свої кошти декількох молодих киян – Сильвестра Косова, Атанасія Кальнофойського, Інокентія Гізеля та інших до Львова. Уже в 1631 році П. Могила відкрив школу на зразок західноєвропейських шкіл у Лаврі, в буднику Троїцького монастиря, а опісля об’єднав її з братською школою; братство визнало його довічним старшим членом братства та патроном об’єднаної школи. Школа ця стала зватися з того часу колегією й була переформована на зразок латинських західноєвропейських шкіл. Навколо академії П. Могила згуртував визначних учених-теологів. Столицю України – Київ – називали тоді Могилянськими Атенами. Незабаром П. Могила відкрив філію цієї школи у Вінниці, а потім переніс її (1639) до Гощі, на Волині.

Українська церква, церковні братства, діяльність братських шкіл стали епохальним явищем в історії українського шкільництва, що забезпечило його подальший бурхливий розвиток. Вони виплекали й перед усім світом показали нову генерацію освічених людей України, творчих інтелектуалів, палких патріотів, мужніх захисників свого народу від польської навали, носіїв і

пропагандистів ідей української державності, будителів українського національного відродження, утвердження людської гідності українця, почуття поваги до представників інших народів.

2.3. Заснування перших українських вищих навчальних закладів. Острозька та Києво-Могилянська академія

Добре розуміючи, що збереження шкіл з їх стародавнім візантійсько-церковним характером неминуче приведе до занепаду української культури, розширення мережі українських національних шкіл стало головною метою національно свідомих українців. Так, в Україні засновуються нові культурно-освітні вогнища й осередки, що боронять від полонізації рідне слово, школу, освіту, педагогіку, виховання дітей і молоді, віру, звичаї і традиції. Провідними серед них стали Острозька академія, братські школи, Києво-Могилянська академія.

Острозьку академію відкрив у 1576 р. волинський магнат князь **Костянтин Острозький** в Острозі, у своїй резиденції. До речі, він на свої кошти організував українські школи також у Турові (1572 р.), Володимирі-Волинському та ін.

Острозьку академію називали „тримовним ліцеєм” або слов’яно-греко-латинською академією. Її заснування було початком компромісу між представниками східнослов’янської просвітньої тенденції та „латинської науки”. Це була перша висока школа й перша наукова установа України. У ній чи не найбільше уваги приділялося греко-візантійській і, власне, національній

традиції та старослов'янській мові. За її взірцем у 1687 р. в Москві було засновано першу в Росії Слов'яно-греко-латинську академію. Першим ректором академії був відомий український громадський діяч і письменник-полеміст **Герасим Смотрицький**, український і білоруський письменник, талановитий полеміст, громадський діяч, батько видатного письменника-полеміста, педагога і просвітителя, автора славнозвісної „*Граматики славенския правильное синтагма*” Мелетія Смотрицького, випускника Академії.

Програми навчання в академії виходила за межі програми „вільних наук”, тобто предметів „тривіуму” (граматика, риторика, діалектика) та „квадривіуму” (арифметика, геометрія, музика, астрономія), і брала під увагу вищі студії, що виходили за рамки „семи вільних мистецтв”, філософію і богослов'я. Тут існувало 7 класів, хоч окремого класу богослов'я не було.

Щоб надати їй якнайвищого рівня, Острозький запросив до викладацької роботи найвизначніших українських та зарубіжних вчених, кваліфікованих фахівців з різних галузей знань. Острозька школа вирізнялася високим рівнем викладання. Її називали академією навіть освічені католики.

Навколо Острозької академії згуртувалися кращі сини України – інтелектуали, її провідні наукові сили, що повели вперед українське шкільництво, педагогіку, рідну мову, літературу, мистецтво, науку, культуру, книгодрукування. Професорсько-викладацьку й наукову роботу тут вели українці: ієромонах з Острога **Купріян**, який здобув освіту в Падуї та Венеції, педагоги-письменники **Йов Княгиницький** (друг Івана

Вишенського), **Василь Суразький**, **Клірик Острозький**, **Дем'ян Наливайко** (брат Северина Наливайка), першодрукар **Іван Федоров**. Працювали у ній і зарубіжні вчені світового рівня – Кирило Лукаріс, Діонісій Палеолог, Ян Лятос та ін. Це був солідний загін вчених, який, як уже зазначалося вище, підняв Острозьку школу до рівня академії і розгорнув широку письменницьку та наукову діяльність.

Острозька академія користувалася великою популярністю серед українського народу й набула широкого світового визнання. У ній училися не тільки шляхетські діти, а й діти селян. Про педагогічні успіхи академії свідчать імена її славетних вихованців, таких як гетьман **Петро Конашевич-Сагайдачний**, учений та письменник **Мелетій Смотрицький**, український культурно-освітній діяч **Дмитро Самозванець**.

Князь К. Острозький, захоплений ідеєю оборони православної віри, вирішив видати повний текст Біблії, якого тоді не мав жодний з православних народів. Підготовка текстів Біблії до друку вимагала високоосвічених учених, тому князь запрошував учених із різних країн і давав притулок багатьом волелюбним філософам, математикам, астрономам, філологам, які зазнавали переслідувань на своїй батьківщині. Серед них: **Ян Чех**, відомі грецькі вчені, доктори наук латинських і еллінських **Кирило і Никифор Лукаріс**, польський математик і філософ **Ян Лотос** та ін. У 1576 р. князь К. Острозький заснував друкарню та запросив першодрукаря Івана Федорова, який і надрукував першу в світовому друкарстві повну церковнослов'янську Біблію обсягом 1252 сторінки.

Підготовка її до друку тривала 10 років. Над її перекладом з єврейської та старогрецької мов наполегливо працювали 72 перекладачі.

Крім першої повної слов'янської Біблії, було також надруковано першу граматику церковнослов'янської мови, три видання Часослова та низку полемічної літератури на захист православної віри.

Після смерті Костянтина Острозького (1608 р.) його син Януш полонізувався й не бажав продовжувати благородної справи свого батька. У 1624 р. академія занепала, бо в цей час внучка князя Анна-Алуїза Ходкевич на її місці заснувала єзуїтську колегію. Національна зрада її зайшла так далеко, що своїм заповітом 1654 р. власні численні маєтності й великі суми грошей вона записала полякам і при цьому жодного шеляга не подарувала українцям.

Проте значення Острозької академії у розвитку педагогічної думки, національної вищої школи, культури і є колосальним. Академія здійснила великий вплив на організацію й розгортання навчально-виховної роботи братських шкіл.

Другим вищим закладом освіти став **Києво-Могилянський колегіум**, створений 1632 р. у результаті злиття Київської братської школи заснованої у 1615 р. Іваном Борецьким на Подолі (1615 року ця школа отримала приміщення від шляхтянки Галшки Гулевичівни) з Лаврською школою, заснованою у 1631 р. **Петром Могилою** при Києво-Печерській лаврі.

Об'єднаний заклад почав свою роботу на території братської школи під назвою *Києво-братська колегія*. Її опікуном став Петро

Могила. Згодом заклад на його честь було названо **Києво-Могилянською академією**. За своєю сутністю вона була облаштована за взірцем західноєвропейських університетів. Тут училися діти всіх станів: починаючи від аристократів, таких як князі Огинські, до дітей простих козаків і селян. До колегії приймали осіб різних станів і національностей, тут навчались українці, поляки, росіяни, чехи, білоруси, словени. Для бідних учнів існувала бурса. Колегія заснувала свої філії в 1632 р. у Вінниці на Поділлі, а в 1633 р. у Гощі на Волині. З її професорів часу заснування треба особливо згадати Сильвестра Косова та Інокентія Гізеля.

Колегія була добре забезпечена матеріально як з боку вищого духовенства, починаючи від самого Петра Могили, так і з боку козацьких гетьманів.

Петро Могила домагався надання колегії статусу академії, але польський уряд не дозволив цього зробити. Тільки у 1694 р. завдяки гетьманові Івану Мазепі вона одержала довгожданний почесний титул академії.

Ректорами Києво-Могилянської академії були видатні письменники та вчені, енергійні й талановиті діячі: **Л.Баранович**, **Й.Галятовський**, **В.Ясинський**, **Й.Краковський**. У колегії працювали найкращі українські та іноземні професори, зокрема, **Є.Славинецький**, **С.Полоцький**, **М.Смотрицький**. Викладачі колегії писали твори на важливі теми, спрямовані проти полонізації, католицизму, чимало студентів брали участь у

визвольних війнах українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Згідно зі статутом, що його уклав Петро Могила, в колегії були створені дві конгрегації – для старших і молодших вихованців. Власне, ця інституція існувала ще в Київській братській школі під назвою „дитячого братства”, яке благословив своєю грамотою єрусалимський патріарх **Феофан**. Мета конгрегацій – згуртувати студентів, виховати в них почуття відповідальності за честь Академії, дотримання моральних правил, виробити у них навички самоуправління, що було організаційним принципом конгрегації. Вступ до конгрегації був добровільним і відбувався в урочистій обстановці. Учні давали клятву бути вірними традиціям Академії, примножувати її славу, ніколи не забувати свою *alta mater* і завжди підтримували її морально і матеріально. День клятви був святом для Академії.

Нижча конгрегація колегії включала шість класів:

- фара або аналогія – тут навчали читати і писати латинською, слов'янською та грецькою мовами;
- інфіма – клас початкового навчання;
- п'ятий клас – піїтика, тут вправлялися у віршуванні українською й латинською мовами;
- шостий клас – риторика.

Вища конгрегація Включала класи філософії та богослов'я. Філософія викладалася за системою Арістотеля (логіка, фізика і метафізика). У класі богослов'я учні вивчали систему Фоми Аквінського, а також вправлялися в духовному проповідництві

(гомілетика). Основу навчання в колегії становила латинська мова: „Грецька – для свята, латина – для життя”, – казав Петро Могила.

Увесь курс навчання тривав 12 років. Колегія мала вісім класів: чотири граматичних та риторики, поетики, філософії і богослов'я. Курс навчання охоплював „сім вільних мистецтв” а також мови – слов'яно-руську (тодішню літературну українську мову), церковнослов'янську, грецьку, польську, латинську, давньоєврейську, німецьку, французьку. Навчальний план включав також історію й географію. Навчання філософії мало розгалужений характер. До її складу входили логіка, фізика, психологія, метафізика і богослов'я. В останній період існування також викладали правознавство і медицину.

Отже, зміст освіти в Києво-Могилянській академії був солідний і мав яскраво виражене гуманітарне спрямування. Цим забезпечувався простір для застосування в навчально-виховній роботі як педагогіки офіційної, так і народної, мови книжної і народної. У стінах академії живою народною мовою творилася й розквітала чудова поезія – думи, псалми, багатюща лірика – що згодом переспівувалася народом. Народною мовою писалися драматичні твори у формі коротких театральних п'єс – так званих інтермедій або інтерлюдій. Вона потрапляє на сторінки хронік, нею виголошувалися проповіді, листувалися між собою. За Петра Могили в колегії влаштовувались шкільні драматичні вистави на теми релігійного й морального характеру.

Лекції читалися переважно латинською мовою. Багато викладачів, переборюючи наслідки середньовічної схоластики,

орієнтувалися на досягнення педагогіки гуманізму. В їх лекціях простежувалися елементи раціоналізму і матеріалістичного сенсуалізму. Глибоко й оригінально розроблялися проблеми логіки, психології, семіотики. Серед навчальних дисциплін на одне з перших місць висувається риторика, в чому, як вважають деякі сучасні філософи (І.В. Бичко, Г.І. Горак, В.Г. Тобачевський), виявилися гуманістичні (традиційні для України) пріоритети у сфері знань. Адже „слово” тлумачилося київськими риторами одночасно як „знання” і „добročесність”. Риторика в ідейному кліматі Києво-Могилянської академії посідала більш чільне місце, тоді як логіка поступалася перед неї, оскільки остання є мистецтвом „доведення” (холодно-безстороннього, об’єктивного), перша ж як мистецтво „переконувати” більше відповідала українській національній (екзистенціалтній) традиції своєю апеляцією не стільки до „голови”, скільки до „серця”.

Іншою новацією була організація контролю за навчальною роботою студентів. Кращі з них призначалися **аудиторами**, які мали наглядати за навчальною працею групи своїх однокласників. Аудитор фіксував успіхи кожного на спеціальному аркушу, що називався ератою. Цей аркуш регулярно подавався викладачеві. Якщо аудитор оцінював роботу необ’єктивно, його позбавляли цього доручення й піддавали покаранню. Знання аудиторів контролювали кращі учні цієї ж групи. Відомо, що рівень навчання математики у Києво-Могилянській академії був невисокий, але інші предмети подавалися дуже професійно. Результати досліджень, проведених С. Сірополком, відомим істориком освіти в Україні, свідчать, що великою пошаною

серед учнів користувалися піїтика та риторика. В Академії викладали географію історію, а наприкінці ХУІІІ ст. запровадили геодезію і фортифікацію.

Знання багатьох іноземних мов давало доступ студентам до найбільших скарбниць світової культури.

Київська академія стала національною гордістю українського народу. Вона набула світової слави як один із найбільших культурних центрів Європи, і мала вплив на розвиток освіти, школи й педагогічної думки не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

Академія була видатним осередком освіти й педагогіки. Вона мала найбагатшу наукову бібліотеку. На жаль, до нашого часу бібліотека академії не збереглася. Великих втрат вона зазнала під час пожеж 1780 і 1811 рр., коли згоріло майже 10 тис. томів.

До вихованців належали гетьмани Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Іван Скоропадський та Іван Самойлович, а також багато хто з козацької старшини. Тут навчалися архітектор Іван Григорович-Барський, композитори Артемій Ведель та Максим Березовський, філософ Григорій Сковорода та науковець Михайло Ломоносов. та ін.

Таким чином, Києво-Могилянська академія стала справді першим українським університетом, що виховав могутній загін нової генерації української високоосвіченої інтелігенції, яка зробила величезний внесок в утвердження та подальший розвиток українського соціально-педагогічного національного виховання,

науки, освіти і культури, відстоювання державної незалежності України.

У 1819 р. Києво-Могилянську академію було реорганізовано в духовний навчальний заклад, а з приходом до влади більшовиків – знищено, перетворено на військову казарму.

У першу річницю проголошення державної незалежності України університет „Києво-Могилянська академія” відроджений і успішно розвивається. Як і колись, наша молодь вважає за високу честь навчатися в ньому. Те, що добре, благородне, мудре, ніколи не зникає.

Добірне зерно, посіяне Острозькою та Києво-Могилянською академіями, дало добрі сходи, їх вихованці-випускники, педагоги стали активними поширювачами знань і національно-визвольних ідей серед народу, будівниками й оборонцями козацько-гетьманської держави (1648 – кінець XVIII ст.), ініціаторами створення й організації роботи нових навчальних закладів в Україні.

2. Козацька система виховання

Яскравою сторінкою в розвитку українського шкільництва й педагогіки є період козаччини. Козацтво відіграло значну роль у справі консолідації українського народу, у формуванні його національного духу. Козацтво – важливий і хвилюючий компонент українства. В епічній пам'яті українців чи не найлюбленіша, найпрославленіша постать – то постать запорожця, а „козак” – одне з центральних у національній свідомості.

Козацька педагогіка – феноменальне явище і складова української етнопедагогіки. В усній формі вона зберегла, передаючи з покоління до покоління найкращі духовні цінності народу, досвід виховання, формування і навчання особистості, не зафіксовані письмово прогресивні й результативні форми допологового виховання, батьківського опікування немовлят і дітей дошкільного віку, роботи з отроками, підлітками і юнаками та побудови взаємин між дорослими.

Головне завдання козацької педагогіки полягало в підготовці фізично загартованих, здорових, мужніх воїнів – захисників рідного краю від іноземного поневолення; виховання українського характеру й світогляду, національних та загальнолюдських моральних цінностей; формування високих лицарських якостей, пошани до старших людей, милосердя.

Так виникли неписані закони *кодексу лицарської честі*, що передбачали: любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини України; готовність захищати слабших, молодших, зокрема дітей; шляхетне ставлення до дівчини, Жінки, бабусі; непохитна відданість ідеям, принципам народної моралі; духовності (правдивість і справедливість, скромність і працьовитість тощо); відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави; турбота про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі; прагнення робити пожертви на будівництво храмів, навчально-виховних і культурних закладів; цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можливостей свого

організму; уміння скрізь і всюди чинити шляхетно, виявляти інші чесноти.

Козацька педагогіка, як невід'ємна складова української етнопедагогіки, акумулювала в собі вироблені віками та апробовані часом традиції тіловиховання молоді.

Історична доба козаччини формувала цілісну, суверенну індивідуальність, повноцінну особистість – творця і володаря самотніх скарбів духовності. Козацька духовність розглядається як історично сформована система духовних багатств лицарської верстви рідного народу, яка виробила й відобразила у своєму бутті, способі життя найвищі цінності його національної душі, характеру, світогляду, ідеології, моралі. Складовими козацької духовності є: козацька філософія, козацький світогляд, козацький характер, козацька естетика, козацька правосвідомість та ідеологія.

Українська *козацька система виховання* – глибоко самотнє явище, аналогів якому не було в усьому світі. Вона мала кілька ступенів: дошкільне родинне виховання, родинно-шкільне, підвищена освіта. Останній ступінь – перебування молоді на військовій службі в куренях Запорізької Січі, у козацьких формуваннях, де молодь одержувала поглиблене фізичне і психофізичне загартування, патріотичну та національну підготовку.

Дошкільне родинне виховання базувалося на культурі матері й батька, бабусі й дідуся, роду і народу. Сімейні виховні традиції знаходили своє продовження у шкільній практиці.

Другий ступінь козацького виховання можна назвати *родинно-шкільним*. Пізніше юнаки, які прагнули знань, училися у вітчизняних

колегіумах, у відомих університетах Європи, отримували підвищену і вищу освіту. Такі молоді люди, освічені й виховані на європейському рівні, часто очолювали національно-визвольний рух, брали активну участь у розбудові освіти, науки і культури України та інших слов'янських держав. У січових і козацьких школах, школах джур, а також по закінченні вищих навчальних закладів юнацтво одержувало систематичне фізичне, психофізичне, моральне, естетичне і трудове виховання, національно-патріотичну підготовку, спортивно-військовий вишкіл.

Система освіти і виховання у школах Запорізької Січі передбачала формування у молоді, крім якостей лицарської честі, певної системи доблесті та звитяги, а саме: готовності боротися за волю, честь і славу України; нехтування небезпекою, коли справа стосується нещастя рідних, друзів, побратимів; ненависть до ворогів, прагнення визволити рідний край від чужих завойовників; здатність відстоювати рідну мову, культуру, право бути господарем на власній землі; героїзм, подвижництво у праці та в бою в ім'я свободи і незалежності України.

Яскравою сторінкою існування козацької держави є розвиток і поширення освіти серед українців. Запорізька Січ захищала інтереси шкіл усієї України. Запорізьке козацтво активно боролось за збереження національного характеру школи, культивувало в ній дух народності, любові до рідного краю, свого народу, його мови, культури, звичаїв. Цьому сприяло передусім те, що навчання в козацьких школах здійснювалося рідною руською мовою, а в нашому

розумінні – староукраїнською, яка була діловою мовою тогочасної України.

Створена козаками педагогіка, ввібрала в себе ідейно-моральний, емоційно-естетичний, психолого-педагогічний зміст богатирської епохи в житті наших пращурів періоду Відродження. Під могутнім захистом козацьких збройних сил в Україні існували різні типи навчальних закладів. Поряд з *академіями, братськими, дяківськими, церковними, монастирськими школами, колегіумами*, працювали *народні професійні школи мистецтв і ремесел* (кобзарства, гончарства, бортництва та ін.) та *козацькі, січові, полкові, паланкові, парафіяльні* та інші школи на території Січі, земель Війська Запорізького, на Гетьманщині.

У 1576 р. відкрита перша школа на Січі. Вона слугувала зразком для виникнення осередків освіти на всій території козацьких вольностей. Склад учнів визначався звичаями, що формувалися на Січі. Так, там заборонялося перебування жінок. Навіть отамани залишали свої сім'ї десь за межами Січі. За порушення цього порядку загрожувала смертна кара. Батьки прибували на Січ з синами, щоб ті навчилися грамоти і військової справи. Траплялося, що шукаючи порятунку від панської сваволі, діти добиралися туди самі.

Січова школа існувала при церкві Святої Покрови, розташованій на території Запорізької Січі. Вона складалася з двох відділів: в одному вчилися ті юнаки, що готувались на паламарів і дияконів. У цьому відділі було завжди 30 учнів. Крім цього, був відділ молодиків, де вчилися сироти, хрещеники козацької старшини та інші діти (їх було біля 50), яких навчали грамоті, співу та військовому ремеслу.

У січовій школі було реалізовано принцип гармонійного виховання людини, оскільки одночасно з загальноосвітніми предметами багато уваги приділялося психофізичному вдосконаленню майбутніх козаків.

У січових і козацьких школах перехід з одного класу в інший, від Букваря до Часослова, потім до Псалтиря і т. д. супроводжувався народними дитячими забавами, іграми, різноманітними фізичними вправами. Дослідник С.Сірополко пише, що в цих школах хлопчиків учили **„Богу добре молитися, на коні реп’яхом сидіти, шаблею рубати і відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти”**. Важливе місце відводилося також формуванню в учнів умінь плавати, веслувати, керувати човном, переховуватися від ворога під водою (за допомогою очеретини) та ін. Усе це підносило дух учнів, давало наснагу, оптимізм, віру у свої сили, можливості.

Молодь на свята, як і доросле козацтво, (за народним календарем) у процесі ігор змагалася на силу, спритність і прудкість, винахідливість, точність попадання в ціль тощо. Козацька молодь систематично розвивала свої природні задатки, вдосконалювала тіло й душу в іграх, танках, хороводах, різних видах змагань і боротьбі. Традиційними були змагання на конях (скачки, перегони та ін.). Козаки любили своїх витривалих і прудконогих коней, про що свідчать теплі звертання до своїх чотириногих друзів („брате мій”, „товаришу мій” та ін.), у прислів’ях („козак без коня – не козак” тощо).

Підлітки і юнаки охоче брали приклад з дорослих, які відчували психологічний комфорт завдяки тому, що однаковою мірою

турбувалися про свій інтелектуальний, моральний, духовний і фізичний розвиток. Усе це створювало в них настрій внутрішнього задоволення, доброго самопочуття, сприяло єдності слова і діла, думки і вчинку, гармонії душі й тіла.

На Запорізькій Січі існувала специфічна система відбору і вишколу молодих людей, – так званих молодиків. Хто хотів стати козаком – мусив наперед служити три роки в старого козака за джура. *Джура* (слуга) робив усяку роботу. Носив за козаком другу рушницю й потрібні клунки. Одразу, коли навчався від того козака володіти зброєю і набирав вправності в битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли.

У січовій школі час перебування молодиків суворо не регламентувався, а залежав, в першу чергу, від їх здібностей до військової та духовної науки. До школи приймалися хлопчики з 9 років. Підростаючи, вони ставали помічниками вчителя: підтримували в класі дисципліну, привчали молодших до самообслуговування.

Посібниками у козацьких школах були Часослов і Псалтир, які в достатній кількості друкували Київська і Чернігівська друкарні, а також скорописна „*Козацька читанка*”, що містила реєстр „*Переяславських статей 1659 року*”, які були прийняті після виборів гетьманом сина Богдана Хмельницького Юрія. У чотирнадцяти статтях Богдана Хмельницького 1654 року й дев’ятнадцяти інших авторів, що входять до другого розділу, роз’яснюються обов’язки перед державою гетьмана, старшини та козацького війська. Третій розділ має текст присяги гетьмана, старшини та козацтва на вірність московському урядові. Чимало сторінок книжки відведено художнім

творам, характерним для ХУІІ ст., та географічному словнику. Окремий розділ присвячено питанням моралі. Це уривки з „*Великого Зерцала*” та книги „*Союз всем добродетелям*”. Книжка завершується низкою снів-проведінь.

В учнівському колективі діяло самоврядування, що нагадувало козацьке. Учні обирали зі свого складу двох отаманів: одного для старших, другого – для молодших. Якщо ті не виправдовували довір’я, після закінчення навчального року їх переобирали.

Певну роль у розвитку освіти відіграли *полкові школи*. Їх відкривали переважно у приміщеннях, які належали церкві. Учні жили в будинку дяка і виконували різні господарські роботи. Дітей навчали рахувати, писати і читати. Виховання мало релігійний характер. Школи утримувалися на кошти батьків.

З середини ХУІІІ ст. розвивається початкова освіта в Запоріжській Січі. Окрім *загальноосвітніх* шкіл, тут існували *спеціальні школи*. Спеціальна школа являла собою школу підготовки полкових старшин, військових канцеляристів та ін.

На Січі існували також **школи музики і співу**. Відомо, що Богдан Хмельницький у 1652 р. видав універсал про організацію при кобзарських цехах **шкіл кобзарів і лірників**, і взяв їх під свою опіку. Це були перші музичні школи в Україні, куди приймали дітей, які мали добрий слух і голос. У цих школах навчали церковного співу, готували читців і співаків для нових церков.

Навчально-виховна робота запорізьких шкіл була зумовлена соціально-економічними й політичними потребами тогочасного життя, спрямованими на підтримання життєвого, військового і

культурного рівня Січі. Так, наприклад, у *Головній Січовій школі* (Чортомлинська Січ⁶), яка за змістом і характером навчання прирівнювалася до кращих братських шкіл, стояла на рівні ораторських шкіл, учні вивчали, крім рідної й старослов'янської латинську мову, піїтику, риторичку, математику, географію, астрономію, військову справу й інші науки.

Виховна робота спрямовувалася на виховання патріотизму, хоробрості, працьовитості, любові до рідного краю. Засобами виховання було вивчення дум, козацьких патріотичних пісень. Учні любили слухати кобзарів, які виконували похідні та ліричні пісні, героїчні думи про подвиги українських козаків, гетьманів, видатних полководців.

Розповіді старих козаків допомагали розрізняти добрі та погані вчинки, бути скромними, захищати ображеного, приймати рішення, які б не суперечили спільній справі. Значну увагу в школах приділяли естетичному вихованню: дітей учили малювати, грати на музичних інструментах.

На Січі панував демократизм: усі мали рівні права та обов'язки. Найвищими якостями вважалися патріотизм, готовність віддати життя за волю і свободу України, чесність, самодисципліна, взаємодопомога. Існувало побратимство: хлопчики, що браталися, клялись один одному у вірності та дружбі, християнській любові до кінця життя.

Козаками був вироблений культ краси людини, її фізичної й духовної досконалості. Все підпорядковувалося основній меті –

---

⁶ Згодом Січ назвали Сірковою, на честь славетного отамана Івана Сірка, який найдовше з усіх запорожців перебував на гетьманській посаді. Січ була заснована 1652 року, і проіснувала до 25 травня 1709 року, коли її зруйнувало московське військо порядком репресії за підтримку запорожцями на чолі з Костем Гордієнком самостійницької політики гетьмана Івана Мазепи

вихованню незборимого воїна-захисника, богатиря, красивого тілом і духом, інтелектуально багатого.

У козацьких родинах, громадському вихованні юне покоління привчали дотримуватися народного звичаєвого права, зафіксованого в законах, принципах і правилах, нормах моралі. Козацька ідеологія була покликана формувати у підростаючих поколінь суворий і крем'яний характер, який не гнеться і не ламається перед небезпеками життя, ворожим натиском. Ідеологія лицарів відстоювала цілісність нації та держави, культивувала родинні цінності як найбільш глибокі й міцні, надаючи їм загальнонаціонального характеру. **Найбільш відповідальним випробуванням** для молоді було подолання дніпровських порогів, і тільки тоді вони отримували звання „істинного запорозького козака”.

Система фізичного виховання і військового вишколу учнів різних типів шкіл передбачала володіння луком, списом, шаблею і арканом, майстерність їзди на бойовому коні, управління і догляд за ним тощо. Загартовуючи себе і готуючи свій організм до складних випробувань долі, козаки влітку спали проти зоряного неба, мріяли про невідомі світи, прагнули проникнути в таємниці Космосу. Вони ґрунтовно знали народну медицину, її рецепти, які забезпечували міцне здоров'я, повноцінне довголіття.

Серед запорозьких козаків значного поширення набули різноманітні системи єдиноборств. Найвідоміша лягла в основу козацького танцю **гопак**, що формує інтелектуальне, духовне, фізичне та естетичне багатство юності.

Як уже завначалось, козаками був вироблений культ фізичної досконалості. Фізично недосконала людина відчувала свою нерівність і тому щиро прагнула підвищити свій фізичний вишкіл. Як свідчать літописи, слабку людину січове товариство ніколи не обирало в старшини.

Прикладом такої досконалості може бути образ Івана Підкови, гетьмана низових козаків, який був такої міцної породи, що гнув підкови. Ось чому за ним закріпилося прізвисько „Підкова”. Добре розвиненими фізично були Б.Хмельницький, П.Сагайдачний, І.Богун, Д. Калнишкєвський та ін. А про гетьмана Мазепу французький дипломат Жан Балюз писав: „Тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий”.

Природно, що усі воїни, національні герої, як правило – богатири. Залишилися численні легендарні перекази про **козаків-характерників**, яких не брали ні ворожа куля, ні шаблюка бусурмана. А деякі з цих легенд-переказів надлюдські властивості приписували конкретним історичним особам, як, наприклад, **Іванові Дмитровичу Сірку** (1605-1680), який за народним поголосом міг ловити кулю на ходу й назад кидати її в дуло пістоля того, хто стріляв...

Отже, високий рівень розвитку психофізичної і духовної культури козацтва, досягнення української етнопедагогіки з питань тіловиховання молоді, інтелектуального розвитку визнані й апробовані у світі, мають природне право на відновлення кращих своїх здобутків у практиці тіловиховання і духовності сучасної молоді. Успіх буде гарантовано за умови творчого підходу до практичної реалізації теоретичних узагальнень потреби відновлення на високому

рівні козацького гарту, тіловиховання і гармонійного розвитку молоді в процесі відновлення національної системи освіти.

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки та практики відбувається впровадження ідеалів козацької педагогіки у національну систему виховання. У 1991 р. відродилось українське козацтво, були створені молодіжні козацькі осередки „Пласт”, „СУМ”, „Джура”, „Січ”. Серед інших напрямів сучасної козацької педагогіки – пізнання історії козацького національно-визвольного руху (фольклорні джерела, історичні документи, розвідки М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського, художні твори Т.Шевченка, П.Куліша, Б.Грінченка); поширення козацьких традицій у загальноосвітніх школах (посвята в козачата, фестивалі козацької пісні і танцю, бойовий гопак, козацько-старшинські банкети, лицарські турніри, козацькі ігри) та ін.

3. Українська педагогічна думка епохи Відродження

Дух українського національного відродження й козацько-гетьманської держави дав поштовх плідному розвитку педагогічної думки в Україні XVI-XVIII ст. в особах таких її провідних творців як **Іван Вишенський, Йов Борецький, Єпифаній Славинецький, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода** та багатьох інших.

Епоха Відродження найяскравіше представлена творчістю і діяльністю **Павла Русина** (бл. 1470 – бл. 1517 р.) та **Юрія Дрогобича** (рік нар. невід. – 1494 р.), що пронизані ідеями гуманізму й італійського Відродження, характеризуються глибоким почуттям

патріотизму, відбивають культурні та просвітницькі традиції Київської України-Русі. Вони називали себе русинами і за допомогою латинської мови славили Батьківщину, народ, вказували на своє національне походження.

Педагогі й поет-гуманіст **Павло Русин** народився на Лемківщині, у м. Кросно (тепер Польща), закінчив Грейфсвальдський університет у Німеччині. У подальшому його життя (педагогічна і видавнича діяльність) пов'язані з Краківським університетом. На 36-му році життя (1506 р.) йому присвоєно вчений ступінь магістра.

Серед учнів П.Русина були видатні слов'янські поети ХУІ ст.: Ян Лантишек, Ян з Вицліни, майбутні письменники та педагоги, вихідці з України та Білорусії. П.Русин видавав твори хорватсько-угорського письменника Яна Паннонія.

Педагог-гуманіст працював бакалавром вільних мистецтв, викладав римську літературу, деякий час учителював навіть в Угорщині. Тож педагогічні погляди П.Русина, природно, ретрансльовані в його поетичних творах, написаних латинською мовою.

Видавничу справу П.Русин вважав святою справою у справі розвитку системи освіти й виховання молоді, піднесення рівня духовності народу. У 1491 р. у Кракові П.Русин включається до роботи в друкарні Швайпольта Фіоля з видання кирилицею перших книг рідною мовою. Серед них *“Часословець для навчання дітей грамоті”*. Після зруйнування католицьким духовенством давньоруських книгосховищ на західноукраїнських землях, П.Русин

вважав їх видання великою перемогою у відродженні освіти на Україні.

Літературна спадщина П.Русина величезна. Тільки в збірці *„Пісні Павла Русина із Кросна”* нараховується більше 4 тис. рядків. Його твори були знайдені в архівах і почали вивчатися українськими та польськими вченими трохи більше ніж 30 років тому.

У поетичних творах зі збірки *„Пісні Павла Русина із Кросна”* він розкриває власні педагогічні погляди та виховні ідеї тогочасного суспільства. У вірші *„Похвала Валерію Максиму”* прослідковуються гуманістичні погляди на виховання, висловлюється ідея щодо формування позитивних якостей особистості. Основним у моральному вихованні педагог вважає чесність, як найголовнішу якість людини.

П.Русин закликає молодь служити святій честі, найбільше її цінувати. Честь і чесність П.Русин розглядає в єдності з добропорядністю і щастям. Вказані риси характеру не даються людині при народженні, а набуваються тяжкою працею, вихованням і у процесі навчання. Український педагог радить молоді розвивати розум, який має бути гнучким і свіжим, душу свою чистою, не ріднитися з блудом тощо.

Педагог-гуманіст високо цінує освіченість, джерелом якої є книга. У вірші *„До Книжечки”* він називає книгу солодкою, від золота ясного яснішою, від усіх скарбів дорожчою. До книги П.Русин звертається як до живої істоти: „Іди, моя книго... Іди в дорогі землі, в краї блаженні”, „з книгою повертається день прекрасний”.

У своїй викладацькій роботі П.Русин пропагує ідеї Античності та Відродження, які потім його учні поширювали в Україні. Так, у ряді творів П.Русин пише, що тільки та наука, яка зуміє прокласти собі шлях через античні традиції, містить у собі „світлий образ правди святої”.

Самобутнім і надзвичайно талановитим та працьовитим діячем українського Відродження був учитель і вчений, поет і громадський та культурний діяч **Юрій Котермак**, який увійшов до історії під ім'ям Юрій Дрогобич. Він здобув початкову освіту в приходській школі у дяка Євтимія, середню освіту – у Дрогобичі та Львові у кафедральній школі, потім вчився у Краківському та Болонському університетах – гуманістичних центрах тогочасної Європи. У 1478 і 1480-1482 рр. Ю.Дрогобич викладав астрономію і медицину, був ректором у Болонському і Краківському університетах.

Юій Дрогобич – перший вітчизняний автор друкованої книги. В 1483 р. У римській типографії Зільбера була надрукована його книга „*Прогностична оцінка нинішнього 1481 року*” латинською мовою, яка починалася вступом у вигляді вірша, що дає підстави вважати його першим гуманістичним поетом України. Його перу належить декілька наукових трактатів в галузі астрономії та географії. Ю.Дрогобич – вчений зі світовим ім'ям, ряд його праць зберігається в університетських бібліотеках Західної Європи.

Цінуючи високо друковане слово у вихованні молоді й важливість науки для народу, яка має прогнозувати майбутнє, допомагати людям попереджати події, Ю.Дрогобич писав: „Я же свої

книги в світ випускаю з єдиним бажанням: роду людському аби тільки корисні були”.

Його учнями стали дослідник Сонячної системи Микола Коперник, німецькі поети Конрад Цельтис, Рудольф Борсдорф. Юрій Дрогобич першим з українських вчених одержав учені ступені доктора медицини і доктора філософії. Ю.Дрогобич викладав математику, астрономію, медицину, прекрасно володів рідною українською, кількома слов'янськими, латинською, німецькою та іншими мовами. Ю.Дрогобич відводив знанням провідну роль у розвитку людини.

Високу оцінку дістав внесок українців в європейську гуманістичну культуру часів Відродження. Вихідці з Українських степів, повертаючись на батьківщину після навчання в Європі, яке іноді тривало 10-15 років, не полишали своєї діяльності. Навколо них гуртувалася прогресивна українська молодь.

Вагомий внесок у розвиток педагогічної теорії і практики зробив першодрукар **Іван Федоров** (бл. 1510-1583). Він одним із перших вітчизняних просвітителів виступив проти фаталістичних тверджень церковників, ніби все життя людини визначається Богом. У „*Євангелії учительному*” Федоров стверджує, що життєвий шлях людини залежить і від неї самої, її волі, прагнення до пізнання, до творення добрих справ, висловлює ідею рівності всіх людей, яким однаковою мірою повинні належати всі земні блага, у тому числі й освіта. Неоціненним доробком Федорова у розвиток педагогічної справи в Україні було видання ним у Львові першої друкованої

східнослов'янської навчальної книги „Азбука”. Згодом її було перевидано в Остозі, де він заснував нову друкарню.

Чимало для розвитку педагогічної думки зробив український письменник **Кирило Ставровецький Транквіліон** (народився у другій половині XVI ст.). Працював у братських школах у Львові та Вільні. Свої педагогічні ідеї виклав у творах „Зерцало богословії”, „Євангеліє учительное”, „Перло многоценное”. К.Ставровецький висунув ідеї загальної рівності людей, закликав до гуманності й добра. Прагнення до знань – природна властивість людини, тому кожен повинен збагачувати їх і передавати іншим людям. У розповсюдженні знань велику роль відводив учителеві, до якого висував високі вимоги (не лінуватися, бути терплячим, наполегливим, сприяти розвитку талантів).

Серед засновників Львівської братської школи, які працювали там учителями, були талановиті вчені-просвітителі **Стефан** (бл. 1570-бл. 1600) і **Лаврентій** (помер після 1633) **Зизанії**. Педагогічні погляди Л.Зизанія викладено в його навчальних полемічних книгах, передусім у написаній у формі запитань і відповідей „Граматици словенській”. Це була друга після „Адельфотесу” слов'янська граматика. Л.Зизаній вважав, що вона може стати ключем до знань, сприяти вивченню філософії, риторики, арифметики, астрономії та інших суспільних наук. Його брат С.Зизаній також відомий як педагог, письменник-полеміст виступав проти соціальної несправедливості, національного та релігійного гноблення українського народу.

Відомим борцем проти національного і соціального гноблення, видатним українським полемістом і демократом того часу був **Іван Вишенський** (бл. 1545-50- після 1620). У творах „*Викриття диявола-світодержця*”, „*Послання князю Острозькому*”, „*Суперечка мудрого латинника з немудрим русином*” та ін. пропагував ідею рівності усіх людей, доводив, що і бідний і багатий мають від природи однакову будову тіла, дихають одним повітрям. Різко критикував соціальну несправедливість, доводячи її неприродність, таврував вище католицьке духівництво, виступав проти латинської системи освіти, наголошував, що освіта має здобуватися рідною мовою і ґрунтуватися на традиціях рідної культури і народного виховання. Був переконаний, що слов'янська мова цілком може бути мовою науки.

Розвиткові вітчизняної педагогічної думки сприяла діяльність **Йова Борецького** (р.н.невід. – 1631) – ректора Львівської і Київської братських шкіл. Був усебічно освіченою людиною, добре володів грецькою, латинською, польською, слов'янською мовою, активно боровся проти гніту польської шляхти, великого значення надавав поширенню освіти і писемності. Київський Собор (1621 р.) за ініціативи Й.Борецького рекомендував створювати в Україні братства, а при них відкривати школи, друкарні, залучати до роботи кращих вчителів. За його безпосередньої участі було відкрито школи в Луцьку, Немирові, Рогатині, він дбав про підготовку вчителів для них. І.Борецький – автор багатьох послань, листів, передмов до різних видань. Йому приписують твори „*Про виховання дітей*”, „*Пересторога*”. В останньому автор критикує тих, хто перейшов на

бік католиків, наголошує на великому значенні освіти та цілеспрямованого виховання в усвідомленні народом своєї ролі у боротьбі з католицизмом.

У становленні й розвитку прогресивної педагогічної теорії і практики помітну роль відіграла діяльність відомого просвітителя **Памва Беринди** (між 50-70 рр. ХУІ ст. – 1732 р.). Він здобув освіту у Львівській братській школі, працював у друкарнях Стрятина, Львова, Перемишля та Києво-Печерської Лаври. Найвідомішою його працею є словник „*Лексикон словено-руський й імен толкованіє*”, виданий у Києві в лаврській друкарні (1627 р.). Він містив 7000 слів, серед яких – чимало педагогічних термінів. Його використовували у братських школах як навчальний посібник. Тлумачення педагогічної термінології („вчитель”, „вихователь”, „педагогія” і т.і.) засвідчує, що в Україні вже на початку ХVІІ ст. сформувалося чітке поняття про педагогіку як науку про виховання.

На цей період припадає діяльність полеміста, талановитого педагога **Мелетія Смотрицького** (1572-1633 рр.), у творах якого набули розвитку прогресивні педагогічні ідеї. Він був ректором Київської братської школи, згодом – викладачем Києво-Могилянської академії. Написав 18 творів, в яких звучать ідеї патріотичного виховання, заклики до боротьби проти соціального і національного гноблення, поширення освіти серед народу. Найпопулярнішою з них була „*Грамматика словенська*”. За цим підручником навчався М.Ломоносов, ним користувалися у Московській Слов'яно-греко-латинській академії, у школах України і Білорусії. Автор вніс істотні зміни до граматичних правил: встановив систему відмінків,

властивих слов'янським мовам, вказав на зайві літери слов'янської писемності, у розділі про віршування дав цінні поради щодо застосування метричного вірша замість силабічного. Книга насичена прикладами, які полегшують вивчення граматики. Велику педагогічну цінність мають рекомендації щодо свідомого засвоєння навчального матеріалу всупереч сереньовічним канонам догматизму й зазубрювання.

Симеон Полоцький (1629-1680 рр.) належав до тієї частини вчителів, які в період боротьби українського народу за своє визволення від польсько-шляхетського гніту приєдналися до прихильників возз'єднання з Росією. Найцікавішими творами його, які характеризують педагогічні погляди, були *„Книжица вопросов и ответов, иже в юности сердцем зеле потребне суть”*, а також дві збірки *„Обед душевний”*, *„Вечеря душевная”*. Автор вказував на велике значення виховання дітей з раннього віку, вимагав поліпшення методів навчання, високо цинив роль учителя і батьків у формуванні поглядів дітей і їх поведінки.

Прогресивними педагогічними ідеями пронизані твори вітчизняного діяча освіти **Єпіфанія Славинецького** (р.н. невід. – 1675 р.). Він перекладав навчальну літературу з медицини, географії, мистецтва, був автором багатьох підручників. Найбільший інтерес для педагогіки становить його твір *„Громадянство звичаїв дитячих”* – збірник правил поведінки в школі, вдома, на вулиці, вимог до мови тощо (всього 164 правила). Ці правила пояснюються, порівнюються з прикладами із життя тварин, підкріплюються цитатами з античних

філософів, що робить книгу не лише корисною, а й цікавою для читання. Правила написано у формі запитань і відповідей.

Стефан Яворський – письменник, філософ, освітній і церковно-політичний діяч. Після закінчення Києво-братської колегії, навчався за кордоном у Любліні і Познані. Був професором Києво-братської колегії. Користувався повагою і довірою Петра 1. Досяг найвищого місця в ієрархії російської церкви: був екзархом і охоронцем всеросійського патріаршого престолу, рязанським і муромським митрополитом.

С.Яворський блискуче володів латинською, польською, російською мовами. Професура академії визнала і його ораторський хист. Нагороджений “лавровим вінком” за написання віршів.

У 1700 р. за наказом Петра 1 С.Яворського було викликано до Москви й висвячено на митрополита. З переїздом до Москви С.Яворський багато сил і енергії віддає справі освіти. За його підтримки Києво-братській колегії царською грамотою було надано прав академії. За його допомогою Слов’яно-греко-латинську академію реорганізували за зразком західноєвропейських навчальних закладів. Майже 20 років він був її проректором. За участю С.Яворського в Московській друкарні видані словники, навчальні посібники.

У проповідях, промовах С.Яворський виступав проти унії і католицизму, підтримував і обгрунтовував поширення освіти, відстоював ідею єднання України з Росією.

Потрібно відмітити й те, що С.Яворський послідовно дотримувався тих істин, які проповідував. Сучасники відзначали його

чесність, прямоту. С.Яворський надавав великого значення пізнанню, знанням в житті людини, рішуче виступав проти неучтва, темряви.

Його полемчний твір „*Камінь віри*” спрямований проти кальвіністських і лютеранських ідей. Система поглядів Яворського суперечлива. З одного боку він визнавав бога, як першопричину всього, а з іншого – рух матерії, знання. Це можна пояснити тим, що суперечливі погляди Яворського були вираженням складних процесів, які відбувалися у філософії і природознавстві у зв'язку з вивільненням наук з-під ярма сереньовічного світогляду, і відображали перехідний характер епохи.

Сторінки історії педагогічної думки в Україні тісно пов'язані з ім'ям **Феофана Прокоповича** (1681-1726 рр.) – українського церковного, громадського і державного діяча, письменника, вченого.

Киянин за народженням, Ф.Прокопович учився в Києво-братській колегії, поглиблював свої знання в західноєвропейських навчальних закладах. Був ректором Києво-Могилянської академії.

Ф.Прокопович був одним з найосвіченіших людей свого часу, мав гострий розум, феноменальну пам'ять, володів поетичним, артистичним хистом. Свою діяльність він спрямовував на боротьбу за прогрес, проти реакції та неосвіченості народу.

На вимогу Петра I виїхав до Петербурга, де став радником з питань освіти, науки та культури і главою Російської православної церкви. Саме йому Петро I доручив скласти проект навчального закладу університетського типу.

Ф.Прокопович вважав, що прогрес людського суспільства залежить, передусім, від поширення освіти. У „*Духовному*

регламенті” пропонував відкрити церковні школи трьох типів: архієрейські (елементарні), семінарії та академію, визначив зміст їх роботи, висловлював передові погляди на методику навчання й виховання, на режим роботи. Звертав увагу на вивчення граматики, історії, географії, арифметики, геометрії, логіки, риторики. Окремий параграф присвячувався питанню організації бібліотек. Докладно охарактеризовано якості, якими мають володіти вчителі і наставники. Подано також рекомендації щодо організації життя школи. У творі *„Перше вчення отроків”* Ф.Прокопович висловив низку цінних психолого-педагогічних думок. Дані твори пропагували передові для того часу педагогічні погляди, вносили світський елемент в освіту. Реакційне духовенство називало їх за це проклятими книжками.

Його *„Поетика”* справила помітний вплив на розвиток змісту і методів навчання загалом і поетики зокрема. *„Риторика”*, яка складалася з десяти книжок, свідчить про широкий світогляд автора, педагогічні знання. Велику увагу Ф.Прокопович приділяв практичним заняттям студентів.

Цінними є також роздуми Ф.Прокоповича про ораторський хист вчителя, висловлені в книзі *„Про риторичне мистецтво”*. На його думку, оратор, в даному випадку вчитель, користуючись знаннями закономірностей людської психіки, повинен впливати передусім на почуття своїх слухачів, зачіпати найтонші струни серця людини.

Ф.Прокопович першим відділив догматичне богослов'я від моралі як науки, а також ввів новий науково-історичний метод, який полягав у вивченні історії релігії. Він вимагав свідомого, наочного, доступного, систематичного вивчення матеріалу. Вважав, що

підручники для широкого загалу мають бути написані простою, доступною мовою.

Заслуговують на увагу філософські погляди мислителя, яким притаманні і оригінальність, і суперечливість. З одного боку, Ф.Прокопович висміював учення католицької церкви про святих і мощі, визнавав об'єктивність існування матерії, з іншого - стверджував, що допускати вічне існування матерії – велика помилка. Водночас надавав великого значення у пізнанні та відкритті закономірностей світу знанням, інтелектуальному розвитку людини. До філософського курсу Ф.Прокопович увів розділ математики.

Завдання для самоперевірки

1. Наведені навчальні заклади згрупуйте на три групи:
католицькі протестантські, національні.

1. Латинські; 2. соцініантські; 3. братські; 4. єзуїтські; 5. кафедральні; 6. мандрівних дяків; 7. парафіяльні; 8. колегіуми; 9. початкові; 10. піарські; 11. кальвіністські; 12. василіанські шестирічні; 13. співацька; 14. парафіяльні.

2. Система ..... виховання формувала в учнів переконання в тому, що всі засоби придатні для досягнення поставленої мети.

3. Навчання у школах на українських територіях, що знаходились під владою литовських феодалів у XV ст., відбувалось мовою:

1. литовською;
2. латинською;
3. слов'янською;
4. польською.

4. Острозька академія належала до типу шкіл:

1. слов'яно-греко-латинських;
2. єзуїтських;
3. протестантських;

4. християнських.

5. Першу братську школу на території України було створено у:

1. Львові;
2. Луцьку;
3. Києві;
4. Чернігові.

А. 1586 р.;

Б. 1620 р.;

В. 1615 р.;

Г. 1580 р.

6. Першим ректором був:

1. Острозької академії;	А. Лаврентій Зизаній;
2. Львівської братської школи;	Б. Іов Борецький;
3. Київської братської школи;	В. Герасим Смотрицький;
4. Києво-Могилянської академії.	Г. Петро Могила.

7. Засновником Києво-братського колегіуму був:

1. Касіан Исакович;
2. Мелетій Смотрицький;
3. Петро Могила;
4. Стефан Зизаній.

8. Колегіум – це:

1. елементарна школа;
2. школа середнього рівня;
3. вищий навчальний заклад;
4. школа підвищеного рівня.

9. Засновником Чернігівського колегіуму був:

1. Іоан Максимович;
2. Арсеній Берило;
3. Лазар Барановичи;
4. Єпифаній Славинецький.

10. У Київській академії отримали освіту гетьмани:

1. Самойлович, І.Мазепа;
2. П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, П.Дорошенко;
3. П.Тетеря, І.Брюховецький, Д.Многогрішний, Д.Апостол;
4. Ю. Хмельницький, І.Виговський;
5. П.Полуботок, П. Орлик,

11.Автором Статуту слов'яно-греко-латинської академії у Москві був:

1. С.Полоцький;
2. М.Грек;
3. Є.Славинецький;
4. Ф. Прокопович
5. С. Яворський.

12. У братських школах України та Білорусії було започатковано нову ..... форму навчання.

13. У створенні перших друкованих книжок кирилицею брали участь.....

14. Які школи давали освіту козацьким дітям.....

15. Який поділ мала Києво-Могилянська академія:.....

16. Автором першої української граматики був:

1. М.Смотрицький;
2. Є.Славинецький;
3. П.Беринда;
4. Ф.Прокопович.

17. Український просвітитель, який справив значний вплив на розвиток освіти у Московській державі.....

18. Співвіднесіть наведені прізвища видатних особистостей епохи Відродження з навчальним закладом, в якому вони навчалися:

Прізвища:	Навчальні заклади:
1. Острозька академія; 2. Києво-Могилянська академія.	А. Петро Конашевич-Сагайдачний; Б. Г.Сковорода; В. Гаврило Дорофєєвич; Г. Іов Борецький; Д. поет Т.Земка; Е. Клірик Острозький; Є. оратор І.Козловський; Ж. бібліограф В.Анастасевич; З. Мелетій Смотрицький.

19. Складовими козацької духовності є: .....

20. Поставте послідовно ступені української козацької системи виховання:

1. перебування молоді на військовій службі в куренях Запорізької Січі, у козацьких формуваннях;
2. дошкільне родинне виховання;
3. підвищена освіта;
4. родинно-шкільне.

21. Співвіднесіть авторів епохи українського Відродження з їх поглядами на виховання і освіту.

Автори:	Погляди:
1. Мелетій Смотрицький; 2. Симеон Полоцький; 3. Іван Вишенський; 4. Йов Борецький; 5. Стефан Яворський.	А. Різко критикував соціальну несправедливість, доводячи її неприродність, таврував вище католицьке духовництво, виступав проти латинської системи освіти, наголошував, що освіта має здобуватися рідною мовою і ґрунтуватися на традиціях рідної культури і народного виховання. Був переконаний, що слов'янська мова цілком може бути мовою науки; Б. Висловлював ідеї патріотичного виховання, закликав до боротьби проти соціального і національного гноблення, поширення освіти серед народу; В. Рекомендував створювати в Україні братства, а при них відкривати школи, друкарні, залучати до роботи кращих вчителів; Г. Виступав проти унії і католицизму, підтримував і обґрунтовував поширення освіти, відстоював ідею єднання України з Росією; Д. Вказував на велике значення виховання дітей з раннього віку, вимагав поліпшення методів навчання, високо цинив роль учителя і батьків у формуванні поглядів дітей і їх поведінки.

22. Наведені у переліку братства розташуйте у порядку їх організації.

1. Львівське; 2. київське; 3. віленське; 4. луцьке; 5. берестейське;
 6. могилівське; 7. мінське; 8. більське.

23. У 80-х роках XVI ст. львівське братство здійснювало наступну діяльність:

1. опіка над церквою;
2. побудова церков;
3. влаштування на свято Успіння бенкетів;
4. відкриття академій;
5. організація урочистих церковних служб, після яких

братчики влаштовували розкішні обіди для жебраків, калік, хворих і сліпих, відвідували хворих;

6. відкриття у Львові шкіл та друкарень;

7. створення народних книгозбірень, розшук і зберіганням історичних літописів, книг, документів.

24. Чернігівський колегіум готував ..... та постачав значну кількість студентів для .....

25. .... – це українські національні навчальні заклади, засновані й утримувані братствами.

26. У кінці 20-х рр. XVII ст. Київська братська школа ділилась на чотири класи. Із запропонованого переліку оберіть їх.

1. фара; 2. руська школа; 3. інфіма; 4. синтаксема; 5. граматики; 6. синтаксис; 7. піїтика.

27. Програми навчання в Острозькій академії виходила за межі програми „вільних наук” і брала під увагу вищі студії: .....

28. .... обирався із кращих студентів у Києво-Могилянській академії. Він організовував контроль за навчальною роботою студентів, наглядав за навчальною працею групи своїх однокласників.

29. На Запорізькій Січі ті, хто хотів стати козаком – мусив наперед служити три роки в старого козака за .....

30. Посібниками у козацьких школах були Часослов і Псалтир, які в достатній кількості друкували Київська і Чернігівська друкарні, а також скорописна .....

РОЗДІЛ 3.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII –XIX СТ. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ К.Д.УШИНСЬКОГО

3.1. Середня і вища освіта в Україні в ХУІІІ – першої половини ХІХ ст.

3.2. Реакційні статuti початку ХІХ ст. щодо освіти.

3.3. Проблеми щастя людини та гармонійного розвитку у творчості Г.С.Сковороди

3.4. Т.Г.Шевченко про соціальне виховання

3.5. М.І.Пирогов про необхідність зв'язку школи із життям

3.6. Філантропічна діяльність О.В.Духновича, Х.Д.Алчевської, М.О.Корфа

3.7. Соціально-педагогічні погляди С.Ф.Русової

3.8. Соціально-педагогічні ідеї К.Д.Ушинського

3.1. Середня і вища освіта в Україні в XVIII – першої половини XIX ст.

В освітніх процесах кінця XVIII – першої половини XIX ст. спостерігалось до деякої міри розходження між педагогічною практикою та педагогічною теорією. Якщо педагогічна практика, тобто типи навчальних закладів, зміст, форми і методи навчання зумовлювалися освітніми реформами російських царів, то в педагогічній думці того ж періоду продовжували розвиватися прогресивні гуманістичні та демократичні ідеї, прагнення вчених обґрунтувати необхідність виховувати підростаюче покоління на народних традиціях, розглядати процес формування особистості незалежно від її станового положення.

У формуванні вітчизняної педагогічної думки XVIII ст. суттєву роль відіграли, поряд із впливами, характерними для XVI-XVII ст., *ідеї західноєвропейського просвітництва*. Позначився на педагогічних поглядах і такий фактор, як посилення ролі держави у розвитку освіти (відкриття перших світських шкіл) у духовному житті суспільства.

У першій половині XVIII ст. на **Лівобережжі й в Слобідській Україні**, що входили до складу Росії, рівень освіти був відносно високим.

На території **Лівобережної і частково Правобережної України** до другої половини XVIII ст. діяв адміністративно-територіальний полковий устрій на чолі з генеральною старшиною (гетьманом).

Школи на цих територіях розміщувалися переважно у приміщеннях при церквах, а тому їх іноді й називали за назвою церкви: *покровська, успенська*. Вчителі мали собі помічників з кращих учнів, яких називали „школярами”, „молодиками”, „виростками”. Учні жили в будинку дяка і крім навчання виконували роботи по господарству.

Методи навчання в школах були обмежені, хоча вчителі і намагалися певною мірою унаочнювати навчальний процес, особливо під час вивчення азбуки. Ці школи існували на кошти батьків. Дітей вчили писати, читати, рахувати. Виховання було переважно релігійним.

Початкові школи були однією з найпоширеніших форм навчання дітей. Діяли і *цифірні школи*, в яких діти різних станів здобували елементарні знання. Це були школи з математичним ухилом. Вони проіснували до середини XVIII ст., відтак поступово об'єдналися з *полковими і гарнізонними*, що призначалися для солдатських дітей. Полкові школи утримувалися на кошти батьків. В них навчалися читати, писати і рахувати. У другій половині XVIII ст. на школи України поширюється русифікаторська політика царського уряду, яку підтримували вище українське духовництво і козацька старшина, що була зарахована царським урядом у дворянство і прагнула будь-якими засобами (у тому числі засобами освіти і виховання) зрівнятися з російським дворянством.

У середині XVIII ст. в Україні почали створюватися *державні школи*. У 1746 р. в Єлисаветграді при фортеці було відкрито *казенну школу*, яку відвідували 60 дівчаток і 80 хлопчиків. Вони вивчали закон божий, російську, німецьку, французьку мови, арифметику,

вчилися малювати, співати, танцювати. Є свідчення про те, що в цій школі вивчали також польську і латинську мови, геометрію, історію, географію, алгебру, хлопчики – військову справу, дівчатка – домоводство, – тобто учні здобували різнобічну освіту. Відповідно до існуючих у школі правил тих, хто добре навчався, призначали в капрала, ротні квартирмейстри, вахмістри, а лінивих – у слюсарі, ковалі, столяри.

У Лубенському і Чернігівському полках з 1760-1768 рр. діти старшин і заможних козаків навчалися грамоти та військової справи у *парафіяльних школах* або при *сотенних і полкових канцеляріях*.

Поширеними були і *народні школи грамоти* (школи мандрівних дяків), що існували при православних церквах і призначалися для дітей селян. Діти навчалися рідною мовою лічити, писати і читати. Паралельно читали церковнослов'янські тексти. Їм також прищеплювали любов до рідної землі, народну мораль тощо.

Своєрідною формою поширення письменності на Лівобережній Україні було домашнє навчання дітей панівної верхівки, яке здійснювали запрошені вихованці Києво-Могилянської академії або вчителі-іноземці.

До 80-х рр. XVIII ст. – період найбільш плідної діяльності академії. В академії було вісім класів – дві конгрегації: вища й нижча. Нижча поділялась на 6 класів, вища – на два. Кількість вихованців коливалась від 560 до 1000 учнів. З середини XVIII ст. вивчаються окремо курси чистої математики – алгебра і геометрія та клас змішаної математики – архітектура, гідростатика, гідравліка, оптика, астрономія.

У 1783 р. в академії було відкрито фізичний кабінет, обладнаний земними й астрономічними глобусами, телескопом, електричною машиною, астролябією, барометром. У 1799 р. в академії відкривається клас сільської і домашньої економіки, а в 1802 р. – медичний клас.

Кінець XVIII ст. охарактеризувався посиленням реакційної політики царського уряду в Україні. Це позначилось на діяльності академії: з 1784 р. викладання усіх без винятку лекцій велося російською мовою.

Розвиток освіти в останній чверті XVIII ст. відбувався під впливом катерининської освітньої реформи 1786 року. Разом із заснуванням нових світських шкіл – *малих і головних народних училищ*, царський уряд заборонив діяльність полкових шкіл і шкіл мандрівних дяків. З цією метою проведено перепис усіх церковних шкіл і вчителів у них. За реформою 1786 р. ці школи або закривалися, або перетворювалися у парафіяльні.

За шкільним „*Статутом народних училищ у Російській імперії*” 1786 р., в Україні почали відкриватися *малі* (у повітових містах) і *головні* (у губернських містах) *народні училища*. Головні (або чотирикласні) училища передбачали 6-річний термін, а малі (або двокласні) – 4-річний термін навчання. У 1783 р. були засновані перші училища у Києві й Чернігові. На початок 1801 р. в українських губерніях Російської імперії було 8 головних і 17 малих училищ.

Метою реформи 1786 року було дати освіту міському населенню. Не дивлячись на те, що прийняття Статуту впливало на розвиток освіти в Україні, сприяючи відкриттю нових шкіл в ряді міст, охопити все

населення училища не могли і не стали масовою школою. Широкі маси українського народу, по суті, були позбавлені можливості здобувати освіту, та й сам її зміст мав антинародний характер: у школах заборонялася українська мова, ігнорувалися народні звичаї, традиції виховання. Переслідувалися прогресивні діячі освіти, школа перетворилася у знаряддя русифікації українського населення.

Головні й малі народні училища готували канцеляристів і сутяг, ненависних народу. Тому населення України ставилось до них негативно. Український народ, як і раніше, хотів навчати своїх дітей у дяківських школах, але уряд змушував віддавати їх в урядові.

Недостатня кількість вищих навчальних закладів змушувала українську шляхту віддавати своїх дітей на навчання до Петербургу і Москви, або ж у європейські. Відчувалася гостра потреба університетів в Україні. Але жоден з проєктів створення в Україні вищого навчального закладу не дочекався реалізації за часів Катерини II, оскільки політика російського уряду взагалі була спрямована на те, щоб не допустити на Україні його існування, можливо, з міркувань, що саме український народ має особливу „схильність до наук”.

За Катерини II для України настали тяжкі часи. Українська автономія була знищена, козацтво замінили гусарськими полками, козацька старшина отримала права російського дворянства, а селян-землеробів (які раніше були вільними) закріпачили. Українська старшина намагалася наслідувати іноземне виховання, доручаючи виховувати дітей гувернерам-французам або німцям.

Підкреслюючи свою показну турботу про освіту, Катерина II все робила, аби затримати її розвиток. Так, багато мандрівних дяків, за її

розпорядженням, було направлено на військову службу. Інші змушені були обрати постійне місце проживання і потрапили у кріпосну залежність. Посилення кріпосного права не лише затримало розвиток освіти, а й призвело до знищення уже існуючих шкіл. У 1789 р. були закриті всі українські школи і заборонено викладання українською мовою у всіх навчальних закладах.

На **запорізьких землях** функціонували, як і у попередньому столітті, *січова школа, школа при Самарській фортеці-монастирі* і 16 *парафіяльних шкіл* при церквах. З посиленням закріпачення селян і козаків, втратою Україною автономії (1775 р.) та зруйнуванням Січі *полкові і запорозькі школи* перестали існувати.

Українці-галичани в 1349 р. втратили свою національну незалежність і були під гнітом польським аж до 1772 р. У цей період українські школи у **Галичині** були відсутні, практично не існувало і початкової освіти. У лічених *однокласних школах*, які інколи ще існували по селах, навчання вели напівписьменні дяки, які ледве могли дати своїм учням щось більше, ніж початки абетки й Святого письма.

На **Правобережній Україні та в Східній Галичині**, де панувала польська шляхта, подекуди існували *дяківські школи, уніатські школи*, а також школи духовних орденів – *василіан, єзуїтів*, що були могутнім фактором захисту української мови як найважливішої ознаки нації.

У другій половині XVIII ст. єзуїти так налаштували проти себе майже всю Європу, що папа Климент XIV видав 1773 року буллу про скасування єзуїтського ордену в усіх європейських державах. Саме

перед тим відбувся перший поділ Польщі, внаслідок якого Галичина відійшла до Австрії.

Польський сойм, що засідав від травня 1773 р. до березня 1775 р., ухвалив повернути все майно єзуїтів у Польщі на потреби народної освіти, а для завідування тим майном і для керування народною освітою на пропозицію литовського підканцлера Юхима Хребтовича, заснував Едукаційну комісію з вісьмох членів.

У 1789 р. *Едукаційна комісія* (перший у Польщі урядовий світський орган управління системою освіти) видала розпорядження про закриття на Правобережжі „руських” церковних шкіл та про вилучення з усіх шкіл „руської мови”. Українці позбавлялися можливості навчати дітей рідною мовою. Учням-українцям забороняли святкувати релігійні свята за григоріанським календарем, учнів православної віри змушували ходити до костелів.

Існують дані, що цього ж року на Правобережній Україні було дві *окружні школи* з семирічним терміном навчанням, 14 *підокружних шкіл* з шестирічним терміном навчання.

Стан освіти поліпшується після входження Галичини до складу Австрії, що відбувся після першого поділу Польщі.

У 1774 р. цісарський уряд запровадив систему шкіл трьох типів: 1) *однокласні парафіяльні*; 2) *трикласні (тривіальні)* з німецькою та польською мовами навчання; 3) *чотирикласні* з німецькою мовою навчання, що готували учнів для продовження освіти в *середніх школах (гімназіях)*. Всі ці й інші державні школи Галичини були не українськими національними навчальними закладами, а німецького (австрійського) зразку, розрахованими на онімечення української

молоді.

Керувала школами Крайова шкільна комісія. У повітах наглядацьку функцію виконували декани (старші духовні особи), у селах – місцеві парохи (священники).

Завдяки зусиллям єпископа Львівського **Петра Білянського**, у Галичині розширюється мережа *шкіл при церквах*.

Імператриця Марія Терезія у 1774 р. видала розпорядження про прискорену організацію *державних початкових шкіл*. Вона дозволяла перекладати німецькі шкільні підручники українською й польською мовами. Мовою перших підручників для цих шкіл – „Читанки” (1786 р.), „Катехізису” (1788 р.), „Букваря” (1790 р.) – була „словеноруська”.

Син Марії Терезії Йосиф II, який вступив на австрійський престол у 1780 р. був прихильником тогочасних європейських теорій мудрого правління. Намагаючись зробити Австрію прикладом освіченого абсолютизму, він зосередив увагу на поліпшенні долі селян, підйомі економіки, підвищенні ефективності управління та вдосконалення освіти. За його наказом в Австрії у 1782 р. було скасовано кріпацтво із залишенням тільки панщини.

З метою поширення освіти, у 1781 р. Йосиф II проголошує обов’язковість початкової освіти. У 1783 р. було засновано *україномовну греко-католицьку духовну семінарію* у Львові, яка згодом стала осередком національного відродження галицьких українців. Такі ж духовні семінарії діяли з перервами у XVIII-XIX ст. у Перемишлі та Станіславі. А в 1784 р. відкрита *німецька гімназія при Львівському університеті*, заснованому 1661 р., в якому

налічувалося кілька українських кафедр. Визнання в 1786 р. української мови мовою „крайовою” могло стати значним кроком у розвитку української педагогіки й шкільництва.

З таким шкільним балансом вступила Україна в II половину XIX ст. Але представники українського народу прагнули навчати і навчатися рідною мовою. Царський уряд був змушений піти на поступки. Новий шкільний статут, прийнятий у 1787 році, визнав українську мову основною для шкіл Галичини, а в 1789 році уряд Австрії дав згоду на відкриття українських шкіл.

Варто зауважити, що український народ так і не отримав бажаних національних шкіл. На перешкоді до цього стояли великі магнати, що мали владу над селянами. Та й спадкоємці Йосифа II після його смерті (1790 р.) під тиском польської шляхти відхилили багато корисних проектів. Українське шкільництво, ще навіть як слід не піднявшись, знову занепадає. Навчання українською мовою всіляко обмежується. Українські *тривіальні школи* можна було відкривати тільки там, де не було шкіл польських чи німецьких. Цісарські урядовці робили все, аби не допустити українську мову до державних шкільних установ.

До 1817 року в Галичині не існувало жодної тривіальної школи з українською мовою навчання. Єдиними школами, в яких не заборонялося навчати українською мовою, були *парафіяльні* (хоч рівень їх вважався дуже низьким). Галичина проводила боротьбу за українську школу, за її національний характер.

Українське населення **Закарпаття** постійно піддавалося денационалізації засобами чужоземної школи. Особливо посилюлися

обмеження прав українців навчати своїх дітей з установленням влади Габсбургів в Угорщині (початок XVIII ст.). З цього часу розпочалася примусова мадяризація української школи.

Вважаємо за доцільне зупинитися на характеристиці шкільництва, що уже сформувалося на цей період у Закарпатті. Збереглися документи, в яких повідомляється про *Ужгородську школу* 1400 р. Ця ж школа згадується і в 1589 р. при переліку прибутків ректора, якому громада і батьки платили за навчання дітей читання й письма як грошми, так і натурою. У 1646 р. було відкрито *Ужгородську гімназію*, у 1655 р. відкрилася *школа при Мукачівському монастирі*. На території Березької жупи, що охоплювала майже чверть території Закарпаття, у 1682 р. діяло 5 шкіл. У XVIII ст. відкриваються *католицькі гімназії* в Мармарош-Сигеті (1730 р.), У 1744 р. в м. Мукачеві була відкрита *богословська школа*, а в 1766 р. засновані *початкові школи* в Мукачеві, XV ст., пізніше – в Тячеві та Вишкові, у 1655 р. – *Ужгородська середня школа з вчительською семінарією* при ній (1793 р.) та ін. Всі вони призначалися для мадяризації та покатоличення українців Закарпаття.

Як уже зазначалось вище, у 1774 р. в Австрійській імперії було проведено шкільну реформу, якою визначалася державна система освіти. Відповідно до цього організовувалися два типи початкових шкіл – *тривіальні, однорічні парафіяльні школи* та *повні* (мали третій клас, по закінченню якого діти могли вступати до гімназій та реальних шкіл).

Зокрема, тривіальні школи налічували підготовчий, перший та

другий класи. У них діти навчалися читанню, письму, лічбі, деяким практичним вправам. Головним предметом вважався закон Божий. Згідно з „Політичною шкільною конституцією”, прийнятою у 1805 р., усі школи передавалися у відомство консисторій, духовенство здійснювало нагляд за роботою школи та вчителя.

З початку створення навчання у парафіяльних, тривіальних та головних школах здійснювалося українською мовою. У 1791-1792 рр. приймається закон, за яким в усіх школах Закарпаття вчать на угорській мові, що негативно вплинуло на стан освіти українського населення. Цьому сприяла і нерозвинена мережа початкових шкіл, яких було обмаль, особливо у гірських селах, де навчалось не більше 30-35 % дітей. Не дивно, що для більшості дітей чужа школа стала недоступною, а навчання непосильним.

Середня школа на Закарпатті також перебувала у гіркому стані. Так у середині ХІХ ст. серед 1200 гімназистів українців було близько 20 %, а в *Ужгородській гімназії* серед 364 учнів – не більш як 146. На кінець ХІХ ст. на Закарпатті було тільки чотири середніх навчальних заклади та одна реальна школа.

Проте уряд Австро-Угорщини і надалі продовжував колоніальну політику щодо освіти українців. Він обмежував зміст початкової освіти, звівши початкові школи до одно- та двокласних навчальних закладів, забороняв відкривати українські школи, закривав діючі, переслідував діячів української освіти та культури.

У поодиноких *народних школах*, що існували для українців, учнів навчали мадярською мовою за підручниками з латинським шрифтом. Наприкінці 40-х років ХІХ ст. у деяких селах почали працювати

школи, в яких дяки навчали учнів грамоти за Букварем, Часословом і Псалтирем. У 1837 р. у Мукачеві було відкрито *приватну гімназію*.

Під впливом революції 1848 р. в Угорщині і перебування в 1849 р. на Закарпатті російських військ пробуджувалася національна свідомість українського населення, розвивався національно-визвольний рух, який благотворно вплинув на розвиток народної освіти і школи; у селах відкривалися *початкові школи* з українською мовою навчання.

Політика дискримінації щодо українців мала місце і після розпаду Австро-Угорської імперії. Землі Закарпаття після Першої світової війни окупувала Чехословаччина, а в роки Другої – вони увійшли до хортистської Угорщини. Лише після об'єднання українських земель діти різних національностей одержали можливість вчитися в рідномовній школі.

Розвиток українського шкільництва й педагогічної думки **Буковини** відбувався в загальнонаціональному руслі історії України й належить до цінних надбань виховної культури українського народу. Тим більше, що на цій предковичній території з давніх часів жили українські племена, переважно тиверці та уличі. Українці є автохтонами Буковини, які осіли тут на століття давніше від румунів.

Варто зупинитися на провідних віхах історичного шляху Буковини. Зокрема, у IX-XI ст. Буковина входила до складу Київської Русі, у XII-XIII ст. – Галицько-Волинської держави. Із середини XIV ст. вона перебувала у складі Молдови, яка на початку XVI ст. потрапила під владу Туреччини. В 1775-1918 рр. Буковиною

володіла цісарська Австрія. Після її розпаду в 1918 р. на Буковині було проголошено українську владу.

Проблемами шкільництва на Буковині за молдавського періоду займалася церква, тому перші *школи* тут засновувалися і діяли *при монастирях* у Сучаві, Путні, Радівцях. Сини бояр, які хотіли здобути вищу освіту, їхали до українських шкіл у Києві й Львові чи до Західної Європи (Відень, Париж). Більшість же буковинців залишалася без освіти і була неписьменною.

Після перенесення молдавської столиці з Сучави до Ясс шкільництво на Буковині занепало аж до 1775 р., коли її було прилучено до Австрії. Стан освіти в цей час був на низькому рівні: діяли тільки *духовні школи* (священницькі й дяківські). Серед них виділялися школи в Сучаві й в Радівцях. Однією з найкращих була монастирська школа в Путні.

Поступово австрійська влада починає відкривати школи, але не українські, а здебільшого свої. Так, у 1783 р. було засновано *латинську й німецьку школи* в Чернівцях і Сучаві, вчителів для яких запрошували із закордону. Підручниками у школах служили книги з Відня, написані німецькою й румунською мовами, і тільки катехізиси — українською.

З 1785 р. на Буковині засновується низка *громадських шкіл* у Сереті, Чернівцях і Сучаві (1785 р.), у Заставні й Кимполунгу (1786 р.), Раранчу, Кіцмані, Вашківцях і Фратівцях. У них вивчали німецьку і румунську мови, що зумовлювало їх денациональний характер.

У лютому 1787 р. цісар Йосиф II приєднав Буковину до

Галичини, що посилювало колоніальний тиск на буковинське шкільництво. Воно потрапило в повну залежність від латинської консисторії у Львові, яка вороже ставилася до освіти місцевого населення рідною мовою. У середніх школах посилювалися германізація й румунізація, а в народних – змушували дітей навчатися польською. Вчителів примушували викладати латинською мовою. Тих, хто відмовлявся, звільняли з посад. Крім німецької, вчителям дозволялося користуватися тільки румунською та польською мовами.

Українці намагалися засновували *приватні школи* („*дяківки*”) з українською мовою навчання і утримувати власним коштом.

У 1848 р. під впливом буржуазно-демократичної революції австрійський уряд дозволив навчання в школах українською мовою, проте польське панство цілком проігнорувало це право.

Єдиний на той час вищий навчальний заклад на східноукраїнських землях – *Львівський університет*, був недоступним для простих людей і недостатньо сприяв освіті в Україні.

3. 2. Реакційні статuti початку XIX ст. щодо освіти

Розглядаючи питання освіти та педагогічної думки в Україні першої половини XIX ст., слід підкреслити значення освітніх реформ цього часу, що були спричинені, передусім, політичними та соціально-економічними реаліями: усвідомленням владою необхідності змін у всіх сферах життя для успішного розвитку

держави, впливом Французької буржуазної революції на російську інтелігенцію (реформа 1804 р.), політичною реакцією, зумовленою виступами проти царського самодержавства (реформи 1828 та 1835 рр.).

Народна освіта в Україні у XIX ст. була однією з важливих соціальних проблем. Стан її визначався тогочасними суспільно-економічними відносинами, для яких характерними були розклад кріпосницького ладу, втягування в товарообмін поміщицьких господарств, зростання зовнішньої торгівлі, збільшення вивозу сільськогосподарських продуктів, розвиток промисловості й застосування найманої праці в ній.

На початку XIX ст. царський уряд Олександра I проводить реформування системи освіти в Росії за західноєвропейським зразком, запозичивши систему освіти періоду французької революції.

У межах українських губерній, які входили до **Харківського навчального округу**, діяла система шкіл за статутом 1804 р. („*Статут університетів*” і „*Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам*”), що регламентували структуру і принципи побудови народної освіти в країні та безпосередньо позначилися на українському просвітництві. Реформа передбачала такі типи навчальних закладів у кожному навчальному окрузі: *парафіяльні училища* (однорічні), *повітові училища* (дворічні), *гімназії* (чотирирічні) та *університет*.

Кожний округ очолював опікун, а всі навчальні заклади в окрузі підпорядковувались університету. Статути проголошували безстановість і наступність усіх типів навчальних закладів,

безкоштовність освіти на всіх її рівнях. Згодом у додаткових документах тлумачилося, що доступ до університетів та гімназій кріпакам та вихідцям з нижчих станів закрито. Не було вирішено й питання про право на вищу освіту жінок.

До провідних характеристик освітньої реформи 1804 року відносять:

- створення єдиної системи світської освіти від початкової до вищої ланки завдяки наступності навчальних програм;
- формальна доступність усіх освітніх ланок для всіх верств населення;
- заборона фізичних покарань;
- класичний характер середньої освіти;
- відсутність викладання Закону Божого у двох вищих ланках освіти;
- університетська автономія;
- підвідомчий характер діяльності всіх навчальних закладів, які територіально належали університету.

Протягом наступних двадцяти років було прийнято безліч законів, які повністю змінили суть освітньої реформи. Це, наприклад, закон про скасування безоплатності навчання; про недоступність навчатися в гімназіях та університетах дітям залежних селян; про введення закону Божого в усіх типах навчальних закладів; про скорочення предметів природничоматематичного циклу; про встановлення нагляду за студентами та ін. По суті продовжувала існувати станова система навчання.

У 1805 р. у **Харкові** відкрився перший в Україні **університет**, який відіграв значну роль у розвитку культури, науки, освіти і школи. Університет складався із чотирьох факультетів: історико-

філологічного, фізико-математичного, юридичного і медичного. Він здійснював керівництво навчальними закладами Харківського учбового округу. У 1885 р. у відомстві цього університету було 136 парафіяльних училищ, 116 повітових училищ і 13 гімназій.

В університеті працювали доктор філософії І.С.Рижський, доктор словесності, засновник першого журналу в Україні „Український Вісник” І.О.Срезневський, поет П.П.Гулак-Артемівський, автор капітальних праць з вітчизняної історії Г.П.Успенський та ряд інших. Частина професорів запрошувалась із-за кордону.

З 1805 по 1861 рр. у Харківському університеті вищу освіту здобули 2 800 студентів. При університеті існували підготовче відділення, хімічна, фармацевтична лабораторії, астрономічна обсерваторія, музей стародавніх речей, анатомічний театр, терапевтична і хірургічна клініки, бібліотека, друкарня. Для забезпечення середніх і нижчих навчальних закладів педагогами і спеціалістами при університеті було створено педагогічний, медичний і ветеринарний інститути з трирічним терміном навчання.

Повстання декабристів у 1828 році спровокувало проведення контрреформи школи, головне завдання якої цар Микола I визначив, як підготовку людини до виконання нею станових обов'язків.

Реакційний Статут 1828 року узаконює становість, монархізм, релігійність закладів освіти. Типи шкіл в округах були збережені, але порушувалась наступність між ними, кожний тип школи обслуговував освітні потреби певного соціального стану.

Статут 1828 року насаджував в навчальних закладах муштру, зубріння, дозволяв тілесні покарання, встановлював систему суворого

нагляду за учнями і викладачами, дріб'язкову регламентацію умов їх життя, навчання і поведінки. Навчальне навантаження учнів було різко збільшене з метою заповнення їх часу, позбавлення можливості займатись самостійним читанням і зустрічатись з однолітками поза навчальним закладом.

У першій половині ХІХ ст. на **Лівобережній Україні** було створено цілий ряд *гімназій* (Харків, Чернігів, Новгород-Сіверський, Полтава, Катеринослав, Херсон). Починають створюватися середні школи для жінок – „*Інститути шляхетних дівчат*”.

Інститути шляхетних дівчат були середніми закритими навчально-виховними заклади в Російській імперії для дочок дворян, а згодом і для заможних верств населення. Першим закладом такого типу був Смольний інститут у Петербурзі, створений 1764 р. з ініціативи І.Бецького. Згідно з Уставом, у ньому перебували дівчата з 6 до 18 років, які отримували „світське” виховання, що зводилося до знань французької мови, гарних манер, співу, музики, Закону Божого при незначному обсязі загальноосвітніх знань. У 1765 р. при Смольному було відкрите міщанське відділення для недворянок (за винятком кріпачок). Дівчат-міщан готували до ролі гувернанток для дворянських домів, економок, рукодільниць.

В Україні інститути було створено в Харкові (1812 р.), Полтаві (1817 р.), Одесі (1828 р.), Керчі (1835 р.), Києві (1838 р.). Так у 1818 році в Харкові існував інститут, де вчителював А.Гулак-Артемівський. У цьому році аналогічний інститут було відкрито в Полтаві, у 1825 році – в Одесі, у 1833 році – в Києві. 1820 р. ознаменувався появою *гімназії вищих наук у Ніжині*, що в 1832 р. стала *фізично-математичним*

лицеєм.

Кожний з цих закладів мав свій статут, у 1855 р. уставні документи були уніфіковані згідно з „*Настановами для освіти вихованок жіночих навчальних закладів*” (1852 р.). Усі інститути шляхетних дівчат були розподілені на розряди відповідно до стану батьків у суспільстві. При деяких із них вихованки одержували педагогічну підготовку в спеціальних додаткових однорічних класах. У другій пол. ХІХ ст. у зв'язку з утворенням жіночих училищ, що згодом були перетворені на жіночі гімназії, інститути шляхетних дівчат поступово занепали. Під впливом подій 1905-1907 рр. навчальні програми інститутів були дещо змінені й почали відповідати програмам Маріїнських жіночих гімназій. Проте внутрішній розпорядок життя в інститутах шляхетних дівчат не зазнав змін, і його вихованки не отримували реальної підготовки до життя. Після 1917 р. цей тип закладів було ліквідовано.

Дещо пізніше відкрилися так звані *жіночі єпархіальні школи* та *жіночі гімназії*. Першою серед них була у Києві – *дівоча гімназія* (1850 р.), у 1860 р. вони з'явилися в Харкові і Полтаві. Навчання тривало вісім років. Варто зауважити, що восьмий клас був зорієнтований на підготовку вчительок і домашніх виховательок. Програми навчання дівочих гімназій відрізнялися від чоловічих тим, що в них не викладались класичні мови, а вивчалось природознавство. *Єпархіальні школи* переважно були семирічними, а своєю програмою наближалися до дівочих гімназій. Існували ще *середні дівочі школи, підпорядковані відомству імператриці Марії*.

Кількість *повітових училищ* залишалася майже незмінною, а

парафіяльних з 1841 р. до 1856 р. збільшилось тільки на 64 в межах всієї імперії (приріст – 4 школи в рік). В Україні цей процес носив нерівномірний характер.

Усі українські школи були русифіковані. Більше того, методика викладання в них також була чужою. У читанках та підручниках говорилося виключно про руський народ, його господарське життя і звичаї, історію. У школі дитина потрапляла в залежну від неї духовну атмосферу, в чужий світ, де нічого свого, рідного вона не бачила.

Не обминула русифікація і середні школи. У *гімназіях*, що відкривалися на Україні, навчання проводилось російською мовою. Українська мова, література, культура і історія не вивчались і в жіночих середніх навчальних закладах. Українського народу ніби й не існувало взагалі.

Російський міністр внутрішніх справ Валуєв у 1863 році видав указ, в якому зазначив, що „никакого малоросийского языка не было, нет, и быть не может и что наречие, употребляемых простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши”. Інколи в російських підручниках з'являлися статті з українського життя, але вони або спотворювали історію українського народу, або були просто брехнею.

У 1876 році царський уряд видав указ, який перекривав доступ рідного слова до українського народу: „Не допускать ввоза в пределы Империи без особого разрешения книг, издаваемых на малоросийском наречии. Печатание и создание в империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить. Воспретить различные сценичные представления и

чення на малоросійському мові”.

У Правобережній Україні школи працювали за окремим статутом: *парафіяльні училища* були у відомстві католицького духовництва і чернечих орденів; існували *примітивні сільські школи*, де учнів навчали дяки (в одній із них навчався Тарас Шевченко). *Повітові училища* були у Києві, Вінниці, Житомирі, Умані, Кам'янці-Подільському, Каневі, Білій Церкві. *Гімназії* працювали в Києві та Вінниці. У 1805 р. було засновано *вищу гімназію* у Кременці, яку в 1819 р. реорганізовано в ліцей. Навчання тут велося польською мовою, російська мова вивчалась як дисципліна. Після придушення польського повстання 1830-1831 рр. на Волині, Поділлі й Київщині закрили 245 початкових і середніх шкіл, серед них і Кременецький ліцей. У 1817 р. в Одесі було засновано *Рішельєвський ліцей*.

У 1831 і 1832 роках більшу частину гімназій на Правобережній Україні було закрито, польські початкові школи скасовано. Замість них насаджувались *церковні православні школи*, навчальні заклади закритого типу для дворян.

Наприкінці 50-х років XIX ст. в Україні виник новий тип шкіл для підлітків і дорослих – так звані *недільні школи*. Ініціаторами їх відкриття були демократично настроєні студенти і професори Київського університету. Вчителями у них працювали передові студенти, гімназисти, викладачі, військові. У деяких школах викладання велося українською мовою. Перша така школа була заснована у Києві у 1859 р., а через рік там існували вже 4 чоловічі та 2 жіночі недільні школи. Процес їх утворення швидко поширився на інші міста, навіть села. Але, на жаль, недільні школи проіснували недовго. У

1862 році розпорядженням міністра освіти всі вони були скасовані.

У 1834 р. було відкрито **Київський університет**, який став науково-навчальним і культурним центром України. Спочатку він мав лише два факультети – філософський з двома відділами (відділ словесних наук, пізніше історичко-філологічний, і фізико-математичний) та правничий. Пізніше (1841 р.) відкрито медичний факультет.

Третій **університет** в Україні відкрився в 1865 р. в Одесі і називався **Новоросійський**. Він складався з трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та правничого, в 1900 р. було відкрито медичний факультет.

У 30-40- ві роки ХІХ ст. в Україні, крім шкіл Міністерства освіти, діяли школи й училища інших відомств, зокрема *школа торгового мореплавства у Херсоні, школа виноградарства в Криму, школи садівництва в Полтаві, Катеринославі та інших містах.*

Отже, контрреформи 1825-1835 рр. ознаменували собою зміни в освітній системі, а саме:

- введення остаточно станового характеру освіти;
- порушення наступності навчальних програм нижчих освітніх ланок з середньою, їх значне скорочення;
- введення фізичних покарань, фіскальства у навчальних закладах;
- вихолощення глибокої наукової основи класичної освіти (заборона „роскошних” знань, звуження або заборона філософських, суспільно-економічних курсів, введення викладання Закону Божого в

гімназіях і створення кафедр богопізнання та християнського вчення в університетах (з 1819 р.);

- скасування прав автономії університетів;
- скасування підпорядкування університетам усіх шкіл у окрузі.

Конкретними шляхами їх реалізації в українських губерніях були:

- нерівномірність розвитку освіти в різних губерніях;
- особливості розвитку початкової освіти, у тому числі жіночої;
- утворення перших гімназій, закритих дворянських навчальних закладів;
- навчальна та наукова діяльність Харківського, Київського та Новоросійського університетів, їх професорів.

3. 3. Проблеми щастя людини та гармонійного розвитку у творчості Г.С.Сковороди

Видатним українським педагогом, поетом, мандрівним філософом, представником етико-гуманістичного напрямку вітчизняного просвітництва був **Григорій Савич Сковорода** (1722-1794 рр).

Г.С.Сковорода народився в сім'ї козака в с. Чорнухах на Полтавщині. Після закінчення сільської школи навчався в Київській академії. Педагогічну діяльність після перебування за кордоном почав у Переяславському колегіумі, де викладав поезику і написав

посібник „*Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной*”. За новаторство і наукову самостійність звідти його було звільнено. Шість років (1754-1759 рр.) він працював майже безперервно вчителем, а з 1759 р., з деякими перервами, викладав у Харківському колегіумі поетику, синтаксис, грецьку мову і курс „благонравности”. В 1769 р. його звільнили за „вільнодумство”. До кінця свого життя (понад 25 р.) Г.С.Сковорода був мандрівним учителем, жив у різних місцях України і Росії. Помер і похований він у с. Іванівці (тепер Сковоридинівці) на Харківщині.

Педагогічні погляди Г.С.Сковорода вивсловив у діалогах, віршах, байках, притчах, листах. Проблемам виховання присвячені його притчі „*Вдячний Єродій*”, „*Вбогий Жойворонок*” та ін.

Церковно-схоластичному і дворянсько-аристократичному вихованню Г.С.Сковорода протиставив „иний род воспитания”, назвавши його „сродным”, тобто природовідповідним. У вихованні, твердив він, треба зважати не на соціальне становище дітей, а на їх природу, нахили, інтереси, обдарування. На той час такий підхід був новий у вихованні. Будучи прихильником народної педагогіки, Г.С.Сковорода вважав, що виховання повинно відповідати інтересам народу, жититися з народних джерел і зберігатися в житті кожного народу. Він висміював дворянсько-аристократичне виховання, плазування перед всім іноземним.

На його думку, мета виховання – підготовка вільної людини, гармонійно розвиненої, щасливої, корисної для суспільства, людини, здатної жити і боротися. Провідне місце у всебічному розвитку особистості відводив розумовій освіті, яка допомагає людині пізнати

себе, навколишній світ, сенс щастя. Він обстоював рідну мову в школах, радив вивчати граматику, літературу, математику, фізику, механіку, музику, філософію, медицину та ін. науки. Г.С.Сковорода твердив, що людині багато дається, але і багато від неї вимагається. Виховним ідеалом Г.С.Сковороди є благородство, вдячність. Великого значення надавав особистості, формуванню її моральних якостей, зокрема таких, як: любов до батьківщини і праці, людяність, дружба, правдивість, чесність, скромність, сила волі, почуття людської гідності.

У центрі його філософських поглядів стояли етичні питання – проблема людини, її природа, щастя. На його переконання, людина щаслива тоді, коли її життя відповідає своєму призначенню, коли вона зайнята діяльністю за покликанням, або „спорідненою працею”, що приносить користь суспільству і внутрішнє задоволення. Успіх людини у праці зумовлюється не лише її здібностями, а й такими якостями, як працьовитість, вміння володіти собою, поміркованість, доброчесність, справедливість, милосердя і гуманізм. У чесній праці вбачав один із шляхів усунення бідності як соціального лиха.

Подібно до Сократа, мислитель закликав людей пізнавати самих себе, адже шлях до щастя лежить через самопізнання своїх здібностей і нахилів до певного виду діяльності.

У думках Г.С.Сковороди про виховання, про природу дитини є багато такого, що нагадує ідеї Ж.-Ж.Руссо про вільне виховання. Він першим у вітчизняній педагогіці ставив у центр уваги почуття дитини, її стосунки із світом, її справи, її щастя.

Значної уваги Г.С.Сковорода надавав фізичному вихованню людей, вважав, що вони мають бути фізично здоровими. А фізичне виховання має починатися ще до народження дитини і полягати у здоровому способі життя батьків. Фізичному вихованню дітей сприяють праця, вправи, режим і відпочинок, розваги, загартування організму. Засобами естетичного виховання вважав поезію, музику, народні пісні, красу природи, образотворче мистецтво.

Батьків Г.С.Сковорода вважав найкращими вчителями. Г.С.Сковорода вважав, що діти мають зростати в атмосфері глибокої любові й поваги до батьків.

Вирішальну роль у вихованні відводив школі, учителю. У процесі навчання радив звертати увагу на обдарованість дітей, їх вікові і індивідуальні особливості. У вихованні Г.С.Сковорода радив виховувати не тільки словом, а й ділом, переконанням, привчати дітей критично аналізувати свої вчинки, дотримуватися суворого режиму, уникати надмірностей. Він належно цінував працю вчителя, висував до нього високі вимоги, зокрема: знання, благородство, любов до дітей, до своєї справи. Вчителя вважав прикладом для учнів.

Ідеї Г.С.Сковороди про залежність суспільного прогресу від поширення освіти та виховання, необхідність самопізнання для вибору „спорідненої” праці свідчать про те, що в його творчості є елементи соціальної педагогіки. Він також аналізував фактори соціалізації особистості, серед яких – традиції, звичаї, обряди.

3.4. Т.Г.Шевченко про соціальне виховання

Великий український поет, художник, мислитель **Тарас Григорович Шевченко** (1814-1861рр.) народився в с. Моринцях Звенигородського повіту на Київщині в сім'ї селянина-кріпака, початкової грамоти навчився у дяка. Залишившись у ранньому віці сиротою, він був служкою поміщика П.Енгельгарда, і відчув на собі всю трагедію життя підневільної людини. Приїхавши з паном до Петербурга, Т.Г.Шевченко познайомився з діячами української і російської культури І.Сошенком, Є.Гребінкою, К.Брюлловим, В.Григоровичем, В.Жуковським, які в 1838 році добилися його викупу з кріпацтва.

Рано почав писати вірші, а в 1840 р. в Петербурзі вийшла його перша збірка поезій „*Кобзар*”. Т.Г.Шевченко успішно закінчив Академію мистецтв, поїхав в Україну, де написав поетичні твори „*Сон*”, „*Кавказ*”, „*Заповіт*”, спрямовані проти самодержавно-кріпосного ладу. У 1847 р. Т.Г.Шевченка було заарештовано і віддано в солдати до Оренбурзького окремого корпусу з суворою заборонаю писати й малювати. Але і в засланні, й після повернення (1858 р.) Т.Г.Шевченко продовжував писати гнівні вірші проти гнобителів.

Тривчість Т.Г.Шевченка дає широке уявлення про його освітньо-виховний ідеал, яким є людина з багатогранними знаннями і високими моральними якостями, що здатна застосовувати свої знання в житті, вміє цінити мистецтво, любить працю. Т.Г.Шевченко вважав, що такого ідеалу можна досягти належним вихованням. Він заперечував вирішальну роль спадковості у вихованні дітей.

У повісті „Близнюки” йдеться про сім’ю Сокир, в якій прищеплювалися любов до праці підкинутим їм дітям. У повісті „Наймичка” з любов’ю і теплотою змальовано наймичку Лукію, яка виховала справжнім, чесним трудівником свого сина.

Т.Г.Шевченко вірив у велику силу виховання, виняткову роль у цій справі відводив сім’ї. З великою симпатією писав про виховання дітей у трудових родинах, де матері піклуються про своїх дітей, де наполеглива праця зміцнює порядність у стосунках. З повагою ставився до жінки-матері.

Зовсім по-іншому змальовував поміщицькі сім’ї, де убога мораль згубно впливала на виховання дітей. Затаврував тих аристократок, які безвідповідально ставилися до виховання власних дітей.

Т.Г. Шевченко доводив, що сімейне виховання не може замінити виховання суспільного, яке передбачає життя серед однолітків, спілкування з дорослими, ознайомлення з соціальними обставинами. Ніяке, навіть найкраще поставлене сімейне виховання не в силі забезпечити підготовку добре зорієнтованих в життєвих умовах юнаків і дівчат (повість „Музика”).

Подібна психологічна загадка зображена у повісті „Близнюки”, де показано, яка може бути різниця завдяки, суспільному вихованню між двома хлопчиками-близнюками, оди з яких навчався в гімназії та університеті й зробився корисною людиною, а інший виховувався в кадетському корпусі, дез нього „витруїли” все людське.

Важливою умовою успішного сімейного виховання він вважав теплі, сердечні стосунки між батьками. На матір лягає більша частка виховання. Сімейне виховання, на думку поета, треба доповнювати

вихованням суспільним, яке дає змогу дітям знайомитися з навколишнім середовищем, спілкуватися з дорослими. Це виховання повинна давати світська загальноосвітня школа, найкращим типом якої є гімназія.

На думку Т.Г.Шевченка, людина повинна мати добре розвинені естетичні смаки, бути обізнаною з високохудожніми літературними творами, добре орієнтуватися в образотворчому мистецтві. Не зайвим є вміння малювати, гарно співати, грати на музичних інструментах. Вихована людина – високоморальна людина, яка палко любить батьківщину, добре усвідомлює обов'язки перед суспільством, ненавидить брехню, лицемірство й підлабузництво. Т.Г.Шевченко прагнув до того, щоб навчально-виховний процес у школі будувався на нових засадах, щоб розширювався зміст загальної освіти.

Цінним доробком Т.Г.Шевченка є передовий на той час підручник для недільних шкіл „*Букварь Южнорусский*”. Невеликий за обсягом (24 ст.), він містив великі й малі літери алфавіту і цифри. Учні спершу вивчали звуки і літери, а потім переходили до читання цілих слів. Реакційний уряд не допустив „Букварь” у школи, але він посів чільне місце у золотому фонді прогресивної української педагогіки.

3.5. М.І.Пирогов про необхідність зв'язку школи із життям

Микола Іванович Пирогов (1810-1881рр.). 13.11.1810 р. – відомий хірург і анатом, основоположник військово-польової хірургії та хірургічної анатомії, просвітитель-демократ народився в Москві в сім'ї небагатого

чиновника. Початкову освіту здобув удома, середню – у приватному пансіоні й в 14 років вступив на медичний факультет Московського університету (1824-1827 рр). 1828-1832 рр. – працює в Дерптському університеті. 1832 р. – захист докторської дисертації і виїзд на стажування до Німеччини. 1841 р. – переїзд в Петербург і керівництво кафедрою хірургії в медико-хірургічній академії. 1847 р. – член-кореспондент АН, автор ряду наукових праць. 1854-1856 рр. – учасник Кримської війни, організатор першої дружини санітарних сестер. 1861 р. – опікун Київського навчального округу. 1861 р. – відставка М.І.Пирогова. 1866 р. – закордонне відрядження, 1866-1881 рр. – вихід на пенсію, лікувальна практика в с. Вишня під Вінницею. 23.11.1881р. М.І.Пирогов помер.

М.І.Пирогов увійшов в історію громадсько-педагогічного руху як теоретик у галузі педагогіки і організатор народної освіти. Його діяльність в Одесі, а потім у Києві мала великий вплив на розвиток педагогічної науки і народної освіти не тільки в Україні, а й в Росії. У працях *„О ходе просвещения в Новороссийском крае и о вопиющей необходимости преобразования учебных заведений”*, *„О публичных лекциях по педагогике”*, *„Циркулярное предложение директорам училищ Одесского учебного округа”*, *„Об изменении правил приема в благородные пансионы при гимназиях...”*, та ін. він виступав за демократизацію керівництва школою та шкільною системою в цілому.

У статті *„Питання життя”* М.І.Пирогов формулює свої погляди на роль, значення та сучасний стан виховання, на його завдання і характер, проводить думку про те, що вихованню належить відповідальна роль в житті суспільства в цілому і кожної особистості зокрема, що від

нього у значній мірі залежить майбутнє людини. М.І.Пірогов виступає проти станової школи, пропагує ідею загальнолюдського виховання, що повинно підготувати до суспільного життя морально свідому людину, що володіє широким кругозором. Не менш серйозною вадою освіти М.І.Пірогов вважав вузькопрофесійну та чиновницько-кар'єристську спрямованість виховання, зниження загальноосвітнього рівня навчання учнів початкової і середньої школи і студентів університетів. Свою педагогіку він назвав „духовно-моральною” тому, що захищав загальнолюдський характер виховання, де пріоритетними є цінності світової цивілізації. На думку М.І.Пірогова тільки людина з високими моральними переконаннями здатна протистояти спокусам сучасного суспільства.

М.І.Пірогов розвивав важливий напрямок соціально-педагогічних досліджень – соціально-педагогічна діяльність у системі освіти. Мова йде про вплив соціальної педагогіки на зміст навчання, мету і характер виховання, про боротьбу за формування особистості.

Багато уваги приділяв вищій освіті, вказував на велику перетворюючу роль науки, її роль у розкріпаченні людини. Ставив питання про загальнодоступність вищої школи. Наголошував на необхідності надання студентам наукової самостійності, засуджував бюрократичне керівництво університетами, вимагав надання їм автономії.

У статті „*Школа і життя*” М.І.Пірогов пропонує єдину народну, загальнодоступну школу для всіх дітей, починаючи від елементарної і до вищої. При цьому він пропонував запровадити принцип колегіальності у керівництві навчальними закладами.

М.І.Пирогов розробив нову систему народної освіти. Основою її має бути елементарна школа з двох класів, в якій вивчається Закон Божий, грамота, лічба. Наступною ланкою є прогімназії – реальна і класична з 4-річним курсом навчання кожна. З реальної прогімназії можна вступити також до класичної, яка є вищим типом навчального закладу в порівнянні з реальною прогімназією. Середня школа передбачалася двох типів – реальна і класична гімназія. Реальну гімназію рекомендувалось відкривати відповідно до місцевих потреб: у ній вивчались прикладні, математичні і комерційні науки. Учні, що закінчують реальну гімназію, вступають до вищих технічних навчальних закладів. Класична гімназія готує до університету. Разом з тим, освіта і виховання мають відповідати національним, віковим та індивідуальним особливостям кожного вихованця.

Таким чином, М.І.Пирогов є автором принципів нової школи: системність, послідовність у навчанні, спадкоємність між етапами навчання дитини в школі, а також розвиток у дитини вміння спостерігати за предметами, явищами, процесами шляхом наочного навчання. Педагог піклувався про вдосконалення методів навчання, свідомого аналізу того чи іншого наукового питання.

Важливого значення надавав грі, яку називав сильними вежами початкової освіти. Був переконаний, що правильно організована гра сприяє розвитку мислення, почуттів, фантазії.

Високо оцінював М.І.Пирогов і роль літератури в розумовому й духовному розвитку учнів. Він увів у практику роботи середньої школи твори на літературні теми, які сприяли розвитку самостійного, критичного

мислення учнів. Педагог гостро виступав проти формалізму при оцінюванні знань учнів і студентів.

Для М.І.Пирогова було аксіомою, що кожен вчитель будь-якої школи тільки тоді відповідає своєму призначенню, коли одночасно з викладанням займається вихованням учнів. Головним у вихованні вважав „наміри, життєві цілі й задачі, які ставлять перед собою вихователі в сім'ї і в школі, узгодженість сім'ї, школи, суспільства і держав у цих цілеспрямованнях”, таким чином обґрунтовуючи принцип цілеспрямованості виховання і єдність виховних впливів школи, сім'ї, суспільства і держави.

Треба повернутися до прямого призначення школи – бути керівником життя на шляху до майбутнього. Цього можна досягти, коли всі подаровані людині здібності, всі благородні й високі прагнення знайдуть у школі засоби до безмежного й всебічного розвитку. Школа не зможе іншим шляхом цілковито і нероздільно злитися з життям, як взявши на себе справу і загальнолюдської, і спеціальної освіти.

Великого значення М.І.Пирогов надавав самостійній роботі вчителів щодо удосконалення своєї педагогічної майстерності. Прагнув пробудити в педагогів творче ставлення до роботи, відповідальність за своє громадянське покликання. Він активізує роботу педагогічних рад, організовує підвищення кваліфікації працюючих учителів шляхом методичних нарад, взаємовідвідування, видання спеціальних „циркулярів”, які, по суті, були своєрідними педагогічними журналами. У низці робіт М.І.Пирогов визначає соціальне призначення педагогів-наставників у процесі формування особистості школяра.

Будучи яскравим представником ліберальної буржуазії, виступав проти рівноправ'я жінки з чоловіком стосовно платні за працю. Разом з тим, був прибічником жіночої освіти.

М.І.Пирогов вважав, що необхідного покращення життя можна досягти шляхом широких соціальних перетворень, в основі яких мають бути радикальні зміни системи освіти і виховання, розвиток науки і освіти в Україні. Вимоги ліквідації станового характеру системи народної освіти, відкритого доступу в середню і вищу школу широким масам трудящих, ідея гармонійного розвитку всіх вроджених „сил народу” висунули М.І.Пирогова в ряди видатних громадських діячів, таких педагогів, у творчості яких простежуються ідеї соціальної педагогіки.

3.6. Філантропічна діяльність

О.В.Духновича, Х.Д.Алчевської, М.О.Корфа

Олександр Васильович Духнович (1803-1865 рр.) відомий педагог і культурний діяч. Народився в с. Тополя Гуменського округу Східної Словаччини в сім'ї священника. Після закінчення Ужгородської гімназії і духовної семінарії він деякий час працював домашнім учителем, а потім нотаріусом Ужгородської консисторії. У багатій єпископській бібліотеці Ужгорода він займався самоосвітою. Працював каноніком Пряшівської єпархії, де заснував товариство „Литературное заведение”, видавав альманахи і календарі, організовував школи і викладав у них, написав шкільні підручники з граматики і географії, буквар „*Книжицу читальную*”, кілька художніх

творів, склав і видав перший на Україні підручник з педагогіки „*Народная педагогика*”. Помер Духнович 30 березня 1865 р. в Пряшеві.

За своїми філософськими поглядами О.В.Духнович був ідеалістом, але в окремих питаннях пропагував матеріалістичні положення (про вічність матерії і нескінченні форми її змін, пізнаваність світу, про розвиток природи за певними внутрішніми законами). У суспільних поглядах він стояв на позиціях просвітництва. Освіту вважав найважливішим засобом перетворення суспільства, відкрив революційну перебудову суспільного ладу. За словами І.Я.Франка, він „заплутався в мовних і політичних доктринах”, писав свої твори двомовно-закарпатським українським діалектом для „простого народу”, „язичієм” для освічених кіл. Проте О.В.Духнович вірив у творчі можливості народу, боровся за його визволення з-під іноземного гніту, за возз’єднання Закарпаття з українськими землями у складі Росії. Незважаючи на переслідування з боку влади, в поетичній формі заявляв: „Я русин был, есть и буду, я родился русином, честный мой род не забуду, останусь его сыном”.

У своїх творах О.В.Духнович розвивав ідею народності виховання, важливою ознакою якої вважав мову і систему виховання, що відповідає історичним і національним традиціям народу. В умовах, коли частина закарпатської інтелігенції потрапила під чужий угорський вплив і цуралася свого українського походження, він рішуче вимагав, щоб кожний учитель „у деталях народолобне возбудил и в сердце их закрепи Любовь к народности”.

Особливим засобом такого виховання має бути народна пісня, що пробуджує і розвиває любов до рідного краю, мета виховання –

формування громадянина і патріота. Для цього слід розвивати нахили, закладені в людині природою, і відповідно до них розвивати її розумово, морально й фізично. Наголошував на вихованні молодого покоління в дусі працьовитості. Тобто праця у нього виступала соціальним фактором становлення особистості.

Виходячи з реальних умов, О.В.Духнович запропонував у кожному селі обирати „шкільного куратора”, який би збирав кошти на шкільний будинок, оплату вчителів та створення шкільного фонду для забезпечення сиріт і дітей незаможних батьків навчальними посібниками і приладдям.

У творах О.В.Духновича обґрунтовано вимогу виховання людини — громадянина і патріота, міститься заклик „сили людські, тілесні й духовні, від природи дані, з молодості... зберегти і вдосконалювати... Для цього наставники хай наслідують природу”. Тобто учений і педагог наголошує на природовідповідності навчання і виховання. У розвитку і формуванні людської особистості Духнович розрізняв такі фактори: „природа (натура), наука і звичай..”. Усі ці фактори перебувають у тісній взаємозалежності і визначають суспільне й індивідуальне обличчя людини. Принцип природовідповідності в інтерпретації О.В.Духновича включає такі ідеї: ідею саморозвитку; ідею вдосконалення людини; визнання того, що в усіх людей — і в кожную людину зокрема — закладено природні задатки; впевненість, що розвиток дитини відбувається за певними законами; вимогу вивчати вікові й індивідуальні особливості дитини.

Важливим елементом педагогіки О.В.Духновича є вимога гармонійного розвитку особистості засобами розумового, морального і фізичного виховання.

На думку видатного педагога у процесі розумового виховання учнів треба озброювати певним колом знань, розвивати їх пізнавальні здібності. Ці знання мають стати в нагоді в майбутній практичній діяльності, бо освіта не самоціль і „лише тоді є корисною, коли вона служить нам засобом для добробуту”. У початковій школі, на його думку, треба вивчати географію, ботаніку і зоологію, сучасні іноземні мови, землеробство, садівництво й бджільництво.

О.В.Духнович вважав, що розумове виховання слід тісно пов'язувати з моральним, у процесі якого діти вчать розрізняти в житті чесне й нечесне, наслідують у всьому високоморальних людей. Важливими завданнями морального виховання є також формування в учнів почуття патріотизму, таких якостей, як людяність, правдивість, дисциплінованість. О.В.Духнович особливо наголошував на вихованні у молодого покоління працьовитості. Людина, вихована поза працею, на його думку, є тягарем для суспільства, тому до праці треба підходити як до важливого засобу фізичного й інтелектуального розвитку, який „сили зміцнює” і „розум розвиває”. У зв'язку з цим, Олександр Васильович розробив систему трудового навчання й виховання, приділивши велику увагу праці дітей і молоді в сільському господарстві.

Він вважав, що важливе місце в роботі школи має зайняти фізичне виховання як необхідна умова загартування й підготовки до трудової діяльності. На його думку, цьому мусить сприяти чітка система фізичних вправ: „природні” вправи (біг, лазання, стрибки, купання в

річці тощо); ігри, під час яких розвиваються не тільки тіло, а й розумові здібності дітей, а також спеціальні фізичні вправи. У праці „*Народная педагогіка*” обґрунтував важливі дидактичні положення, які бачив у наочності в навчанні. Великого значення надавав О.В.Духнович доступності знань, радив враховувати вікові і психологічні особливості учнів при визначенні змісту навчання, застосовувати для міцності засвоєння різні види повторень знань. Він обґрунтував принцип активності й визначив навчання як двосторонній процес активної діяльності вчителя та учнів.

О.В.Духнович був переконаний, що успіх навчальної діяльності значною мірою залежить від учителя, тому висував до нього такі вимоги: учитель повинен мати справжнє покликання до педагогічної діяльності, добре знати предмет, який викладає, бути високоморальною людиною, володіти ефективною методикою викладання, вміти підтримувати дисципліну. Він вважав, що педагог не повинен обмежуватися навчальною діяльністю в школі. Дбаючи про ефективність навчання, вчителі повинні порівнювати ті чи інші предмети або явища, вказувати на їх спільні й відмінні ознаки, аналізувати наведені приклади. Вчений вказував, що заучування незрозумілого матеріалу завдає великої шкоди духовному розвитку дітей.

О.В.Духнович дав багато порад щодо організації навчального процесу, рекомендував, зокрема, практикувати на уроці групову роботу учнів, поділивши клас на три групи (учні середніх здібностей, найбільш здібні, найслабкіші). На вчителя покладалося завдання працювати з

цими групами не тільки фронтально, а й диференційовано, щоб забезпечити належний інтелектуальний розвиток кожного учня.

У своєму педагогічному творі „*Народная педагогіка*” О.В.Духнович обґрунтував ідею єдності сімейного та шкільного виховання дітей, цілком справедливо вказуючи на те, що ефективність праці вчителя значною мірою залежить і від того, як виховуються діти в сім’ї. Батьків О.Духнович називав першими наставниками своїх дітей, на них покладаються великі обов’язки: підготувати дітей до майбутньої трудової і громадської діяльності, виховати з них справжніх громадян і патріотів. Саме тому завдання батьків полягає в тому, щоб дбати про фізичний розвиток дітей, прищеплювати їм необхідні гігієнічні навички, виховувати у них любов до праці. Батьки мають подавати своїм дітям добрий особистий приклад, готувати їх до навчання в школі.

Надбання О.В.Духновича різняться багатогранністю просвітницької і педагогічної діяльності та глибиною наукового обґрунтування педагогічних ідей. Він – один з перших професійних учених-педагогів на Західній Україні. Його спадщина є значною історико-педагогічною й науково-пізнавальною цінністю, а ім’я видатного ученого посідає гідне місце у вітчизняній історії педагогіки.

Христина Данилівна Алчевська (1841-1920 рр.) – вчителька, видатний діяч народної освіти, організатор недільних шкіл, видатна письменниця. Народилася в м. Борзні на Чернігівщині, в сім’ї вчителя повітового училища. Дитячі та юницькі роки провела в м. Курську, займаючись самоосвітою, що було для неї характерною рисою протягом усього життя. Читати й писати дівчинка навчилася рано,

любила слухати розповіді дорослих про життя народу, про важливі історичні події.

Свою педагогічну діяльність Х.Д.Алчевська почала у Харківській недільній школі для дорослих. У 1862 р. відкрила безкоштовну жіночу недільну школу, яка проіснувала понад півстоліття й стала організаційно-методичним центром створення недільних шкіл для навчання дорослих і підлітків в усій Росії.

У школі у навчальному процесі використовувалися кращі підручники і книги К.Д.Ушинського, В.І.Водовозова, Л.М.Толстого та ін. Постійно збагачуючи досвід і творчо вдосконалюючи систему роботи, Харківська недільна школа, стала провідною у розробці основних проблем організації навчання дорослих. Навчальний процес у школі Х.Д.Алчевської мав демократичне спрямування й відзначався застосуванням найефективніших прийомів, форм і методів викладання. Ця школа була не лише навчальним закладом, а й своєрідною дослідницькою лабораторією, методичним центром з організації навчання дорослих. Учителі готували, апробували й неодноразово видавали програми з усіх предметів, за якими здійснювалося навчання в більшості недільних шкіл Росії.

Близько десяти років ця школа працювала нелегально і не мала постійного приміщення. Дівчата і дорослі жінки навчалися на приватних квартирах. Одночасно у школі опановувало знаннями понад 50 учнів (по 10-20 жінок у групі), вчителями працювали близькі й знайомі Х.Д.Алчевської, а сама вона керувала школою і таємно навчала учнів, оскільки вона як „неблагодійна” не мала право працювати вчителькою.

Декілька разів поліція та чиновники з Харківського навчального округу закривали школу, переслідували Х.Д.Алчевську, вчителів та учнів. Тому вона була змушена переїхати на Катеринославщину (Дніпропетровщина). Тут у селі Олексіївці вона в 1871 р. відкрила недільну школу для дорослих, в якій пізніше вчителював Б.Д.Грінченко.

Пізніше Х.Д.Алчевська повертається до Харкова, де продовжує керувати недільною жіночою школою. Проводить культурно-освітню роботу серед населення: сприяє відкриттю народних бібліотек, читалень, виставок, музеїв, відкриває перший у світі пам'ятник Т.Г.Шевченку. Згодом домагається присвоєння Харківському міському училищу його звання.

Велику роль відігравала Х.Д.Алчевська у становленні системи „педагогічних зборів”, на яких розв'язувалися всі питання, що виникали в житті навчального закладу. Збори були творчим виявленням колективної думки, своєрідною школою педагогічної майстерності вчителів. Крім загальних, у школі практикували гурткові збори. На них розглядалися питання, що стосувалися викладання певного предмета, роботи окремої групи вчителів. Цим самим забезпечувався кваліфікований диференційований підхід до розв'язання конкретних завдань розвитку особистості слухача недільної школи.

Х.Д.Алчевська була членом багатьох світових товариств та віце-президентом міжнародної Ліги освіти, на конгресах якої виступала з доповідями про роботу Харківської недільної школи.

Вона є автором численних корисних книг: *„Що читати народові?“* (була нагороджена почесним дипломом на Міжнародній виставці в Парижі), *„Книги дорослих“*, *„Програма з усіх предметів для дорослих і малолітніх учнів“*, *„Посібник для дорослих“*, *„Каталог книг“*, *„Каталог навчальних посібників“*.

Її перу належать брошури і статті: *„Історія відкриття школи в селі Олексіївці Михайлівської волості“*, *„Піврічний ювілей“*, *„Драматичні твори, як їх розумів народ“*, *„Островський у застосуванні до читання в народі“*, *„Лермонтов на селі (читання для народу)“*, *„Передумане і пережите“*.

Х.Д.Алчевська у своїй педагогічній практиці дотримувалася поглядів К.Д.Ушинського: учнів недільних шкіл навчала грамоти звуковим методом, значну увагу приділяла проведенню вчителями літературних бесід, широко застосовувала наочність у вивченні мови, арифметики, географії, природознавства та історії, в школах відкривали бібліотеки тощо.

Корф Микола Олександрович (1834-1883 рр.) – видатний педагог і методист, діяч у галузі народної освіти. Народився у Харкові. Закінчив петербурзький пансіон А.Я.Філіппова. У 1848-1854 роках навчався в Олександрійському ліцеї (Петербург), після закінчення якого служив у Міністерстві юстиції. З 1856 р. пішов у відставку, десять років жив у своєму маєтку Нескучному, зрідка виїжджав за кордон, де вивчав шкільну справу. Після повернення присвятив себе педагогічній справі; займався громадською діяльністю, вибирався повітовим гласним, почесним мировим суддею. У 1866-1872 рр. був активним

членом, а потім і головою повітової училищної ради в м. Олександрівську (нині – м. Запоріжжя).

М.О.Корф створив мережу навчальних земських малокомплектних шкіл. Виконуючи обов'язки голови повітової училищної ради у м. Олександрівську (нині м. Запоріжжя), багато зробив для створення у повіті нових навчальних земських шкіл, здійснював організацію недільних повторювальних шкіл, які мали на меті закріплювати знання колишніх учнів початкової школи.

У створених М.О.Корфом початкових земських школах (з трирічним курсом навчання) заняття проводив один вчитель одночасно у трьох класах. Підготовці вчителів для цих шкіл він віддавав багато сил, розробляючи плани занять і методики проведення уроків, крім того, він сам проводив уроки. М.О.Корф організував проведення вчительських з'їздів. Значне місце у його педагогічній спадщині відведено ідеї загального обов'язкового навчання шляхом досягнення загальної писемності населення. До важливих умов здійснення загального навчання М.О.Корф відносив: обов'язкове навчання дітей різної статі, незалежно від їх національного походження і соціального статусу; таку організацію навчально-виховного процесу, яка б гарантувала набуття дітьми дійсно корисних і міцних знань, умінь і навичок; спільне навчання хлопчиків та дівчаток; близькість школи до місця проживання учнів.

Пропонуючи ідею загального обов'язкового початкового навчання, М.О.Корф відкрив у Олександрівському повіті понад 40 земських шкіл; уперше створив новий тип сільської школи „корфівська тризимка”, розробив для неї навчальну програму, методику ведення занять одним учителем одночасно в трьох класах;

обстоював звуковий аналітико-синтетичний метод навчання грамоти; велику увагу приділяв підготовці вчителів для цих шкіл. На допомогу їхній самоосвіті видавав щорічні „Отчеты Александровского уездного училищного совета”.

Основною метою загальноосвітньої школи М.Корф вважав підготовку людини до життя, і до того ж людини розвинутої фізично і духовно. Школа при цьому має забезпечити надання учням різнобічних гуманітарних і реальних знань, розвинути здатність до самоосвіти, виховати у них такі моральні риси, як: патріотизм, чесність, справедливість, любов до праці, дисциплінованість; сприяти зміцненню фізичних сил і здоров'я учнів і розвивати естетичні почуття.

Основними дидактичними правилами М.Корф називав такі:

- не вимагати від учнів заучування того, що їм не зрозуміло, але добиватися міцного запам'ятовування того, що ними добре засвоєно.
- доступність процесу навчання.
- привчати дітей до самостійної роботи.
- у процесі навчання йти вперед, спираючись на досягнуте.
- наочність навчання.

Ці правила знайшли своє втілення у його підручнику “*Наши друг*” (1871 р.).

Видатний педагог радив застосовувати активні методи навчання, які забезпечують повноцінний розвиток учнів. Великого значення надавав бесіді, виконанню учнями різноманітних вправ, повторенню навчального матеріалу.

М.О.Корф був прихильником шкільної дисципліни та порядку, вважав за доцільне мати розпорядок шкільного життя, правила поведінки учнів. Дисципліну оцінював як необхідну умову успішного навчання, засіб

виховання у дітей поваги до порядку, формування навичок культурної поведінки у суспільстві.

У праці *„Наши педагогические вопросы”* (1882 р.) педагог характеризує особистість вчителя, який не повинен обмежувати свою діяльність рамками школи, а ще й здійснювати культурно-просвітницьку діяльність серед населення.

М.О.Корф є автором 5 підручників і посібників для народної школи: *„Земский вопрос о народном образовании”* (1867 р.); *„Руководство к обучению грамоте по звуковому способу”* (1867 р.) – один з перших навчальних посібників у Росії з методики навчання читанню на основі звукового синтетичного методу; *„Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ”* (1870 р.); *„Малютка. Первая книга после азбуки для народной школы и семьи”* (1872 р.); *„Наше школьное дело. Сборник статей по училищеведению”* (1873 р.). Видав керівництво до *„Нашего друга”* (1881 р.), методичний посібник для вчителів та *„Руководство для воскресных повторительных школ”* (1882 р.).

3.7. Соціально-педагогічні погляди С.Ф.Русової

Софія Федорівна Русова (1856-1940 рр.) – активний громадський діяч, перша жінка педагог-теоретик в Україні, письменниця. Народилася у с. Олешня на Чернігівщині. З 1861 р. проживала у Києві, закінчила гімназію.

У 1871 р. С.Ф.Русова отримала дозвіл на відкриття разом із сестрою Марією у Києві першого Фребелівського дитячого садка для

20 дітей простих людей. Це був перший крок у педагогічній діяльності С.Ф.Русової. Згодом цей навчальний заклад перетворився на осередок української національної культури. У вечірні години тут збиралися члени аматорського драматичного гуртка. С.Ф.Русова знайомиться з сім'єю Старицьких, П.Чубинським, М.Лисенком, М.Драгомановим, О.Пчілкою, П.Житецьким.

Педагогічна діяльність С.Ф.Русової мала своє продовження спочатку у двох школах Петербурга, куди молода дівчина поїхала слідом за своїм нареченим О.Русовим і де обвінчалася з ним 30 серпня 1877 р. Потім – у дитячих садках Чернігова та Харкова, вечірній школі в Олешні, у Київському кадетському корпусі, Фребелівському інституті й інших навчальних закладах.

С.Ф.Русова пише низку статей, присвячених життю і творчості видатних письменників, філософів, діячів культурно-освітньої ниви. Зокрема, це робота „*Странник Григорий Саввич Сковорода. Биографический очерк*”, в якій вона намагається виокремити моральне кредо Г.С.Сковороди як основоположника української філософської думки.

У 1906 р. вона написала і видала „*Український буквар*”, „*Початкову географію*” (1911 р.), брошуру „*Про колективне і групове навчання*”, підручники французької мови,.

На сторінках першого україномовного педагогічного журналу в Наддніпрянській Україні „*Світло*” С.Ф.Русова широко висвітлює педагогічні погляди Ж.-Ж.Руссо, Й.-Г.Песталоцці, Ф.Фребеля, Л.М.Толстого, П.Ф.Лесгафта, робить огляд педагогічних журналів. Гловними темами для виступів є суспільні, філософські і психолого-

педагогічні засади побудови національної системи освіти і дошкільного виховання, історії педагогіки.

С.Ф.Русова вважала, що школа й освіта мають запозичувати прогресивні світові здобутки і водночас створювати свою власну систему навчання на національному ґрунті, враховуючи насамперед потреби свого краю, національні особливості та історичні традиції, зокрема традиції братських шкіл.

Тому С.Ф.Русова багато уваги приділяла вивченню організації навчання в школах за кордоном. Однією з перших ґрунтовних праць С.Ф.Русової з проблем зарубіжної школи стала стаття „*Народна початкова освіта в Бельгії*”, що окреслює проблеми становлення та розвитку системи народної освіти у Бельгії, шляхи прояву в цьому процесі національних особливостей та культурних традицій даної країни; особливості управління і фінансування системи освіти; тут характеризуються мета і завдання початкового навчання й виховання, їх відповідність потребам соціально-економічного розвитку країни; порівнюються особливості навчального процесу у різних початкових навчальних закладах. Значну увагу С.Ф.Русова приділила вирішенню мовної проблеми у бельгійській школі, де навчання здійснювалось на мові місцевості, але обов’язково вивчалась державна мова.

Стаття „*До сучасного становища народного вчителя*” присвячена проблемам вчителя тогочасної школи. Вона вважає, що навчати дітей може тільки досвічений, щасливий, незалежний у правовому та економічному становищі вчитель. Український педагог не повинен бути скутий догматичними циркулярами, якими визначається зміст освіти та добір методів навчання. Вчитель має бути розкутим і самостійним, творчо

підходити до складання навчальної програми, до використання форм та методів навчальної діяльності. Така особистість буде корисною і для учнів, і для їхніх батьків, і для суспільства.

Якими б питаннями державної, наукової чи громадської діяльності займалася С.Ф.Русова, проблеми дошкільного виховання завжди були на першому місці. Так, у монографії „*Теорія і практика дошкільного виховання*” нею здійснено порівняльно-зіставний аналіз провідних педагогічних, психологічних і психіатричних західноєвропейських дослідників. Зокрема, С.Ф.Русова звертається до праць А.Лая, Дя.Болдуїна, В.Вундта, О.Декролі, Ф.Жіру, Е.Крепеліна, В.Рібо, У. Штерна та багатьох ін.

Опрацьовуючи власну концепцію дошкільного виховання, С.Ф.Русова творчо використала досягнення світової педагогіки й психології, в тому числі й здобутки Марії Монтесорі. Вона підтримувала думку про те, що маленьку дитину важливо навчити відчувати, сприймати різноманітні ознаки оточуючих предметів, виділяти ці ознаки у спеціально абстрагованому дидактичному матеріалі й у реальних життєвих умовах, привчати змалечку до самостійних зосереджених занять. Речові або предметові лекції, які вводить у систему дошкільного виховання С.Ф.Русова, розроблені на основі системи М.Монтесорі.

С.Ф.Русова загалом високо оцінюючи педагогічну систему М.Монтесорі вважала, що в українських дитячих садках доцільно вільніше організовувати виховний процес, збагачувати його зміст різними екскурсіями, по-справжньому цінними творами художньої літератури, пройнятими гуманістичним змістом, що викликають у

дитини захоплення красою, дають можливість пережити хвилини справжньої радості чи смутку, збагнути особливу красу змісту й форми твору. С.Ф.Русова зазначала, що система Монтессорі може нас нічим не задовольняти, здаватися неповною, але уся вона складена на підставі пильних спостережень за дітьми, через що в ній мало що можна змінити, не порушивши її цілісності. С.Ф.Русова висловлює критичні зауваження щодо штучності деяких дидактичних матеріалів, виступає проти механічного запровадження її ідеї.

У своїх працях С.Ф.Русова детально проаналізувала принципи індивідуалізації та соціалізації виховання. Індивідуалізацію називала першою вимогою справедливого виховання, яке має формувати індивідуальну моральну свідомість кожної дитини. Мета індивідуального виховання – дати широкий, вільний розвиток усім духовним силам дитини та її здібностям.

Соціальне виховання, на її думку, розвиває в дитині ті особистісні риси дитини, які дадуть їй змогу стати найкращим громадянином. Стара школа цілком ігнорувала об'єднання, учні виховувались як окремі суб'єкти, підготовлені для якоїсь кар'єри або спеціальності. Лише поступова демократизація життя поставила перед школою, педагогами нове завдання: виховати громадянина, підготувати його до активної участі в соціально-політичному, культурному житті.

Кожну окрему людину С.Ф.Русова розглядала передусім як члена людського суспільства і тому є дуже важливим введення її в „кооперативні відносини з соціальним середовищем”. Школа, на думку педагога, має стати тим осередком, де всі духовні моральні враження будуть перероблятися в свідомості дитини не тільки відповідно до її

індивідуального складу, а значною мірою визначатися, тією товариською атмосферою, яка складається з однолітками, і довірливим стосунками між учителями та учнями, учнівським самоврядуванням, загальною організацією навчально-виховного процесу.

Поряд із школою держава, церква, клуби, кінотеатри та інші соціальні організації також мають здійснювати соціальний вплив на виховання дитини.

Ідея виховання в колективі – одна з провідних у спадщині С.Ф.Русової. Колективне виховання має великий вплив на соціалізацію особистості. В основу колективного виховання педагог поклала суспільну мету і спільну діяльність, спрямовану на її досягнення. Важливими засобами згуртування дитячого колективу вважала гру та працю.

Софія Федорівна підкреслювала, що соціальне виховання розпочинається з 4-5 літ – дитсадки, школи, ігрові майдани. Діти до 5 р. не виявляють соціальних нахилів, вони індивідуалісти, навіть егоїсти. Але з розвитком мови у дитини пробуджується інтерес до товаришування, спочатку – з іграшками, потім – з друзями. Першою соціальною формою є гра. Потреба у ній залишається і в дорослих.

Велике соціальне значення у вихованні має праця. Колективна праця дає вагоміші результати, ніж індивідуальна.

На соціалізацію світогляду учнів мають вплив самонавчання і програми шкільного навчання. З усіх наук на розвиток громадської свідомості найбільш впливає історія та географія. Вони викликають національну свідомість, розуміння міжнародних взаємовідносин. Крім цих традиційних наук, нові школи раціонально вводять такі науки, які

потрібні учням для кращого розуміння соціального життя і своєї ролі в ньому.

Поряд із соціаним вихованням у дитячих охоронках, захистках, садках, школах С.Ф.Русова приділяла увагу родинному вихованню і, зокрема, ролі матері. Вона вважала, що треба поширити освіту жінки на селі, щоб підняти свідомість жіноцтва та становище матері. Без неї та її ласки холодно й страшно було б жити. Ніяка школа, ніякі дитячі садки чи захистки не дадуть дитині того добра, ласки й любові, не розбудять так в дітях почуття правди, як щире виховання свідомої матері. Якщо порівняти дітей, які виховуються з материнською любов'ю і ласкою, з тими, що в дитячих притулках, то останні ніколи не будуть такі веселі, врівноважені, як перші.

У колі педагогічних інтересів С.Ф.Русової перебували проблеми релігійного виховання, адже кожна дитина є одночасно дитиною Божою. В дусі християнського вчення нею розглядалося питання моральності.

Для соціальної педагогіки важливою є стаття С.Ф.Русової *„Деяко про дефективних дітей у школі”*. У ній вона визначила особливості, педагогічні підходи до хворих дітей, а також шляхи, як зробити їх життя повноціннішим.

С.Ф.Русову турбували проблеми загальної освіти. Для оволодіння нею необхідно ширше використовувати народні бібліотеки, шкільні книгозбірні, читальні, недільні школи, систематичні курси, краєзнавчі музеї, педагогічні курси для батьків тощо.

Знічну увагу С.Ф.Русова приділяла проблемам моральності й благодійності. Вона увійшла в історію свого народу як великий філантроп.

Найпліднішим періодом діяльності С.Ф.Русової є час роботи в Центральній Раді в період УНР. С.Ф.Русова разом з іншими діячами на державному рівні опрацьовує й очолює практичне здійснення програм розвитку національної системи освіти, підготовки національних педагогічних кадрів, організації педагогічних видань та ін. У першому номері часопису „Вільна українська школа” від Комісаріату освіти С.Ф.Русова друкує програмну статтю „*Націоналізація школи*”. Водночас готує й видає книжки, підручники: „*Нова школа*”, „*Перша читанка для дорослих для вечірніх та недільних шкіл*”, „*Початкова географія та методика початкової географії*”, „*Дошкільне виховання*”, „*Позашкільна освіта*”, „*Нова школа соціального виховання*” та ін.

На переконання С.Ф.Русової, концепція освіти має вибудовуватися на засадах сучасних положень психології та педагогіки про закономірності та умови розвитку дитини, про методи навчання й виховання, найдоцільніші для певного віку. Особливого значення у розвитку дитини С.Ф.Русова надавала рідній мові. На її погляд, навчатися у початковій школі дитина повинна 4-5 років. Весь її виховний процес має бути пронизаний мистецтвом, естетичним сприйняттям, емоціями.

Перебуваючи в еміграції (1921-1940 рр.), С.Ф.Русова працювала над підручниками і посібниками для студентів, майбутніх працівників дошкільних закладів, шкіл та дитячих притулків, для

українських дітей. У Празі вийшли її книжки „Теорія педагогіки та основи психології”, „Дидактика” та ін.

3.8. Соціально-педагогічні ідеї К.Д.Ушинського

Костянтин Дмитрович Ушинський (1824-1870 рр.) народився 2 березня в м. Тулі в небагатій дворянській сім'ї. Виховувався і ріс в м. Новгороді-Сіверському Чернігівської губернії. Йому не було і 12 років, коли померла його мати, а батько після смерті матері рідко бував вдома. Жив Ушинський вдвох із своїм молодшим братом на хуторі, куди ніхто не заглядав.

До 11 років хлопчик навчався вдома, а потім поступив у третій клас гімназії. У гімназії панувала особлива атмосфера. Вона характеризувалась духом патріотизму і дружби, повагою до наук і потягом до знань. Великий вплив на гімназистів і їх вчителів мав Ілля Федорович Тимковський. Будучи доктором права і філософії, в своїх виступах він говорив про велике значення науки для людства, про роль її у прогресі суспільства, про радість пізнання. Історія – один з улюблених предметів Ушинського в гімназії. Уже в ті роки він багато читає і працює самостійно. Самоосвіта стане потім однією з найхарактерніших рис його особистості.

Після закінчення гімназії К.Д.Ушинський навчався на юридичному факультеті Московського університету. На той час в університеті викладали професори, які мали великий вплив на підростаюче покоління: Т.Н.Грановський, П.Г.Редькін, К.Ф.Рульє.

Велика працездатність, вольові якості, прямота і відвертість, незалежність характеру були властиві Ушинському-студенту. Серед студентів його виокремлювала легке і швидке розуміння складних наукових понять, критичне ставлення до різних теорій, самостійність мислення.

В 1844 р. К.Д.Ушинський блискуче закінчує університет і залишається там на два роки для підготовки до професорської діяльності. В цей період він багато працює, продовжує заняття наукою.

В 1846 р. К.Д.Ушинський почав трьохрічну роботу в Ярославському Демидівському ліцеї, викладаючи в ньому курс громадянського права, основ політекономії, науки про фінанси, елементи історії і філософії. Демократична частина ліцеїстів захоплена сприймала свого професора, котрий пропагував свободу особистості, державу без насильства.

Адміністрацію ліцею стала насторожувати популярність молодого професора, тому він був звільнений як „неблагонадійний”, і довгий час не міг знайти собі роботу.

У 1849-1854 рр. К.Д.Ушинський працює дрібним службовцем у Міністерстві внутрішніх справ, але ця робота його не задовольняла ні матеріально, ні морально. Деяке задоволення давало йому в цей період співробітництво в журналах „Современник” і „Библиотека для чтения”, в яких він публікував реферати статей та переклади з іноземних мов.

У 1854 р. К.Д.Ушинський отримує посаду викладача російської мови та інспектора класів у Гатчинському сирітському інституті, де

широко проявились його педагогічні здібності. В ці роки він, також, продовжує співробітництво в літературних журналах „Современник” , „Библиотека для чтения”, публікує в них свої статті. „Поездка за Волхов” і „Труды Уральской экспедиции” (1852-1853 рр.) цікаві тим, що в них уже було видно ідею , котра потім стане основною в педагогіці К.Д.Ушинського – ідея народності і рідної мови. В „Журнале для воспитания” були опубліковані його статті „О пользе педагогической литературы”, „Три элемента школы”, „О народности в общественном воспитании”. Ім’я К.Д.Ушинського стає відомим серед педагогів.

1859-1862 рр. – це роки діяльності К.Д.Ушинського в Смольному інституті шляхетних дівчат в якості інспектора класів, куди він прийшов з планами ліквідувати занадто суворий режим для вихованців та поліпшити їх навчання й виховання.

Разом з К.Д.Ушинським в Смольному інституті працювали відомі російські педагоги: В.І.Водовозов, Д.Д.Семенов, Л.М.Модзалевський, М.І.Семевський та ін. У 1862 р. К.Д.Ушинський був змушений залишити роботу в Смольному інституті: його звинуватили в “політичній неблагонадійності”. Це ще більше підірвало його здоров’я. К.Д.Ушинський тяжко захворів, але коштів на лікування не мав. Побоюючись громадського осуду за погане ставлення до К.Д.Ушинського, Міністерство освіти відрядило його за кордон для вивчення досвіду жіночої освіти, але насправді це було замаскованим політичним засланням.

За кордоном К.Д.Ушинський багато працює, вивчаючи досвід жіночої освіти в ряді країн, досліджує стан початкового навчання,

пише свої педагогічні праці: „Педагогічна подорож до Швейцарії” (1862 р.), „Рідне слово”, два томи книги „Людина як предмет виховання”.

В 1867 р. К.Д.Ушинський повертається до Петербургу: потрібно було влаштувати дітей в навчальні заклади (мав дітей – трьох дівчаток і трьох хлопчиків).

Будучи тяжко хворим, він продовжує працювати: закінчує деякі свої твори, збирає матеріал для нових, зустрічається з учителями, дає їм поради. Помер у 1870 р. в Одесі, де тяжко захворів, коли їхав до Криму на лікування. Поховано К.Д.Ушинський в Києві на території Видубицького монастиря.

Однією з найважливіших соціальних і педагогічних проблем К.Д.Ушинський вважав ідею *народності виховання*, яку він трактував дуже широко. Під терміном „народність” він розумів, як історію того чи іншого народу, його історичний розвиток, географічні й природні умови держави, економічні, соціальні, культурні, національні та ін. особливості країни. Спільною особливістю всіх народів К.Д.Ушинський вважав виховання людей. У статті „Про народність у суспільному вихованні” він дав високу оцінку всім народам Росії, народність вважав основою виховання підростаючого покоління в дусі патріотизму, любові до батьківщини, до людей.

Народ він вважав джерелом всіх надбань матеріальної та духовної культури, тому закликав вивчати історію, географію, економіку, мову, літературу, мистецтво та ін. науки. Народна творчість, поезія, пісні, музика, образотворче мистецтво – джерело

культури народу. Однією з ознак народності є мова, найкращий виразник духовної культури кожного народу.

К.Д.Ушинський запропонував свій власний погляд на суть виховання і освіти, обґрунтувавши його ідеєю народності. Основними положеннями його вчення є:

- у кожного народу своя особлива національна система виховання;
- як не має людини без самолюбства, так не має людини без любові до батьківщини, і ця любов дає вихованню вірний ключ до серця людини;
- кожний народ має свій ідеал людини, котрий визначається його суспільним життям і розвивається разом з ним;
- дорогоцінною спадковістю для всіх є досвід виховання в інших народів, який на практиці переробляється творчо в душі даного народу;
- якщо виховання хоче бути дієвим, воно має бути народним;
- непотрібно змішувати науку, котра є загальною для всіх народів, з вихованням;
- необхідний розвиток суспільної думки, суспільної ініціативи в справі виховання.

Втілення ідеї народності можливе при наявності народної школи, участь в організації якої повинен взяти народ, керуючись при цьому своїми потребами. Ушинський вважав, що тільки народна школа може розбудити потребу самих широких мас в знаннях; якою буде школа може вирішувати сам народ; без економічного покращення положення життя народу неможливий підйом освіти; але в той же час

добре поставлена народна освіта буде відбиватись на економічному житті.

К.Д. Ушинський визначив фактори, які особливо сильно впливають на виховання особистості: навчання, праця, гра; природа, життя, релігія.

Моральне виховання К.Д.Ушинський розглядав як складову частину гармонійного розвитку людини, як важливий засіб патріотичного виховання та підготовки людини до життя.

К.Д.Ушинський вказував, що моральне виховання людини потрібно починати з малих років і здійснювати постійно і систематично. Мета його – розвивати в дітей кращі риси і почуття: патріотизм і гуманізм, любов до праці і дисциплінованість, чесність і правдивість, почуття обов'язку і відповідальності, власної гідності і громадського обов'язку, скромність, міцність волі і характеру та ін. Найважливішим завданням морального виховання дітей і молоді, на думку К.Д.Ушинського, має бути виховання у них палкої любові до батьківщини і народу. Негативно ставився К.Д.Ушинський до псевдопатріотизму, кар'єризму, егоїзму, деспотизму, лицемірства, лінощів, прагнення до наживи.

„Праця в її психічному і виховному значенні” розкриває значення фізичної праці в житті людини, а особливо для морального виховання дітей. Під цим К.Д.Ушинський розуміє: самообслуговування дома і в школі, допомога батькам по господарству, праця в саду і на городі, допомога вчителям у виготовленні наочного приладдя. Праця людини, писав К.Д.Ушинський, також необхідна для її духовного здоров'я, як чисте повітря для її фізичного здоров'я. Без праці

людина не може йти вперед, не може і залишатися на місці, вона буде йти назад: „Праця – не гра і не забава; вона завжди серйозна і важка.”

К.Д.Ушинський показав взаємозв'язок між працею і щастям людини. Багатство, відсутність праці діють руйнівно не тільки на моральність, але навіть і на щастя суспільства. Погану послугу зробив би державі, той, „хто знайшов би засіб відпускати їй щороку всю ту суму грошей, яка необхідна її громадянам.. Якби люди винайшли.. казковий мішок, з якого вискакує все, чого душа забажає, або винайшли машину, яка цілком замінює всяку працю людини..., то сам розвиток людства зупинився б: розпуста і, дикість заволоділа б суспільством, саме суспільство розпалося б: із знищенням необхідності особистої праці історія повинна припинитись”.

Обгрунтовуючи в статті „*Праця в її психічному й виховному значенні*” роль праці як чинник, який особливо сильно впливає на формування особистості, К.Д.Ушинський по суті обгрунтував гостру потребу створення соціально-педагогічної науки в період нових економічних відносин і зв'язаної з ними соціальної політики.

Видатний педагог вважав, що виховання досягає успіху, коли на нього однаковою мірою впливають церква, сім'я і школа. Батьки насамперед мають турбуватись про релігійне виховання дитини, і основна роль тут належить матері. При цьому К.Д.Ушинський підкреслював, що в процесі навчання не можна відділяти Закон Божий від інших предметів і виховання.

Певну роль у формуванні особистості відводив естетичному вихованню. Основними засобами естетичного виховання вважав природу, зміст шкільної освіти, мистецтво. У навчальну програму

народних шкіл пропонував включити предмети естетичного циклу: малювання, музику, співи.

Завдання для самоперевірки

1. Які факультети спочатку мав Київський університет?

1. філософічний та правничий;
2. правничий та медичний;
3. фізико-математичний, правничий, медичний;
4. правничий та фізико-математичний.

2. Вищою ланкою системи освіти, створеної за статутом 1804 р., була:

1. академія;
2. університет;
3. інститут;
4. колегіум.

3. Автором ідеї „сродності” виховання є.....

4. Середньою освітньою ланкою за статутом 1804 р. була:

1. класична гімназія;
2. реальна гімназія;
3. інститут;
4. колегіум.

5. Педагогічний інститут при Харківському університеті був заснований у.....

6. Співвіднесіть авторів з їх поглядами на виховання і освіту.

Автори:	Погляди:
1. Г.Г.Сковорода; 2. Т.Г.Шевченко; 3. П.І.Пирогов; 4. О.В.Духнович; 5. Х.Д.Алчевська; 6. М.О.Корф; 7. С.Ф.Русова.	А. Розвивав ідею народності виховання, важливою ознакою якої вважав мову і систему виховання, що відповідає історичним і національним традиціям народу; Б. Відкрила безкоштовну жіночу недільну школу, що була не лише навчальним закладом, а й своєрідною дослідницькою лабораторією, методичним центром з організації навчання дорослих; В. Метою виховання вбачав підготовку вільної людини, гармонійно розвиненої, щасливої, корисної для суспільства, людини, здатної жити і боротися; Г. Висловлював ідею створення національної школи. Виховним ідеалом вважав людину з багатогранними знаннями і високими моральними якостями, що здатна застосовувати свої знання в житті, вміє цінити мистецтво, любить працю; Д. Виступав проти станової школи, пропагував ідею загальнолюдського виховання, що повинно підготувати до суспільного життя морально свідому людину, що володіє широким кругозором; Е. Створив мережу навчальних земських малокомплектних шкіл. Вважав, що школа має забезпечити надання учням різнобічних гуманітарних і реальних знань, розвинути здатність до самоосвіти, виховати у них такі моральні риси, як: патріотизм, чесність, справедливість, любов до праці, дисциплінованість; сприяти зміцненню фізичних сил і здоров'я учнів і розвивати естетичні почуття. Є. У своїх працях детально проаналізувала принципи індивідуалізації та соціалізації виховання. Мета індивідуального виховання – дати широкий, вільний розвиток усім духовним силам дитини та її здібностям.

7. Співвіднесіть авторів із їх творами.

Автори:	Роботи:
1. О.В.Духнович ;	А. „Школа і життя”;
2. Х.Д.Алчевська;	Б. „Дещо про дефективних дітей у школі”;
3. М.П.Пирогов ;	В. „Передумане і пережите”;
4.С.Ф.Русова ;	Г. „Що читати народові?”;
5. Т.Г.Шевченко;	Д. „Націоналізація школи” ;
6. Г.С.Сковорода;	Е. „Народная педагогіка”;
7. М.О.Корф.	Є. „Питання життя”;
	Ж. „Близнюки”;
	З. „Наймичка”;
	Й. „Вдячний Єродій”;
	К. „Земский вопрос о народном образовании”.

8. Автором ідеї виховання в душі „народолюбія” та „человечества” є:

1. О.В.Духнович;
2. В.Н.Каразін;
3. М.І.Пирогов;
4. Г.С.Сковорода.

9. Якою найпоширенішою формою послуговувався Г.С.Сковорода у викладі власних педагогічних поглядів?

1. оповіданням;
2. притчею;
3. казкою;
4. романом.

10. У яких творах Г.С.Сковорода поставив завдання виховання особистості.....

11. До якого напрямку громадсько-педагогічного руху середини XIX ст. належав К.Д.Ушинський:

1. ліберально-буржуазного;
2. буржуазно-демократичного;
3. революційно-демократичного.

12. До якого твору К.Д.Ушинського належить цитата:”... виховання, якщо воно не хоче бути безсилим, повинно бути народним. Почуття народності таке сильне у кожного, що при загальній загибелі усього святого і благородного воно гине останнім”.

13. До якого твору К.Д.Ушинського належить цитата: “Громадське виховання є для народу його сімейне виховання. У сім’ї природа підготовляє в організмі дітей можливість повторення і дальшого розвитку характеру батьків ...”:

14. До якого твору К.Д.Ушинського належить цитата: “... цей надзвичайний педагог – рідна мова – не тільки навчає багато чого, а й навчає напрочуд легко, за якимось недосяжно полегшеним методом”.

15. Головною ознакою етносу, за К.Ушинським, є:

1. природа;
2. історія;
3. традиції;
4. мова.

16. Генералізуючим у вихованні, за К.Ушинським, є принципи:

1. гуманізму;
2. системності;
3. народності;
4. природовідповідності.

17. К.Ушинський був прихильником загальної освіти, її напрямку:

1. матеріальної;
2. формальної;
3. гуманітарної;
4. математичної.

18. У 1774 р. цісарський уряд у Галичині запровадив нову систему освіти. Із наведеного переліку навчальних закладів оберіть ті, що увійшли до неї.

1. однокласні парафіяльні школи; 2. університет; 3. трикласні (тривіальні) школи з німецькою та польською мовами навчання; 4. академія; 5. братські школи; 6. латинські школи; 7. чотирикласні з німецькою мовою навчання; 8. середні школи (гімназії).

19. До провідних характеристик освітньої реформи 1804 року відносять:

1. створення єдиної системи світської освіти від початкової до вищої ланки завдяки наступності навчальних програм;
2. скорочення предметів природничо-математичного циклу;

3. формальна доступність усіх освітніх ланок для всіх верств населення;
4. встановлення нагляду за студентами;
5. заборона фізичних покарань;
6. класичний характер середньої освіти;
7. відсутність викладання Закону Божого у двох вищих ланках освіти;
8. університетська автономія;
9. підвідомчий характер діяльності всіх навчальних закладів, які територіально належали університету.

20. Наведені у переліку інститути шляхетних дівчат розташуйте у порядку їх організації.

1. Харківський; 2. Київський; 3. Смольний інститут; 4. Одеський;
5. Полтавський; 6. Керченський.

21. Назвіть фактори, які особливо сильно впливають на виховання особистості, обґрунтовані К.Д. Ушинським:

1. навчання; 2. школа; 3. праця; 4. гра; 5. мікроклімат родини;
6. природа, 7. життя; 8. релігія; 9. церква.

22. Хто є автором висловлювання „у кожного народу своя особлива національна система виховання”?

23. К.Д.Ушинський вважав, що виховання досягає успіху, коли на нього однаковою мірою впливають такі суб'єкти соціалізації, як.....

24. У 1746 р. в Єлисаветграді при фортеці було відкрито ..... школу, яку відвідували 60 дівчаток і 80 хлопчиків.

25. .... були середніми закритими навчально-виховними заклади в Російській імперії для дочок дворян, а згодом і для заможних верств населення.

26. За шкільним „Статутом народних училищ у Російській імперії” 1786 р., в Україні почали відкриватися ....., ...

27. У якому навчальному закладі існував клас зорієнтований на підготовку вчительок і домашніх виховательок:.....

28. У якому з колегіумів України Сковорода читав курс „Основи християнської моралі?”:

1. Переяславському;
2. Чернігівському;
3. Київському;
4. Харківському.

29. Що є визначальним у моральному вихованні, за Г. Сковородою?

1. знання;

2. мотиви;
3. потреби;
4. звички.

30. У якому році в Україні російським царатом були закриті всі українські школи:....

31. Перший шкільний закон на західноукраїнських землях датується.....

32. .... розвивав важливий напрямок соціально-педагогічних досліджень – соціально-педагогічна діяльність у системі освіти.

33. Головними принципами педагогіки вважали:

<ol style="list-style-type: none"> 1. Г.Г. Сковорода; 2. М.І.Пирогов; 3. О.В.Духнович; 4. К.Д.Ушинський; 5. С.Ф.Русова. 	<ol style="list-style-type: none"> А. послідовність у навчанні; Б. природовідповідність; В. спадкоємність між етапами навчання дитини в школі; Г. системності; Д. народності; Е. індивідуалізації та соціалізації виховання; Є. розвиток у дитини вміння спостерігати.
--	---

34. .... організував проведення вчительських з'їздів.

35. До факторів, які особливо сильно впливають на виховання особистості К.Д. Ушинський відніс: .....

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

4.1. Характерні риси радянської тоталітарної школи і системи виховання. Національна освіта в 1920-ті роки

4.2. Завершення формування української радянської системи соціального виховання у 30-ті роки

4.3. Виховання та освіта в роки Великої вітчизняної війни та після її закінчення

4.4. Розвиток наукових основ соціальної педагогіки в Росії на початку ХХ ст. Н.К.Крупська, як представник соціальної педагогіки

4.5. Теорія дитячого колективу в творчості С.Т.Шацького

4.6. Соціально-педагогічні ідеї П.П. Блонського

4.7. Теорія виховання і навчання «виняткових дітей»

В.П. Кащенко

4.1. Характерні риси радянської тоталітарної школи і системи виховання. Національна освіта в 1920-ті роки

Історичний період між двома світовими війнами насичений багатьма подіями. Та і становище української школи в той час було неоднакове, бо територія України була поділена на сфери впливу різних країн: Росії, Румунії, Польщі, Чехо-Словаччини.

У центральних областях владу захопили більшовики і на більшій частині території України з 1920 р. запанувала радянська влада. У своїй освітній діяльності українські більшовики змушені були продовжити ту політику, яку успішно розпочали й досить ефективно здійснювали на значних територіях України в період визвольних змагань 1917-1920 рр. Центральна Рада, уряди Гетьманату та Директорії.

Першим наркомом освіти у складі радянського уряду України був **Володимир Затонський**. У середині 20-х років – **Олександр Шумський**. Він вів активну боротьбу проти русифікації, за відродження української культури. У 1920 р. посаду наркома освіти зайняв **Григорій Гринько** – член компартії України з 1920 р.

На початку 1920-х років українські більшовики ще прагнули автономії, бажали самі керувати процесом творення нової держави. Наркомос УРСР у березні 1920 р. в Харкові провів Першу Всеукраїнську нараду з питань освіти, що розглянула і затвердила нову систему освіти України, так звану «*Схему народної освіти УСРР*». Відповідно до неї у загальноосвітній школі діти навчалися до 15-річного віку. Наступний рівень становила професійна школа.

У 1920 році було ліквідовано університети як осередки „буржуазної ідеології”, а на їх місце організовано мережу інститутів (індустріально-технічні, сільськогосподарські, соціально-економічні, педагогічні, медичні, художні). При кожному з них відкривалися так звані *робітничі факультети* (робітфаки), завданням яких була підготовка молоді до навчання в інститутах.

На відміну від РСФСР, де основною ланкою освітньої системи стала єдина трудова школа, в Україні, починаючи з 1920 р., створюється структурована і складна система освіти.

У 1920 році Наркомос України видає *«Декларацію про соціальне виховання дітей»*, яка у справі шкільництва зробила акцент на дитячий будинок. На той час вважалося, що сім'я не спроможна виховати гідного члена соціалістичного суспільства. Тому завданням соціального виховання стала всезагальна організація дитинства, створення колективного життя всього дитячого населення.

Декларація висунула ідею «захисту дитинства», що передбачала: взяття на облік всіх дітей до 15 років; використання всіх засобів для забезпечення кожній дитині її прав на матеріальне утримання, виховання, освіти, охорону здоров'я; вилучення дитини «з вулиці» і передачу її через колектор або розподільник до виховного закладу; захист прав тієї дитини, що живе в сім'ї, але потребує тією чи іншою мірою соціальної допомоги.

З цією метою Наркомос УРСР почав створювати наступні виховні установи:

- *майданчики різних типів*, які мали функціонувати, переважно, в літній період і вилучати дітей «з вулиці», організовуючи їхнє дозвілля;
- *дитячий садок, школа-клуб неповного дня*;

- *денний дитячий будинок, дитячий садок або школа повного дня;*
- *дитячі будинки, які мали забезпечувати повне влаштування дітей, їх харчування і навчання;*
- *дитячі містечка (об'єднані дитячі будинки);*
- *заклади та установи охорони дитинства (колектори, розподільники, приймальники тощо);*
- *заклади для дефективних дітей.*

Після закінчення виховних закладів міські діти мали можливість опанувати певним фахом у професійно-технічних навчальних закладах: *фабрично-заводських учнівствах* (або школах робітничої молоді) та *індустріальних профшколах*.

Діти сільської місцевості, як правило, навчалися у *початковій 4-річній школі*. Після її закінчення йшли до *3-річної школи селянської молоді*, що передбачала вивчення сільськогосподарських дисциплін. Це сприяло підготовці підлітків до професійної освіти в так званих *«школах батрацької молоді»* або *технікумах*.

Висунуте у середині 1920-х років завдання введення обов'язкової семирічної освіти і загального початкового навчання, не було реалізоване.

Технікум вважався вищою школою і готував фахівців вищої кваліфікації (інженерів-практиків, агрономів, господарників) для різних галузей народного господарства і державного будівництва. Поряд із денною формою навчання передбачалась також вечірня – *робітничі технікуми*. Вони призначалися спеціально для робітників високої кваліфікації й мали на меті забезпечити їм рівень кваліфікації майстра, помічника інженера або інженера вузької спеціальності.

Освітню піраміду увінчувала Академія наук зі своїми науково-дослідними установами.

У листопаді 1922 р. Президія ВУЦВК затвердила *«Кодекс законів про народну освіту в УРСР»*. У цьому документі вперше визначалися структура і завдання органів народної освіти в радянській Україні. У постанові ВУЦВК пояснювалося, що даний Кодекс вводиться в дію на всій території УРСР з 25 листопада 1922 р. *«з метою встановлення основ освітньої політики і об'єднання виданих раніше законів по народній освіті»*.

Значні успіхи були зроблені у справі українізації. 6 липня 1927 р. приймається постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів УРСР *«Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку культури»*, яка значно вплинула на розширення сфери вживання української мови у навчальних закладах України.

Так у 1929 р. понад 80 % загальноосвітніх шкіл і 30 % ВНЗ вели навчання виключно українською мовою, 97 % українських дітей навчалися рідною мовою. У школах йшло інтенсивне вивчення українознавства, проходили творчі пошуки ефективних шляхів навчання учнів.

У спеціальній резолюції XII з'їзду РКП(б) містилося сформульоване одне надзвичайно важливе положення: домогтися того, щоб *«були видані спеціальні закони, які забезпечують вживання рідної мови в усіх державних органах, в усіх установах... закони, які переслідують і карають з усією революційною суворістю всіх*

порушників національних прав і особливо прав національних меншин».

Повсякчас впроваджувалася **комплексна система навчання** – принцип побудови змісту освіти, організації процесу навчання, сконцентрованого навколо стрижневої теми (наприклад, дитячих інтересів та нахилів, ознайомлення з певним колом життєвих явищ, вивчення рідного краю, виконання практичних завдань тощо).

Під цим поняттям розумілося трудове ознайомлення дітей з природою та суспільним середовищем, що їх оточує (*природа – праця – суспільство*). Ця тріада була покладена в основу навчальних планів і програм 1922-1923 навчального року Державною вченою радою у Росії. Основною серед них була «праця» – вивчення трудової діяльності людини. Активне ознайомлення з трудовим життям супроводжувалося вивченням природних умов і взаємовідносин людини і довкілля («природа»), ознайомлення з суспільними відносинами («суспільство»). Так, у першому класі вивчалася трудове життя сім'ї, у другому – життя села або міста, у третьому – господарство місцевого краю, в четвертому – державне господарство й економічне життя в СРСР.

Комплексні програми, перш за все, були спрямовані на класове виховання, що вступало в гострі суперечності з положенням самих програм. Важко було пристосувати до комплексів політичні питання, пов'язати їх з дитячим комуністичним рухом, «політкомплексом», «комплексом охорони здоров'я». У зв'язку з тим, що на початку 1930-х років у вихованні на перше місце було поставлено пролетарське комуністичне оточення – партію, комсомол, дитячий

рух, ради, профспілки, виробництво, колгоспи, школа перейшла до висунення на передній план оточення, причому у вкрай політизованому розумінні.

З 1924 р. отримав поширення **лабораторно-бригадний метод** навчання, за якого учні розбивалися на ланки (бригади) по 3-5 осіб у кожній і в певні часи відвідували лабораторії, де самостійно розв'язували навчальні завдання.

Наприкінці місяця викладач вів облік виконання завдань, оцінював учнівські письмові та графічні роботи. Але за такого навчання не було систематичного викладу вчителем навчального матеріалу, роль вчителя зводилася до консультанта, більшість учнів прикривалися колективною роботою, не виконувалися домашні завдання. Також не було систематичності в навчанні. Дозволялося виконувати завдання з певного предмета підряд протягом декількох тижнів, за рахунок інших навчальних дисциплін тощо.

Метод проектів ґрунтувався на прагматичній педагогіці США. За цим методом учні мали намічати собі ті чи інші практичні завдання (проекти) і в процесі їх виконання набувати знань і умінь.

У 20-ті роки більшість провідних педагогів стояли на рефлексологічних позиціях. Термін *«рефлексологія»* обґрунтував **В.Бехтєрєв** у роботі *«Основні принципи так званої об'єктивної психології або психорефлексології»* (1930 р.). Її сутність полягала в тому, що вся поведінка людини, починаючи з елементарних органічних реакцій, і закінчуючи найскладнішими актами творчості, зводиться до рефлексів.

Була створена наукова теорія рефлексології, відкривалися рефлексологічні лабораторії, з'являлися наукові школи. Рефлексологія мала значний вплив на педагогічну науку і шкільну практику. Вбачаючи своїм завданням вивчати особистість дитини у її стосунках з оточенням не після здійснення нею якихось актів (реакцій, вчинків, дій), а попереджуючи їх, рефлексологія виступила на короткий час методологічною засадою педагогіки. Вона була комплексною наукою і включала в себе систему дисциплін: генетична рефлексологія, колективна рефлексологія, індивідуальна рефлексологія.

В 20-х роках у Харкові склалася школа української рефлексології: учень В. Бехтерева В. Протопопов очолив цю школу, до неї належали І. Соколянський, Г. Костюк, О. Залужний та ін. Тут же видавався єдиний в СРСР журнал *«Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки»* (1925-1932 рр.), що виходив двома мовами – українською і німецькою.

У Харкові та Києві при інститутах народної освіти існували кафедри рефлексології, читалися лекції для студентів III і IV курсів, велися відповідні практичні заняття. Проводилася велика експериментальна робота в навчально-виховних закладах: дитячих садках, школах, клубах.

Рефлексологія входила до складу такої інтегративної науки, як **педологія**, виступала її основою. Педологія (від грецьк. наука про дитину) предметом вивчення вважала дитину й охоплювала своїм змістом анатомію, фізіологію, біологію, психологію та соціологію дитини.

Педологія вивчала дитинство у *філогенезі* (індивідуальний розвиток тваринного або рослинного організму від моменту його зародження до кінця життя) й *онтогенезі* (історичний розвиток як окремих видів та більших систематичних груп організмів, так і органічного світу в цілому). Основу педології склали ідеї вільного виховання дитини, тобто *педоцентризму*, в основі якого лежить концепція про те, що зміст, організація й методи навчання визначаються, переважно, інтересами й потребами дитини, що вона – центр навчально-виховного процесу. Ці ідеї дістали значну підтримку й поширення ще наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. в течії «*нового виховання*» (А.Фер'єр, О.Декролі, Дж.Дьюї, М.Монтессорі, В.Лай та ін.) В Україні досить активно питання вільного виховання, педоцентризму розглядалися Я.Чепігою та С.Русовою.

З 1924 р. педологія починає досліджувати «соціально-класове» середовище: довкілля, в якому живуть діти, а особливо сам дитячий колектив.

В Україні формуються біогенетичний і соціогенетичний напрями в педології. Зокрема, *біогенетичний напрям* – це вивчення дитячої поведінки на основі застосування законів біології. Прихильники цього напрямку на перше місце ставили природжене, й приділяли особливу увагу врахуванню особливостей побудови організму дитини, надавали великого значення спадковості, розглядали тестування як головний метод вивчення індивіда (П.Блонський, В.Протопопов).

Соціогенетичний напрям у вивченні розвитку дитини брав за основу її пристосування до соціального середовища, де саме сере-

довище відіграло роль рушійного фактора формування особистості. Дослідження проводились у руслі науки про поведінку. Закони поведінки дитячого колективу виводились на основі соціології та рефлексології (І.Соколянський, О.Залужний).

Поступове перенесення уваги **педологів** з дитини на дитячий колектив, який почали досліджувати тими ж методами, що і дитину, стало початком розмивання її предмета й об'єкта. Реалізуючи завдання обслуговування педагогічного процесу, педологія починає розглядатися як допоміжна дисципліна, а після постанови 1936 р. «Про педологічні перекручення в системі Наркомосу» взагалі зникає з наукового вжитку навіть в історико-педагогічному контексті.

4.2. Завершення формування української радянської системи соціального виховання у 30-ті роки

Система освіти в Україні в 1920-ті роки складалась з *семирічної школи* двох ступенів (1-го – чотири роки навчання, 2-го – три) і *профшколи*. У Росії склалася дещо інша система освіти: *початкова школа* (I ступінь) – 4 роки навчання; *семирічна школа* як фундамент всієї шкільної системи; *школа II ступеня* (дев'ятирічна середня школа); *фабрично-заводські семирічки*; *школи селянської молоді*; *школи фабрично-заводського учнівства*; *робітничий факультет*.

У квітні 1930 р. на Всесоюзній партійній нараді Нарком освіти України М.Скрипник виступив з пропозицією уніфікації системи народної освіти СРСР, обґрунтовуючи це тим, що «цього вимагає

єдиний план господарської перебудови СРСР». За взірць було взято російську систему народної освіти.

Постанови ЦК ВКП(б) *«Про початкову й середню школу»* (1931 р.), *«Про навчальні програми і режим у початковій і середній школі»* (1932 р.) та інші означали наступ на українське шкільництво й педагогіку і впровадження тоталітарного режиму, закріпачення вчителів, повсюдне насадження сталінської псевдопедагогіки. У школі, починаючи з 1930 р., обов'язково створювалися піонерська, комсомольська і партійна організації.

Зокрема, постанова *«Про початкову і середню школу»* зобов'язувала наркомоси республік негайно розпочати роботу по складанню нових навчальних планів і програм. ЦК ВКП(б) рекомендував Наркомосу переробити навчальні програми до 1 січня 1933 року. Створені і затверджені нові навчальні плани, побудовані на основі предметного викладання, і введені нові програми з основних навчальних предметів мали багато серйозних недоліків.

Прийнята 25 серпня 1932 року постанова ЦК ВКП(б) *«Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі»* засудила комплексну систему навчання, бригадно-лабораторний метод, метод проектів. Підкреслювалася роль уроку, вказувалося на необхідність обліку та оцінки знань, вимагалось, щоб учитель викладав матеріал систематично, проводив самостійні та лабораторні роботи, екскурсії.

Постанова ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 року *«Про педологічні перекручення в системі Наркомосу»* викрила педологію і шкідливу діяльність педологів, вказавши, що вони базуються на антинаукових, антимарксистських положеннях. Засудивши педологічні

перекручення, ЦК ВКП(б) в своїй постанові вимагав відновити повністю в правах педагогіку і педагогів, вказав на необхідність розвитку марксистської науки про дітей.

З цього часу припиняються будь-які вивчення вікових та індивідуальних особливостей дітей взагалі. Катастрофічно зменшується кількість шкіл з українською мовою навчання в Радянській Україні. Замість них відкривали школи російські чи двомовні (утраквістичні), які згодом теж ставали російськими. Ця підступна політика більшовицьких колонізаторів у галузі шкільництва протягом кількох десятиліть призвела до занепаду на території Наддніпрянщини національної школи і національної свідомості.

4.3. Виховання та освіта в роки

Великої вітчизняної війни та після її закінчення

Колективізація, голодомор 1932-1933 рр., репресії і переслідування зламали національний дух української інтелігенції. Вона більше не змогла протистояти антинародній політиці влади і стала слухняним провідником її волі, проповідником політики насилля.

Школа стає ідеологічною установою, що виховує переконаних атеїстів, непримиренних до релігії, церкви, а вчитель – виконавцем політики партії щодо ствердження комуністичного порядку з його антигуманістичною сутністю.

Величезних збитків зазнала українська школа в роки німецько-фашистської окупації: зруйновані шкільні приміщення, розграбовані бібліотеки, наукові центри, багато вчителів загинуло на фронтах, у партизанських загонах, антифашистському підпіллі.

З самого початку війни десятки тисяч вчителів і учнів старших класів добровільно пішли на фронт зі зброєю в руках захищати Вітчизну. Не дивлячись на це, 1-го вересня 1941 року розпочались заняття в районах України, які не були окуповані фашистами (деякі райони Донбасу, Одеса, Севастополь, деякі райони Чернігівської і Сумської областей). Учні шкіл України, які евакуювалися на схід, почали 1941-1942 навчальний рік у школах інших республік – Росії, Туркменії, Казахстані, Грузії.

У роки війни більшість вищих навчальних закладів було евакуйовано вглиб Радянського Союзу. Так, у м. Кзил-Орді (Казахстан) діяв об'єднаний Український університет (на базі Київського і Харківського), Одеський університет і педінститут працювали в м. Байрам-Алі (Туркменістан) і т. д.

Постанова Раднаркому СРСР *«Про заходи по боротьбі з безпритульністю серед дітей»*, що вийшла 23 січня 1942 року, дала поштовх до створення при обласних і крайових виконкомах комісій для боротьби з безпритульністю, притулків і розподільників для дітей-сиріт і безпритульних, дитячих будинків. Для підлітків, які в роки війни залишили навчання і пішли працювати, в 1943 році були створені вечірні школи.

З 1943 року почалось відновлення роботи шкіл в районах України, визволених від окупантів. У серпні 1943 року були прийняті

«Правила для учнів», в яких визначались їх обов'язки і правила поведінки. 31 грудня 1943 року Раднарком УРСР прийняв постанову *«Про організацію обліку дітей і підлітків віком 7-15 років і про порядок контролю за виконанням закону про обов'язкове загальне навчання»*. 31 вересня 1944 року на переважній більшості території України відновилась робота шкіл. У 1943-1944 н. р. на Україні було 12802 школи, в яких навчалось 1770179 учнів. А у 1945 р. працювало 27242, у яких навчалось понад 5 млн дітей.

Основна увага освітян у цей період приділялась охопленню дітей обов'язковим навчанням та переходу до обов'язкової семирічної освіти. Запровадження обов'язкового навчання дітей у школах починаючи з семирічного віку в 1944-1945 навчальному році, сприяло ліквідації розриву між дошкільними установами і школою. З 1943-1944 навчального року в школах було запроваджено цифрову п'ятибальну систему оцінювання успішності та поведінки учнів.

З 1943/44 навчального року відновили роботу педагогічні та вчительські інститути, педагогічні училища в Києві, Полтаві, Ніжині, Черкасах, Запоріжжі, Херсоні, Донецьку, Миколаєві.

21 червня 1944 року Раднарком СРСР прийняв постанову *«Про заходи поліпшення якості навчання в школі»*, згідно з якою для учнів, які закінчили початкові і семирічні школи, вводились випускні экзамени, а також экзамени на атестат зрілості для тих учнів, які закінчили середню школу. Цією постановою також було запроваджено нагородження кращих випускників середньої школи золотими і срібними медалями.

Після закінчення війни в Україні розпочалася відбудова народного господарства, відновлення роботи загальноосвітньої школи. У 1950/51 навчальному році кількість шкіл збільшилася до 31055, а число учнів у них – до 641,9 тис. У семирічних і середніх школах вчилася понад 5842,4 тисяч учнів.

У 1949 році було введено обов'язкове загальне семирічне навчання. У 1956 році був створений новий тип школи – *школа-інтернат*, куди приймалися діти одиноких матерів, інвалідів, сироти.

Марними були сподівання народу про те, що після перемоги над німецько-фашистськими окупантами буде послаблено жорстокий сталінський режим. З 1946 р. розпочався новий наступ на національну культуру, посилилася русифікація. Під виглядом боротьби з буржуазною культурою переслідувалися всі прояви українського патріотизму. Піддавалися звинуваченню в націоналізмі поет Володимир Сосюра за вірш «Любіть Україну!», українські літератори за опубліковану «Історію української літератури», історики за перший том «Історії України», композитор К.Данькевич за оперу «Богдан Хмельницький» та багато інших.

Верховна Рада СРСР 24 грудня 1958 року прийняла закон «*Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи освіти в СРСР*». Законом передбачалась загальна обов'язкова восьмирічна освіта. Згідно з цим законом встановлено нову систему шкільної освіти:

- загальна обов'язкова восьмирічна школа для дітей віком від 7 до 15-16 років;

- повна середня для підлітків і молоді 15-18-річного віку (денні середні школи, вечірні /змінні/ й заочні середні школи працюючої молоді);
- школи-інтернати, спеціальні школи-інтернати для дітей з вадами фізичного і розумового розвитку;
- технікуми та інші середні і вищі навчальні заклади.

У школах вводилися нові навчальні плани і програми, якими визначалися зміст і характер політехнічної освіти в середній школі. Ними передбачалося вивчення наукових основ сучасного виробництва у навчальних предметах фізико-математичного і біолого-географічного циклів; навчання ручній праці у початкових класах, праці в навчальних майстернях і на пришкільній ділянці в V-VIII класах; вивчення курсу «Основи виробництва» у старших класах; посилення участі школярів у виробничій праці на підприємствах і в сільських господарствах тощо. З 15-16 років вся молодь мала включатися в посилену суспільно-корисну працю.

4.4. Розвиток наукових основ соціальної педагогіки в Росії на початку XX ст.

У російській педагогіці початку XX ст. відобразились суперечності між традиційною, офіційною установкою на виховання в дусі християнства і народності та підходами, що брали за зразок західну педагогіку і досвід європейської школи, причому не завжди враховувались особливості та своєрідність Росії. Російську педагогіку характеризували гуманізм і демократизм. Різноманітні педагогічні

напрями об'єднували такі риси, як: прагнення досягнути внутрішній світ дитини, створити умови для її всебічного розвитку, шанобливе ставлення до неї. Завдання школи полягали в підготовці вихованця до життя, трудової діяльності виконання громадських обов'язків.

Розвиток на початку ХХ ст. наук про людину дозволив сформулювати важливе теоретичне положення про необхідність комплексного вивчення дитини як складної системи, що розвивається. При цьому дитина розглядалась не тільки як об'єкт впливу соціального середовища, умов життя, а й як особистість, здатна активно сприймати явища навколишнього світу і переробляти їх, виходячи з внутрішньої мотивації та індивідуальних особливостей. Таке розуміння особистості дитини сприяло виникненню уваги до її вивчення, вироблення нових ефективних методів навчання і виховання.

По-новому почало розглядатись питання про роль учителя в навчально-виховному процесі. Виступаючи за свободу педагогічного мислення і творчості, багато педагогів говорили про те, що тільки широка освіченість, глибоке знання свого предмета і методів його викладання, любов і шанобливе ставлення до особистості дитини зможуть забезпечити успішну діяльність учителя.

У жовтні 1917 року в Росії відбулась революція, що докорінно змінила долю країни в цілому і соціальної педагогіки зокрема. Після історичних декретів про відокремлення держави та школи від церкви, релігійні організації втратили можливість надавати, соціальну допомогу нужденним та здійснювати соціальне виховання. У цей період благодійність перетворилась на чуже соціалістичному ладу

явище. Держава фактично перестала терпіти тих, хто потребував соціальної підтримки. Вона повністю взяла на себе функцію соціально-педагогічної допомоги, проте не змогла справитись з цим завданням, і скоро перетворилась на авторитарну структуру, яка скрізь шукала ворогів народу, в тому числі й у педагогіці.

Проте у 20-ті роки соціальна педагогіка добилась суттєвих успіхів (хоча вона в Росії не була самостійною галуззю знань, а розвивалась у межах загальної педагогіки) завдяки діяльності таких видатних діячів, як: С.Т.Шацького, В.М.Сороки-Росинського, П.П.Блонського, Н.К.Крупської та ін. Крім того, ще не були перервані зв'язки із зарубіжними педагогами, і російська педагогіка збагачувалась за рахунок зарубіжних досягнень. Зокрема, в цей час починає розвиватись педологія, основним завданням якої стало дослідження дітей на різних вікових етапах з метою допомогти дитині стати особистістю.

У Росії видатними педологами були В.П.Кашенко, П.П.Блонський, Л.С.Виготський та ін. Незважаючи на недоліки, що мали місце (переоцінка ролі біологічних або соціальних факторів у формуванні дитини, використання технократичних методів дослідження, відсутність взаємодії з іншими науками), педологія зробила неоціненний внесок у розвиток соціальної педагогіки.

Одним із видатних представників соціальної педагогіки в Росії є **Надія Костянтинівна Крупська** (1869-1939 рр.). Народилась у Петербурзі. Педагогічною діяльністю почала займатись після закінчення гімназії.

Працювала в Наркомосі. Брала участь у боротьбі з неграмотністю, у створенні радянської системи освіти й розробці її основоположних документів («Положення про єдину трудову школу РРФСР»), («Основні принципи єдиної трудової школи» – 1918 р.), обстоювала ідеї демократизації управління народною освітою. Під її керівництвом було розроблено навчальні програми для шкіл і завдяки їй утілено в життя ідеї трудової політехнічної школи.

Н.К.Крупська розробляла теоретичні основи діяльності дитячих і юнацьких організацій, дошкільного, сімейного виховання, освіти дорослих. Редагувала журнал («На путях к новой школе» (1922-1933 рр.), очолювала Товариство педагогів-марксистів (1931-1935 рр.).

У 20-і роки ХХ ст. дещо перевищувала значення класових інтересів над демократичними й загальнолюдськими в оцінці педагогічних явищ, виявляла нетерпимість до педагогічного інакодумства і розходження з марксистською ідеологією. Намагалася протидіяти адміністративно-командній системі, розпалюванню класової боротьби в навчальних закладах, виступала проти виключення зі шкіл дітей, батьки яких зазнали репресій. Поступово Н.К.Крупську витісняють з Наркомосу.

Вона змушена була обмежитися розробкою питань бібліотечної справи. Виступала проти послаблення трудового виховання й суспільно корисної роботи учнів (1936-1939 рр.).

Спираючись на результати вивчення зарубіжної літератури, і шкільної практики, Н.К.Крупська вважала, що мета школи, яка є важливим соціальним інститутом полягає в підготовці підростаючого покоління до життя у класовому суспільстві.

У своїх статтях вона зверталась до широкого кола педагогічних проблем, одночасно розкриваючи їх соціальний характер: мета і зміст комуністичного виховання, трудове виховання і навчання школярів, питання колективізму, методика викладання окремих предметів, сімейне виховання і становище жінки-матері, підготовка вчительських кадрів, теорія і методика піонерського руху. Чимало її праць є повчальними на сучасному етапі.

4.5. Теорія дитячого колективу в творчості С.Т. Шацького

Станіслав Теофілович Шацький (1878-1934 рр.) – був визначним теоретиком і практиком педагогіки. Народився у с. Вороніно, нині Духовщинський район Смоленської області. Закінчив відділення природничих наук фізико-математичного факультету Московського університету (1903 р.), здобув вищу музичну освіту.

Значним є його внесок в розвиток ідеї соціального виховання, створення експериментальних навчально-виховних закладів. Педагогічну діяльність розпочав зі створення перших клубів для дітей та підлітків робітників на околицях Москви (1905 р.). Організував товариство «*Сетлмент*», яке займалося створенням клубу для робітничої молоді (1905 р.). Згодом клуб розгорнувся у сетлмент (комплекс), який складався з майстерень, дитячого садка, школи, невеликої обсерваторії. Метою цього товариства було поширення культурних здобутків, пошук нових шляхів соціального виховання дітей. Усі дитячі заклади існували за рахунок приватних

жертводавців, однак через поширення в них «соціалізму для дітей» були закриті.

Керував товариством «*Дитяча праця та відпочинок*» (1909 р.). Разом з дружиною В.Шацькою організував дитячу літню трудову колонію «*Бадьоре життя*» у Калузькій губернії (1911 р.). С.Т.Шацький очолював першу дослідну станцію з народної освіти Наркомосу РРФСР (1919-1932 рр.), до якої входили дитячі садки, школи I і II ступенів, позашкільні й культурно-освітні заклади для дорослих.

Дані установи успішно реалізовували важливі педагогічні принципи: добре було організовано самообслуговування вихованців, працювали дитячі органи самоврядування, велика увага приділялася позакласній і позашкільній роботі з учнями. У них розроблялись і на практиці перевірялись організація, зміст і методи навчально-виховної та громадської роботи школи й питання підготовки вчителів у процесі їх педагогічної діяльності. Особливу увагу С.Т.Шацький приділяв трудовому вихованню дітей, поєднанню навчання з працею, з нових позицій усвідомив зміст естетичного виховання. Педагог зробив значний внесок у розробку проблем колективу.

У своїх вихідних теоретичних підходах він керувався положенням про те, що розвиток людини у взаємодії і під впливом оточуючого середовища, є не що інше як процес її соціалізації і самореалізації в тому суспільстві, в якому вона живе. Соціалізація здійснюється і в процесі стихійної взаємодії людини з оточуючим середовищем і під неорганізованим впливом на неї різних обставин життя, а також завдяки цілеспрямованому створенню умов для

розвитку людини і виховання. С.Т.Шацький віддавав перевагу вивченню дітей як представників певного соціокультурного середовища. Він вказував, що вплив середовища на дитину проявляється в усіх видах її роботи: дитячих зошитах, у розв'язуванні нею задач, у почерку, словах, виразах, навіть у тому опорі, який вона чинить у ставленні до матеріалу, що вивчається в школі, в усій її поведінці. Тому педагог має прагнути зрозуміти дитину в контексті її оточення, не вириваючи її з середовища, але постійно підвищуючи її педагогічний потенціал. У цьому проявились своєрідність і самобутність педагогічних підходів С.Т.Шацького.

Через теоретичну і практичну діяльність педагога проходить також ідея дитячої праці в здійсненні соціалізації особистості. Осмислюючи місце праці в дитячому житті, він зробив висновок, що в ранньому віці праця має бути пов'язана з мистецтвом та грою. Але чим старшою стає дитина, тим серйозніше вона має ставитись до трудової діяльності. Праця, гра, мистецтво – ці три елементи дитячого життя невіддільні один від одного і є обов'язковою умовою соціалізації і розвитку особистості дитини.

Після 1917 року С.Т.Шацький створив першу дослідну станцію з народної освіти, Наркомосу з двома відділеннями: сільським (Калужька губернія) і міським (Москва). В основу діяльності станції був покладений принцип радянської педагогіки 20-х років – зв'язок школи і виховання з життям, бойовий характер педагогічної діяльності.

Дослідна станція була унікальним закладом, що розвивали чимало важливих напрямків педагогічної науки. Сам С.Т.Шацький

зробив предметом своїх досліджень вплив умов мікро середовища на соціалізацію дитини.

Серед кола важливих проблем педагог виділяв питання самоврядування школярів, виховання як організацію життєдіяльності дітей, у тому числі **проблеми лідерства в дитячому співтоваристві**. Головне завдання школи, на думку С.Т.Шацького, полягало у залученні дитини до культурних досягнень людства. Він був переконаний, що освіта має бути спрямована на формування людини, здатної самовдосконалюватися і вдосконалювати своє оточення. Він вважав, що школа має проводити роботу з середовищем, яке оточує, аби підтримати його позитивні впливи і боротися з негативним.

На «Станції» здійснювалася цікава робота: дитячий колектив і жителі району були у постійному співробітництві. Для того, щоб воно було успішним, вивчали середовище, побут кожної родини, залучали населення до виховання дітей, узагальнювали досвід батьківської педагогіки. Проводилась пропаганда педагогічних знань, в якій брали участь і вчителі, і старші школярі. Вихованці «Станції» навіть давали економічну допомогу населенню, брали участь в електрифікації й радіофікації сіл, будинків, ставили агрономічні досліди, брали участь у суботниках.

С.Т.Шацький був переконаний, що головним фактором, який визначає поведінку дитини є «соціальна спадковість» – норми, традиції, які передаються з покоління в покоління. Він боровся з тими педагогами, які прагнули створити науку без опори на дослідну та експериментальну бази. В ході соціально-педагогічних досліджень на

Станції проводились спостереження за життям та діяльністю дітей, анкетування, бесіди, аналізи творів тощо.

Справжня школа, на думку С.Т.Шацького, має розвивати дитину цілісно в процесі трудової, естетичної, розумової, фізичної та соціальної діяльності. У взаємодії один з одним різні види діяльності сприяють різнобічному розвитку особистості. Найважливішою метою виховання С.Т.Шацький вважав проектування процесу розвитку особистості учня, що дозволило б з року в рік розширювати простір його культури, висувати перед ним нові завдання, привчаючи до всього доходити самостійно.

З 1932 р. С.Т.Шацький керував центральною експериментальною педагогічною лабораторією, яка вивчала досвід зразкових і дослідних шкіл; водночас був директором Московської консерваторії.

С.Т.Шацький вважав, що головним у розвитку дитини є соціально-економічне середовище та організований виховний процес і обставини, що лежать в основі такого процесу (вплив вулиці, сім'ї та ін.).

Отже, головними ідеями виховання і навчання, на переконання С.Т.Шацького є: суспільний характер виховання, створення умов для всебічного розвитку дитини, врахування індивідуальних особливостей дитини. Він надавав великого значення школі, сім'ї і громадськості у вихованні дітей. Принципами освіти, навчання і виховання вважав: виховання в колективі, в процесі суспільно-корисної праці; спілкування дітей з дорослими в процесі праці; трудове навчання і виховання; зв'язок школи з життям; розвиток

ініціативи, активності, самодіяльності учів; самовіддана, творча і новаторська діяльність педагогів; відповідність змісту, форм і методів навчально-виховної роботи школи завданням держави.

У формуванні дитячого колективу велику роль відводив вчителю, який повсякчас має розвивати в собі дух дослідника і підвищувати педагогічну майстерність.

Під керівництвом С.Т.Шацького були розроблені методи педагогічного дослідження: соціально-педагогічний, експеримент, спостереження, опитування. Зміст і методи роботи з дітьми виклав у монографії „*Бадьоре життя*” (у співавторстві з В. Шацькою).

4.6. Соціально-педагогічні ідеї П.П. Блонського

Павло Петрович Блонський (1884-1941 рр.) – видатний психолог, педагог, історик, філософ. У 1907 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. З 1908 р. викладав педагогіку і психологію в жіночих гімназіях Москви. Після складання магістерських екзаменів (1913 р.), отримує посаду приват-доцента і читає курси філософії, педагогіки і психології в Московському університеті та інших навчальних закладах, виступає з лекціями з педагогіки, психології на літніх учительських курсах.

П.П.Блонський є автором більше 200 педагогічних, психологічних, педологічних, філософських робіт. Вже у своїх ранніх педагогічних працях він сформулював оригінальні ідеї про те, що школа організовує не лише навчання, а й усе життя дитини. Він вимагав наблизити школу до життя, критикував дореволюційну

школу за її казарменість, ізолюваність і відірваність від життя. У дореволюційні роки були видані праці з дошкільного виховання, національного виховання, історії педагогіки, психології.

П.П.Блонський зробив значний внесок у становлення вітчизняної педагогічної науки, особливо в перше десятиліття радянської влади. Його монографія *«Трудова школа»* (1919 р.) розглядалась як важливий теоретичний орієнтир при організації нової школи у 1920-х рр.

П.П.Блонський розширив традиційне розуміння мети трудової школи, яка передбачала передусім **ручну працю учнів**. Замість ручної праці він ввів ширше поняття: **соціальна праця**. Школа має підготувати громадського працівника. Мета трудового виховання полягає в розвитку в дитини «вміння створювати з речей і явищ природи предмети, корисні для людства». Великого значення надавав політехнічній підготовці школярів.

Вчений бере активну участь в розробці нових шкільних програм. Ним організовано вищий педагогічний заклад – **Академію соціального виховання**. Він активно розробляв ідею створення трудової політехнічної школи, що була б тісно пов'язана з життям, критично ставився до стабільних навчальних планів, програм і класно-урочної системи навчання.

П.П.Блонський є основоположником радянської психологічної науки. Він розробив основи педології як науки про дитину, досліджував питання пам'яті, мислення, мови та ін. проблеми дитячої психології. Педагог прагнув поставити психологічну науку на службу педагогіці й привертав увагу вихователів до процесу психічного

розвитку, що здійснюється в результаті цілеспрямованого впливу на особистість вихованця. Після постанови ЦК РКП(б) «*О педологических извращениях*» (1936 р.) починається політичне цькування Блонського.

На переконання вченого, педагогіка має бути нормативною наукою, без рецептів і роздумів, вона потребує філософського обґрунтування, досвіду біології, генетики, фізіології, соціології та інших наук про людину. Об'єктивні знання про дитину, котрі можна отримати за допомогою тестів, він вважав основним інструментом педагогіки.

Велику увагу П.П.Блонський приділяв соціальному вихованню. На його погляд, успішно виховувати і навчати можна за умови знання норм і цінностей соціального оточення, особливо норм і цінностей шкільного класу. Клас він вважав складною системою, що виконує інтегративні функції через суспільну думку, настрої, домінуючі установки лідерів і членів групи.

Визначаючи місце виховання у розвитку особистості людини, П.П.Блонський дійшов висновку, що **спадковість є одним із чинників** розвитку людини, але **вирішальна роль у формуванні особистості належить вихованню**.

Ідеалом виховання має бути людина, в якій поєднувались би глибокі знання про природу, суспільство, здоров'я, вміння, пізнавати і перетворювати дійсність, моральна чистота і багатство естетичних почуттів.

Найголовніше завдання школи у навчанні дітей жити. Школа не може дати дитині всієї необхідної для життя суми знань, тому

головне – виробити в учнів й бажання набувати знання протягом всього життя.

Згідно концепції трудової школи П.П.Блонського учні мають набувати знання не через окремі навчальні дисципліни, а за допомогою трудового життя і відношень людей, а також оточуючого природного світу.

Навчання передбачало відповідність різним фазам дитячого розвитку (генетичний метод). Він вважав, що дитина в своєму розвитку ніби повторю історію суспільства. Розвиток розуму дитини – копія розвитку розуму людства. Дитина генетично (серцем і думкою) пов'язана з рідною культурою, зі своїм народом.

У колі його наукових інтересів перебували ідеї дитячого самоврядування. Поряд з його позитивним досвідом, у 20-х роках намітились і негативні тенденції, на що вказував П.П.Блонський. Діти-активісти, які брали участь у роботі керівних органів дитячого самоврядування, дуже часто намагались використати своє становище для розправи з ровесниками, які їм не сподобались. Зрештою, соціальні біди суспільства, такі як кар'єризм, пошуки ворогів народу, намагання, задовольнити особисті інтереси шляхом використання займаних керівних посад та ін. стали невід'ємною частиною дитячих колективів.

Особливої уваги П.П.Блонський надавав проблемі розвитку інтелекту дітей в процесі навчання: навчати за допомогою рішення різних навчальних і моральних проблем.

У 30-ті роки діяльність П.П.Блонського піддалася критиці з боку офіційної педагогіки. Після розгрому педології він переважно

займався психологією. Довгі роки його праці не видавались. Лише в 1970-х роках вийшли вибрані твори.

4.7. Теорія виховання і навчання «виняткових дітей»

В.П. Кащенко

Проблемами педології, а також благодійницькою діяльністю займався **Всеволод Петрович Кащенко** (1870-1943 рр.)

Народився в Кубанській губернії (Краснодарський край) у багатодітній сім'ї військового лікаря.

Після закінчення Ставропольської гімназії, вступив до медичного факультету Московського університету. Однак за участь у студентському революційному русі був заарештований, відрахований із навчального закладу, і висланий з Москви. Через рік йому вдалось вступити до київського університету. 1897 році отримав медичний диплом.

Під час грудневого збройного повстання В.П.Кащенко очолив Московський комітет допомоги пораненим революціонерам. Після поразки революції 1905 р., позбавлений права будь-де служити, задумав створити лікувально-педагогічний заклад для дефективних, нервових і важковиховуваних дітей.

Ретельно вивчивши дитячу психологію і психопатологію під керівництвом А.Бернштейна і познайомившись з досягненнями зарубіжних фахівців, 1908 року створив **санаторій-школу** для дефективних дітей. Цей дитячий заклад поєднував у собі педагогічну, лікувальну та дослідницьку мету. За своїми завданнями та

організацією справи він був новим явищем не тільки для Росії, але у світі взагалі.

В.П.Кашенко розгорнув широку пропаганду наукових основ виховання і навчання «виняткових дітей». Він заперечував можливість зміщування дітей педагогічно занедбаних з розумово відсталими.

Санаторій-школа В.П.Кашенко був перетворений на державний заклад. На його основі 1918 року було організовано **Будинок вивчення дитини**. На базі медико-педагогічної консультації розвинулась педагогічна клініка, аналогів якої до того часу практика не знала.

Ідеї В.П.Кашенка про сітку спеціальних шкіл для аномальних дітей почали поступово впроваджуватися в життя. Постановою Раднаркому від 5 червня 1918 року школи подібного типу включались у систему народної освіти як державні заклади, поступово витісняючи інвалідно-опікунський підхід у побудові справи навчання й виховання дефективних дітей. За дорученням Наркомосу, В.П.Кашенко створив спеціальний вищий навчальний заклад – **Педагогічний інститут дитячої дефективності** – і став першим ректором і професором цього інституту.

Причини дитячої винятковості вбачав не стільки в біологічних чинниках, скільки в дефективності соціальної, боротьбу з якою можна вести на базі широких соціальних заходів.

1928 року почав виходити журнал «Питання дефектології» і педагог був залучений до складу редколегії.

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ А.С. МАКАРЕНКА

5.1. Мета виховання

5.2. Теорія і практика виховання в колективі А.С.Макаренка

5.3. Ідея А.С.Макаренка про поєднання навчання з продуктивною працею

5.4. Проблеми сімейного виховання

5.5. Шляхи формування педагогічної майстерності вчителя-вихователя

Біографічні дані

А.С.Макаренко народився 1 березня 1888 р. в м.Білопіль Сумського повіту Харківської губернії.

Спочатку він навчався в Білопільському двокласному училищі з п'ятирічним терміном навчання, а з 1901 р., після переїзду сім'ї у м.Крюків (посад повітового міста Кременчука), - у Кременчуцькому міському чотирикласному училищі.

Влітку 1904р. закінчив міське училище з відзнакою й продовжив навчання на однорічних педагогічних курсах при цьому ж училищі і по закінченню їх отримав звання вчителя початкових класів.

1 вересня 1905р. він розпочав педагогічну діяльність у Крюківському двокласному залізничному училищі, де викладав російську мову, літературу і малювання.

У Крюківському училищі А.Макаренко працював 6 років і був переведений на посаду вчителя двокласного залізничного училища на станцію Долинську колишньої Херсонської губернії.

Після дев'яти років роботи на педагогічній ниві А.Макаренко в 1914р. вступає до Полтавського учительського інституту, де виявив великий інтерес до літературної спадщини.

З вересня 1916р. по березень 1917р. його заняття в інституті були перервані призовом в армію, але, у зв'язку з близорукістю, він був звільнений від військової служби і вже 15 червня 1917р. закінчив учительський інститут, одержавши золоту медаль за твір «Криза сучасної педагогіки».

Закінчивши навчальний заклад, Антон Семенович деякий час працював учителем зразкової школи при Полтавському учительському інституті, а в грудні 1917 р. повернувся до Крюкова, де жила його овдовіла мати, і був призначений інспектором (директором) вищого початкового залізничного училища, де в 1905 р. почав свою педагогічну діяльність.

Кременчуцький відділ народної освіти не підтримав новацій А.Макаренка і восени 1919р. він переїхав до Полтави. Спочатку завідував міським початковим училищем № 2, а з серпня 1920 р. був призначений директором семирічної трудової школи № 10. Але вже у вересні цього року Полтавський губернський відділ народної освіти доручив йому організувати в с.Ковалівці, за бкм. від Полтави, колонію для неповнолітніх правопорушників і завідувати нею. У 1921р. колонії присвоїли ім'я Горького.

1926 р. колонія зустріла значними успіхами. У А.Макаренка виникає думка про переселення колонії у **Куряж, за 25км. від м.Харкова та об'єднання з Курязькою трудовою колонією.**

У червні 1927р. А. Макаренко був запрошений керівниками ДПУ України для участі в організації дитячої трудової комуни на околиці м.Харкова. Деякий час він працював одночасно у двох закладах – в колонії імені Максима Горького і в комуні імені Фелекса Дзержинського.

Педагогічну й адміністративну роботу в комуні А. Макаренко поєднував з літературною. Життя комуни імені Фелекса Дзержинського Антон Семенович показав у художніх творі «Марш 30 року». У 1934 р. його було прийнято до Спілки письменників СРСР.

У 1935 р. А.Макаренка призначають на посаду заступника начальника відділу трудових колоній (ВТК) НКВС України, і він переїжджає у м. Київ. Керуючи колоніями України, він восени 1936 р. одночасно завідував колонією в Броварах біля м. Києва.

У 1937 р. переїжджає до Москви й присвячує себе літературній і громадсько-педагогічній діяльності.

З 1937 р. А.С.Макаренко жив у Москві, де займався літературною і суспільно-педагогічною діяльністю. У розквіті сил і задумів 1 квітня 1939 р. А.С.Макаренко раптово помер (похований на Новодівочому кладовищі, м. Москва).

5.1. Мета виховання

Розробляючи вчення про мету виховання, А.С.Макаренко вказував, що педагог повинен мати перед собою програму людської особи, яка охоплює весь зміст особистості (зовнішня поведінка, внутрішні переконання, громадянське і політичне значення виховання). Мету виховання педагог вбачав, перш за все, у підготовці культурної людини, активного громадянина, який має бути освіченим, володіти професією, бути політично грамотним, дисциплінованим, володіти почуттям обов'язку і честі, господарем і організатором.

Формування і розвиток індивідуальності А.С.Макаренко пов'язував не тільки зі здібностями людини, але і з темпераментом, рисами характеру. Виходячи з цього, мета індивідуального виховання полягає у визначенні перспектив розвитку здібностей людини, формуванні її характеру.

Не дивно, що центральною в практично-пошуковій діяльності Макаренка-педагога є проблема загального формування особистісних якостей. А.С.Макаренко стверджував, що суспільна значущість кожного окремого індивіда у структурі цілісної людської спільності визначається насамперед тим, наскільки він здатний плідно долучитися до суспільно-політичного й соціально-економічного життя, та як він підготовлений своїм соціумом до цього процесу. У цьому сенсі він великої уваги надавав проблемам розвитку особистості в колективі. Педагог писав, що досвід колективного життя є не тільки досвідом сусідства з іншими людьми, а й дуже складним досвідом доцільних колективних прямувань, серед яких найзначніше місце займають принципи розпорядження, обговорення, підпорядкування більшості, підпорядкування товариша товаришу, відповідальності й узгодженості.

А.С.Макаренка уважно спостерігав за кожним вихованцем, накопичуючи про нього відомості. Турбуючись про духовний розвиток особистості, старанно вивчав читацькі інтереси комунарів. З цією метою переглядав формуляри, відмічаючи тематику і кількість прочитаного. У дітей, які не відвідували бібліотеку, А.С.Макаренко намагався пробудити любов до книги, навчити бережно поводитись з нею. Педагог намагався виділити те своєрідне, чим кожна особистість могла була збагатити колектив.

У *«Методиці організації виховного процесу»* А.С.Макаренко сформулював програму виховання. Він писав, що вихователь повинен знати життя й особливості характеру кожного вихованця, його прагнення, сумніви, слабкості, гідності. А знання вихованця має прийти до

вихователя не в процесі байдужого його вивчення, а тільки в процесі спільної з ним роботи як найбільш активної допомоги йому.

Однією із центральних проблем творчості А.С.Макаренка є проблема основних цінностей навчання й виховання молоді. У вирішенні суті цього питання видатний педагог стояв на засадах співробітництва наставника й вихованця, максимальної демократизації життя дитячого колективу. Усвідомлюючи себе членом соціуму, кожен індивід має бути внутрішньо готовим узгоджувати своє життя із запитам, потребами, нормами взаємного спілкування, логіка й необхідність яких апробовані самим життям.

На сторінках своїх творів А.С. Макаренко неодноразово звертався до питання взаємовідносин особистості і колективу, визначення їхньої ролі в процесі формування індивідуальності. Зокрема, педагог наголошував на необхідності підвищення вимог до активу колективу. На особливу увагу, на його погляд, заслуговують особи, що нічим не виявляють себе у колективі. Відмічаючи розвиток взаємовідносин особистості й колективу, А.С. Макаренко вказував на постійні зміни, що відбуваються в житті дитячого колективу. У зв'язку з цим, члени активу можуть стати пасивними і, навпаки, ті, хто ніяк себе не виявляв, стануть активними.

Педагогіка радянського періоду недооцінювала ролі виховання у становленні особистості, вважаючи його проблеми та завдання другорядними порівняно з питаннями дидактики. А.С. Макаренко обстоює педагогіку активного виховання, наполягає на тому, що «людину треба не ліпити, а кувати».

5. 2. Теорія і практика виховання в колективі А.С.Макаренка

Серцевиною педагогічної системи А.С.Макаренка є ідея виховання в колективі. Її суть полягала в необхідності формування єдиного трудового колективу педагогів і вихованців, життєстійкість якого виступає засобом для розвитку особистості й індивідуальності. Педагог розробив і апробував методику колективістського виховання, технологію її втілення. Методика виховної роботи А.С.Макаренка, у першу чергу, була спрямована на виправлення негативної поведінки вихованців, формування у них готовності підпорядковувати свою поведінку зовнішнім вимогам колективу.

А.С.Макаренко обгрунтував кілька стадій розвитку колективу. Зокрема, на першій він радив керівнику брати на себе всі повноваження, ставити вимоги, що були обов'язковими для виконання кожним членами колективу без будь-якого узгодження з ним. Це була стадія диктату.

Друга стадія розвитку колективу характеризувалась наявністю ядра, тобто групи дітей, які свідомо підтримують вимоги організатора колективу. На цій стадії вимоги продовжує ставити організатор, але вони вже сприймаються колективом не з таким опором, оскільки підтримуються ядром.

На третій стадії всі питання вирішувались колективно, демократичним способом, на основі прийняття рішення більшістю голосів. Тобто, вимоги до кожного члена колективу ставив сам колектив. У такий спосіб реалізовувалась *«педагогіка колективної дії»*.

Найважливішим вважався період переходу з другої до третьої стадії розвитку колективу. Йому характерна велика виховна робота по

кількісному нарощуванню ядра. Природно, що від кількісного складу ядра залежало прийняття того чи іншого рішення. Варто зауважити, що введення елемента колегіальності в життя колективу не означало повної відмови від диктату. Замість диктатури однієї особи утворювалась диктатура колективу.

Найвищою є четверта стадія розвитку колективу – стадія самовиховання. На цій стадії кожен член колективу не чекає доручення колективу чи його лідера, а сам, виходячи з інтересів колективу, бере на себе певні обов'язки, виконує їх та ще й сам себе контролює.

У праці «Коллектив и воспитание личности» А. Макаренко зазначає, що правильне виховання має бути ідейним, кожна людина вихована нами мусить бути корисна справі трудящих. Видатний педагог стверджує, що не слід боятись різноманітності, невміння із різнорідних елементів побудувати збалансоване ціле, тому підстригти всіх вихованців одним номером, втиснути людину у стандартний шаблон, виховати вузьку серію людських типів – це легше, аніж виховувати диференційовано. Неправильно вирішувати цю проблему таким чином: різні люди – різний метод, тому що це призводить до індивідуалістичних підходів, правильний підхід – полягає в створенні методу котрий будучи загальним і єдиним в той же час дає можливість окремій особистості розвивати свої особливості, зберігати свою індивідуальність. І цей метод на думку Антона Семеновича – виховання людини в колективі. Він вважає, що суспільство мусить бути організоване на принципі колективізму, в ньому не може бути усамітненої особистості, «вип'яченої у вигляді прища чи подрібненої в придорожню пилюку», а повинен бути член

колективу. Кожен момент нашого впливу на особистість цей вплив обов'язково повинен бути на колектив і навпаки – вважає А.С. Макаренко.

З погляду А. Макаренка, навчальний заклад із першого дня пред'являє до вихованця **тверді вимоги**, які впливають із суспільних задач, озброює вихованця нормами поведінки, аби він знав що можна, а що не можна і за що хвалять і наказують. Перед кожним колективом повинна бути поставлена **загальна ціль** – окремо перед групою та колективом цілого навчального закладу. Слід створювати колектив не тільки окремої групи, а й цілого навчального закладу стверджує А.С. Макаренко.

Узагальнено викладемо головні положення вчення А. С. Макаренка про формування колективу та виховання особистості за його допомогою.

Первинний колектив – слід назвати такий колектив в якому окремі його члени є в постійному діловому, дружньому, побутовому та ідеологічному об'єднанні. Це той колектив, який можна назвати контактним колективом. Але виховання не повинно проводитися тільки через первинний (контактний колектив), бо колектив об'єднаний постійною побутовою співдружністю, коли члени колективу щодня бачать одне одного, тоді з'являється сімейність, яка не має позитивного виховного впливу. Лише через великий колектив, інтереси якого впливають не із простого спілкування, а з більш глибокого соціального синтезу. Тільки тоді можливе виховання, коли під колективом розуміється ціле суспільство. **Небезпека замкнутості**

у колектив дружній створює небезпеку вузькогрупового виховання.

Виховувати слід у різновікових колективах, де є можливість передачі позитивного досвіду, навичок поведінки, ідейних переконань, моральних норм від старших товаришів (шефів) до молодших.

Система залежностей у колективі. У нашому суспільстві не існує експлуатації і нерівномірного розподілу життєвих благ, бо коли це трапляється – вихованець взагалі вільний від всякої залежності. Наше суспільство передбачає ланцюг залежностей і ця *залежність* в колективі є *відповідальною* і взаємною, *бо стосується участі в праці, спрямованій на досягнення спільної цілі.*

Школа та інші заклади. Школа – це головний центр виховних впливів. Цілі шкільного колективу випливають із цілей суспільства. Перебування вихованця водночас в інших колективах (піонерський табір, гурток) приводить до того, що він потрапляє під вплив інших колективів. Але **вплив шкільного колективу має бути головним, координуючим** роботу всіх інших позашкільних колективів. На ґрунті приналежності вихованця до різних колективів може виникати конфлікт вимог, які ставляться до нього, тому я кажу, що всі інші колективи повинні бути підпорядковані – школі.

Згідно з А.С. Макаренком всі члени великого колективу повинні перебувати в рівних умовах перед нормами і правилами, не залежно від того чи це педагог чи вихованець. Якщо одну і ту ж провину допускає чи педагог чи вихованець то карати їх слід рівною мірою.

Від цього не постраждає авторитет педагога, якого карає керівник колективу. А навпаки укріпиться дисципліна і порядок.

Паралельна педагогічна дія. Паралельна педагогічна дія – це коли ми маємо справу виключно із колективом чи загonom, ми із особистістю не маємо справи. За суттю це є форма впливу саме на особистість, але формулювання іде паралельно сутності. Насправді ми маємо справу із особистістю, але стверджуємо, що до неї ми не маємо діла. Для нас кожен вихованець це об'єкт виховання, а для себе він жива людина. І переконувати його в тому, що він не людина, а тільки майбутня людина, що він явище педагогічне, а не життєве є не вигідним. Найменше я старався переконати своїх підопічних, що вони явище педагогічне і є для мене вихованцями, я їм доводив, що вони суть суспільне, а не особисте.

Метод педагогічного вибуху. Передбачає застосування ефективного емоційного сильнодіючого на особистість впливу, який змушує людину інколи докорінно перебудовуватися (приклад із прийняттям в комуну новонабраних безпритульних на Харківському вокзалі).

Зовнішній каркас колективу – це **дисципліна**. А. Макаренко не задоволений дисципліною, яка говорить «не кричи, не кури, не ображай педагога, взагалі не, не, не ...», це мораль, яка стверджує, що не слід робити, таку дисципліну називають дисципліною обмеження, стримування, гальмування. У нашому суспільстві і колективі дисципліна повинна мати один характер – прагнення руху вперед. Це дисципліна перемоги, подолання перешкод і досягнення цілей, лише такою дисципліною можна пишатися. Я вважаю, що

дисципліна це не засіб виховання, а результат виховання і вона за суттю відрізняється від режиму, режим є засіб.

Вимога і повага. А.С. Макаренко писав: «Якби хто-небудь запитав мене як би я міг в короткій формулі визначити сутність мого педагогічного досвіду я б відповів: «Якомога більше вимог до людини та максимум поваги до неї». Наші вимоги повинні виражати повагу до сил і можливостей людини, в той же час пред'являються вимоги до особистості. Повага проявляється насамперед до товаришів, які беруть участь в нашій спільній справі. Вимога не може бути половинчастою, вона повинна бути чітко визначена без поправок і пом'якшень.

Що необхідно вимагати? Насамперед – підпорядкування колективу. Найбільше вимоги потрібно пред'являти тоді, коли людина виступає проти колективу. Педагог повинен вимагати від колективу те, що колектив розуміє. Педагогічні вимоги проходять 3 стадії: 1 – коли вимоги пред'являє педагог; 2 – коли ці вимоги підтримуються окремими членами колективу; 3 – коли вимагає сам колектив.

Заохочення і покарання. Застосовувати методи покарання слід виключно у тих випадках коли ми чітко знаємо про провину вихованця. Там де треба карати, там педагог не має права не карати. Покарання – це не тільки право, але й обов'язок, у тих випадках коли покарання необхідне. Тобто педагог може карати а може і не карати, але коли його сумління його технічна кваліфікація, його переконання говорять, що він повинен наказувати він немає права відмовлятися від покарання. Покарання не слід вважати допустимим злом. Там де

покарання повинно бути застосоване з користю там педагог повинен його застосувати. Проте покарання не слід застосовувати без розбору, покарання повинно знищувати конфлікт, а не породжувати конфронтацію і протистояння. Сутність покарання у тому, що людина переживає те, що вона засуджена колективом через свої негідні вчинки, проступки. Тому покарання слід застосовувати лише тоді коли громадська думка колективу стоїть на боці покарання. Там де колектив не на вашій стороні, там де ви колектив не перетягнули на свою сторону там карати не можна.

Окремі педагоги стверджують, що покарання виховує раба, а я вам кажу, що безкарність виховує хулігана (А. Макаренко).

Проте правом карати має бути наділена одна людина. В комуні імені Ф.Джержинського, де А.С. Макаренко керував виробництвом, побутом і школою тільки він один міг карати.

Кожен член колективу, навіть ті, які піддані покаранню повинні почувати себе надійно захищеними в колективі. Коли колектив різко засуджує дії, вчинки порушника застосовуючи до нього завищено жорсткі міри покарання, Антон Семенович ставав на бік покараного, намагаючись підтримувати його морально, інколи клопотав про застосування м'якшого покарання.

Навколо все повинно бути чисто, охайно, акуратно. Кожен член колективу повинен елегантно одягатись, бути бездоганим у своєму зовнішньому вигляді. Вимоги до охайності і акуратності повинні бути високими. Ось стіл в їдальні. Можна простелити на ньому поліетиленову плівку, гігієнічно, можна що завгодно простелити, а потім вимив і чисто. Ні тільки біла скатертина може навчити їсти

акуратно, а плівка це розпусництво. Скатертину у перші дні завжди буде брудною, але через пів року вона стане чистою. Неможливо виховати вміння чисто їсти, якщо ви не дасте білої скатертини. Тому серйозні вимоги треба пред'являти до кожної дрібниці, до зовнішнього вигляду, до ручки, до зошита, чи наприклад така річ як носова хустинка, яка повинна кожного дня мінятись і бути чистою.

Кожен педагог повинен бути бездоганим і у своїх словах, діях вчинках і у зовнішньому вигляді. Він має бути естетично виразним. Кожен вихователь повинен ходити струнким, підтягнутим, туго затягувати пояс, бути радісним веселим, бадьорим. А.С. Макаренко ніколи не дозволяв собі мати сумну фізіономію. «Навіть тоді коли у мене неприємності, чи я захворів, я повинен навчитись не показувати цього вихованцям. Але разом з тим я повинен вміти показати свою емоцію, своє незадоволення чи схвалення, свій осуд чи підтримку. Інколи говорять, що треба навчитись говорити з вихованцем рівним голосом, а я категоричний противник цього».

Перспектива. Істинним стимулом людського життя є **завтрашня радість** - вважає Антон Семенович. В педагогічній техніці ця завтрашня радість є одним із найважливіших об'єктів роботи. Спочатку треба організувати саму радість, викликати її до життя і поставити її як реальність. Потім треба настійливо перетворювати прості види радості у більш складні. Тут проходить цікава лінія: від простішого примітивного задоволення до глибокого почуття обов'язку. «Найважливіше, що ми звикли цінувати в людині це сила і краса. І це і інше визначається в людині виходячи з типу її відношення до перспективи. Людина яка визначає свою поведінку

орієнтуючись на найближчу перспективу є слабкою. Навіть якщо така людина орієнтується на далеку перспективу лише для себе, така особистість теж не викликає відчуття краси хоча може вважатись сильною. Чим ширший колектив, перспективи якого є для людини її особистими перспективами тим ця людина красивіша, сильніша і піднесеніша».

Тому А.С. Макаренко стверджує: «Виховати людину, означає виховати в неї перспективні шляхи. Методика цієї роботи полягає в організації нових перспектив використовуючи уже наявні, в поступовій постановці більш цінних. Розпочинати треба з хорошого обіду, або походу в цирк, але треба завжди пробуджувати до життя постійно розширювати перспективи цілого колективу доводити їх до перспектив усієї країни».

Перспективи можуть бути: **близькими** (святковий обід, похід в кіно, зоопарк, надання додаткового вихідного дня), **середніми** (відпустка, концерт, присвоєння нового звання колективу, річниці, ювілеї колективу, початок навчального року, випускний, святковий концерт) і **далекими** (майбутній статус колективу, майбутнє нашої країни, майбутнє людства). Чим старше вік, тим віддаленішою повинна бути перспектива. На думку А.С. Макаренка, задача навчального закладу полягає в гармонізації колективних і особистих перспектив, досягнення стану коли між ними не буде конфліктів.

Антон Семенович писав: «Проте ми повинні рахуватись, що в окремих вихованців уже склались звички до ближніх перспектив іншого чину: показати свою силу над слабшими товаришами, демонстративно грубо відноситись до дівчат, розповісти вульгарний

анекдот, матеріальні надбання у формі крадіжки, вживання спиртного – є теж прагненнями розміщеними на лінії близької перспективи. Тому в молодому колективі може відбуватись боротьба між старими і новими перспективними лініями. Саме в цей час слід приділяти увагу організації найближчих перспектив. Кіно, концерти, вечори, робота клубів, гуртків, вечори читання і самодіяльності, зустрічі з відомими людьми, екскурсії повинні витіснити форми «приємного» проведення часу.

Великою помилкою є будувати близьку перспективу лише на принципі приємного навіть коли у цьому приємному є елементи корисного. Таким шляхом ми привчимо молодь до недопустимого епікурейства. З перших днів близька перспектива повинна будуватись за колективним планом».

Перспективні лінії приваблюють людину своїм загальним видом задоволення, але це задоволення ще не існує. По мірі руху до нього виникають нові **завтрашні плани** сила притягування яких є пропорційною уже вкладеній праці (так званий ефект кредитора).

Традиції. Ніщо так не укріплює колектив як традиції. Сформувані традиції, зберегти їх надзвичайно важлива задача виховної роботи. Хороший навчальний заклад повинен мати традиції. Перевірка гуртожитків, навчальних корпусів прилеглої території черговими. Може бути традицією і культивуватись з певною регулярністю. Правило і традиція, навіть коли черговий надміру прискіпливий він все одно правий. *Загальні збори.* Їх проведення у певний час з року у рік маже вважатись традицією. Загальні збори повинні мати повноваження найвищого органу. До загальних зборів

входять представники різних вікових груп колективу та його найстарші члени. Загальні збори повинні розпочинатись чітко за планом і у визначений час без запізнень. Загальні збори це постійний контроль колективу, постійне знання один одного і первинного колективу. Настрій і рішення загального зібрання слід ретельно продумати. Треба дати змогу насамперед висловитись вихованцям. Повинні прозвучати правильні виступи, які мають задати тон розмові спрямувати її в потрібне русло, формувати виховуючу педагогічно спрямовану громадську думку колективу. Ніколи неможна залякувати зібрання, погрожувати йому. У випадку підведення зібрання до неправильного рішення, слід перенести голосування за проект рішення до наступного зібрання.

Громадська думка. «Колектив це єдина думка, це думка тієї кількості осіб, які до нього входять. Інколи ця думка виражається навіть не в речах, а в репліках. А головне, що один сказав те всі інші й думають. У вихованців так і буває у них дивна спільність поглядів і велика навіюваність. Один сказав і усі розуміють, він не сказав би цього якби це не суперечило загальній думці» (А.С. Макаренко).

Виховання почуття відповідальності перед колективом – це дається важко, але якщо дається то це дуже сильний засіб. Трапляються випадки згубної деструктивної солідарності «не видавати свого» це явище, яке притаманне незрілим несформованим колективам навчальних закладів у яких немає виховуючої, педагогічно спрямованої громадської думки.

Дружба старших і молодших. Молодший повинен бачити в старшому позитивний приклад. Забезпечується різновіковими

законами. Старші опікуються молодшими і слугують для них хорошим прикладом. Ніякої виховної роботи старші з молодшими не проводять у них справжнє братство і справжні братські відносини до молодших.

Честь колективу. «Питання про честь колективу піднімався в нас або дуже рідко, або формально – на окремих засіданнях під час урочистих зібрань і ніколи не піднімався в побуті. Для організації колективної честі теж потрібна інструментовка. Перш за все прапор. Якщо треба було перенести цей прапор із одної кімнати в іншу то це повинно робитись урочисто. Ми не допускали, щоб прапор переносився без належних почесностей. Прапороносець обирається з числа найавторитетніших, найвідповідальніших, найімпульсивніших членів колективу» (А.С. Макаренко).

За переконанням А.С. Макаренка, педагогічна наука і практика має постійно орієнтуватися на «завтрашній день», прогнозувати і проектувати якості нової людини, випереджати суспільні запити на «людську творчість». А.С. Макаренку належить важлива думка щодо життєстійкості колективу. Він вважав, що колектив не просто «живе» доти, доки він розвивається (*закон руху колективу*). А для цього повинна реалізовуватись *система перспективних ліній*, в які входять близька, середня і далека перспективи. Тобто колектив повинен мати перед собою не лише якусь найближчу за часом і за необхідними для її досягнення зусиллями перспективу (мету), а й більш віддалену і, навіть, дуже далеку. Природно, що таких цілей може бути і більше. Головне, щоб у діяльності колективу була динаміка. З досягненням близької мети, середня стає близькою, а віддалена наближається і стає середньою. А.С. Макаренко

вважав, якщо у колективі не реалізується система перспективних ліній, то зникає той фактор, який об'єднує всіх у колективі й є рушієм його розвитку. Отже, використання системи перспективних ліній формує у дітей соціальний оптимізм, прагнення досягти власною працею «завтрашньої радості».

У керованих А.С. Макаренком колективах існував демократичний стиль відносин. Про це свідчить той факт, що жоден педагог, включаючи й самого А.С. Макаренка, не мав ніяких привілеїв. Більше того, педагог ставав повноцінним рівноправним членом колективу тільки тоді, коли після 4-місячного випробувального терміну рішенням загальних зборів йому присвоювалося звання колоніста (або в комуні – комунара). Вихователь, якому колектив відмовляв у присвоєнні цього звання, звільнявся з роботи.

Первинний колектив А.С. Макаренка бачив різновіковим, який об'єднує 10-12 осіб. Він був розбитий на загони, командири в яких змінювалися двічі на рік. Шкільні класи функціонували паралельно з загонами. З метою виконання будь-якого господарського завдання формувалися зведені загони, в яких командири постійних загонів працювали як рядові його члени. Кожного дня призначався черговий командир, який міг зробити зауваження, або здійснити обов'язкове для виконання розпорядження будь-якому члену колективу. Тобто організація первинних колективів здійснювалася у формі виробничих загонів.

У комуні постійно функціонував театр, у діяльності якого брали участь практично всі вихованці, що дозволяло їм ще більше розширити свій рольовий репертуар, вийти за межі побутових, виробничих, навчальних та

інших тривіальних соціальних ролей, розвиваючи міфологічний, художній світогляд. Життя ж комуни в цілому регулювалося загальними зборами колективу і радою командирів, колегіальним органом, рішення якого не міг опротестувати навіть директор (принцип «педагогіки колективної дії»).

Найвищим органом у колективах А.С.Макаренка були загальні збори колективу, що вирішували більшість питань. На цих зборах обиралися робочі органи самоврядування: рада колективу, санкомісія, господарська комісія та уповноважені. На таких зібраннях обговорювалися щоденні справи колективу і вироблялися перспективні лінії розвитку, що нерозривно пов'язувалися зі стилем роботи в колективі. Раду колективу складали командири первинних загонів, які обиралися на загальних зборах, адміністрація закладу та представники комсомольської і піонерської організацій.

У згуртуванні колективу велике значення А.С.Макаренко надавав традиціям, що дають змогу зберегти досвід минулих років і здійснити наступність поколінь. Вони є тим колективним законом, який регулює поведінку і позбавляє необхідності вирішувати щоразу, як діяти. Живучи за встановленими традиціями, вихованці почувають себе в обстановці особливого колективного закону, пишаються ним і намагаються його поліпшити.

Отже, у процесі різноманітності діяльності колективу кожен його член розвиває в собі потребу бути уважним до інтересів інших людей, потребу високої моральності, тобто бажання збагачувати духовне життя. Такого колективу практика радянської школи не створила, але екс-

периментаторське досягнення видатного педагога не знайшло підтримки в системі так званого комуністичного виховання.

5.3. Ідея А.С.Макаренка про поєднання навчання з продуктивною працею

У своїй практичній діяльності А.С. Макаренко дійшов висновку, що праця без напруження, без громадської й колективної турботи є маловідчутною у справі виховання нових мотивацій поведінки. Така праця швидко й легко стає автономною механічною дією і відбивається на психіці неконструктивно. Вона, на думку педагога, завершується малим розвитком та презирством до навчання і цілковитою відсутністю планів та перспектив на майбутнє. Тому мале мотиваційне значення праці з самообслуговування, велика втомлюваність, малий інтелектуальний зміст роботи, бідна за соціальним змістом реміснича праця самі по собі ще не можуть бути шляхом повноцінного виховання.

Педагог не уявляв трудового виховання без залучення вихованців до активної продуктивної праці. Він був переконаний у тому, що «праця, яка не має на увазі створення цінностей, не є позитивним елементом виховання». Однією із головних умов докорінного поліпшення роботи з виховання безпритульних дітей педагог передбачав «вжити всіх заходів, щоб дитячі будинки перестали бути споживацькими закладами, а стали закладами трудового радянського соціалістичного виховання, щоб на них не треба було викидати десятки мільйонів карбованців». Антон Семенович вважав, що праця потрібна не лише для реалізації трудового інстинкту, але й для того аби дитина вчилась добре

виконувати якусь конкретну роботу, підвищувала свою виробничу кваліфікацію. «Я не уявляю собі виховання молоді поза умовами виробництва» писав А.С.Макаренко.

Залучення вихованців до рентабельної продуктивної праці забезпечувало можливість не лише фізично виживати, а й формувати у вихованців оптимістичний погляд на свою подальшу долю. Адже вони знайомилися з реальними виробничими відносинами, отримували надійну професію, організаційні навички, досвід взаємовиручки, відчуття захищеності у колективі і суспільстві.

Природно, що у комуні імені Ф.Е. Дзержинського продуктивна праця займала одне з центральних місць у виховній системі. Це дало змогу перейти комуні на повний госпрозрахунок і не тільки відмовитися від будь-яких державних дотацій на утримання, а й давати державі щорічно близько 5 млн. крб. прибутку. Педагог тут мав на увазі не лише економічну сторону проблеми. Він переконався, що «тільки у виробничому процесі зростає справжній характер людини, члена виробничого колективу, якраз там людина вчиться відчувати свою відповідальність за деталь, коли треба виконати весь промфінплан».

А.С. Макаренку у колонії імені Максима Горького одразу не вдавалось налагодити прибуткове виробництво на основі продуктивної праці вихованців. Так, організація сільськогосподарського виробництва в колонії імені М.Горького, за яку відповідав економіст ФЕРЕ, не стала ефективною системою організації праці неповнолітніх правопорушників і злочинців. По справжньому налагодити продуктивне, рентабельне виробництво А.С. Макаренку вдалось у комуні імені Ф.Е. Дзержинській. Це розпочалось із роботи мебельного цеху в цій комуні. Успіх її

виробничої діяльності у значній мірі завдячує підприємливому господарнику Соломону Борисовичу Когану. Він був тим, хто пообіцяв виготовити для Будівельного інституту, який споруджувався Будівельним управлінням, партію меблів Але інституту, як такого. – ще не було, вирили під будівництво лише котлован. Постала проблема складування меблів. Соломон Борисович сказав замовнику, що готовий спорудити склад, але для цього потрібно 50 000 руб. Йому ці гроші дали. За ці кошти Соломон Борисович закупив деревообробне обладнання, станки, інше обладнання, яке використовували колоністи у виробництві. Соломон Борисович разом з комунарами прийняв виправдане рішення, замість виробництва меблів для будівельного інституту, якого ще не було, виготовляти меблі під індивідуальне замовлення (в основному стільці і столи). Накопичили певну суму. Поклали її на рахунок у банк (близько 600 тис.) Далі перепрофілювались, перейшли на виробництво свердел. Для їх виготовлення була потрібна точність яка часто вимірювалась тисячними міліметра. Це виховувало у комунарів почуття відповідальності у роботі, точності і бездоганності її виконання. Згодом у комуні почали виробляти фотоапарати марки ФЕД. 1927 року на базі невеликих майстерень комуні імені Ф.Е. [Дзержинського](#) створений Харківський машинобудівний завод «ФЕД». Він розпочав свою діяльність з випуску найпростіших електричних свердлильних машин і [фотоапаратів](#). Надалі були розроблені та серійно випускалися знамениті малоформатні фотоапарати серії [«ФЕД-5»](#), автоматичні фотоапарати [«ФЕД-Мікрон»](#), [«ФЕД-Мікрон-2»](#), [«ФЕД-35»](#), [«ФЕД-50»](#), стереофотоапарат [«ФЕД-Стерео»](#) та інше фотоприладдя.

Отже, у виховному закладі А.С. Макаренка повною мірою був реалізований принцип включення людини у процес продуктивної трудової діяльності, якою просякнутий весь життєвий ритм комуні. При цьому комунар одержував зарплату за свою трудову діяльність. Регулярність трудової активності, її достатня тривалість (не менше чотирьох годин на день) сприяла тому, що праця поступово перетворювалася на життєву потребу. А.С. Макаренко вважав, що в соціалістичному суспільстві праця є не тільки економічною, а й моральною категорією.

Важливим було те, що основна частина заробітку накопичувалася на особистому рахунку комунара. Коштами цього рахунку можна було користуватися лише після випуску з комуні або з дозволу адміністрації. Десята частина заробленого за загальною згодою йшла у розпорядження ради командирів для культурно-масових потреб та соціального захисту окремих вихованців. Незначна сума зароблених коштів йшла на кишенькові витрати. Це давало можливість розвивати навички поводження з грошми, вміння раціонально планувати свій скромний бюджет.

Варто додати, що при комуні діяв робітфак Харківського машинобудівного інституту, майже половина випускників якого продовжувала своє навчання у вузах.

5. 4. Проблеми сімейного виховання

А.С. Макаренко неодноразово вказував, що сім'я є першим колективом, в якому дитина набуває соціального досвіду. Тому вона має бути спільнотою, що спирається на виконання обов'язків, любов, повагу

та солідарність. На думку А.С. Макаренка, батьки повинні пам'ятати, що дитина майбутній громадянин, за якого вони несуть відповідальність. А.С. Макаренко приділяв увагу вихованню громадянських якостей дітей у сім'ї: «...у сім'ї росте майбутній громадянин, майбутній діяч, майбутній борець» – писав він. Тому батьки повинні передусім самі бути добрими громадянами і свою громадянську позицію зберігати і в сімейному житті.

Головними завданнями сімейного виховання А.С. Макаренко вважав формування навичок до праці, а також культурної поведінки; статево, економічне виховання дітей та молоді.

А.С. Макаренко був переконаний своїм власним досвідом, що сім'я має бути багатодітною тому, що у родині, де росте одна дитина, концентрація надмірної батьківської любові діє на неї згубно. У таких сім'ях взаємини потрібно будувати так, щоб малюк не помічав зайвої уваги до себе і не звикав, що все найкраще має неодмінно бути для нього. За таких умов є шанс уникнути розвитку в дитини егоїзму та споживацької психології.

А.С. Макаренко розробив зміст сімейного виховання, визначивши такі напрями, як організація сімейних справ і трудове виховання засобами правильно організованої гри. Педагог вказував на важливу роль вимоги у вихованні дітей, розглядаючи розпорядок дня як основу дисципліни. А.С. Макаренко зазначав, що встановлений у сім'ї розпорядок життя повинен підтримуватися дорослими та дітьми, бо це сприяє не лише зміцненню здоров'я, але й створенню бадьорого настрою, добрих взаємовідносин між батьками й дітьми.

У сімейному вихованні найголовнішою є власна поведінка батьків А.С.Макаренко писав: «не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте або повчаєте її, або наказуєте, їй. Ви виховуєте її в кожний момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає вдома. Як ви одягаєтеся, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте або сумуєте, як ви поведетеся з друзями і з ворогами, як ви смієтеся, читаєте газету, – все це має для дитини велике значення».

А.С.Макаренко був глибоко переконаний, що найкращі діти бувають у щасливих батьків. Діти мають бачити живий приклад сімейного щастя, сприяти його зміцненню і ділити його разом з батьками. Великий педагог був переконаний, що сім'я – це також колектив закритого типу, тут немає двох колективів – колективу батьків і колективу дітей. Сім'я є єдиним колективом, причому колективом педагогічним і різновіковим.

У той же час А.С.Макаренко зазначає, що слід впливати на вихованця не через сім'ю, які бувають різними за станом свого морального розвитку, ціннісних орієнтацій, школа повинна через самого вихованця впливати на сім'ю і викликати у батьків відповідну реакцію. Можна впливати на вихованця, який перебуває у лоні сім'ї поза межами школи шляхом створення трудових загонів за регіональним, дворовим принципом. Командир загону здійснює контроль за поведінкою інших товаришів, у випадку виявлення відхилень від норми сигналізує про це батькам і сам намагається вплинути на свого товариша.

А.С.Макаренко приділяв увагу вихованню громадянських якостей дітей у сім'ї. Він наголошував на тому, що у сім'ї росте майбутній громадянин, майбутній діяч, борець. Педагог наголошував, що якщо у

родині зросте погана людина, горе від цього буде не лише батькам, а й багатьом людям і всій країні.

5.5. Шляхи формування педагогічної майстерності вчителя-вихователя.

Важливе місце у педагогічній спадщині А. С.Макаренка займає поняття *«педагогічна майстерність»*. Будучи видатним майстром-педагогом, володіючи неабияким талантом, А.С. Макаренко неодноразово у своїх виступах підкреслював, що він звичайний, рядовий працівник. Він писав: «Я не маю педагогічного таланту і прийшов у педагогіку випадково, без усякого на те покликання... Я глибоко переконаний, що я скоріше звичайний, середній педагог і це дуже схоже на правду. Але я домігся педагогічної майстерності, а це вежлива річ».

Отже, А.С. Макаренко не заперечував очевидного – існування в деяких людей педагогічного таланту, особливої схильності до педагогічної діяльності. Разом з тим, він розумів, **що основою успішної педагогічної діяльності є майстерність, набута в результаті оволодіння знаннями і досвідом** без якого навіть талант не може повною мірою себе розкрити.

А.С. Макаренко не ототожнював талант – дарунок, отриманий від природи, з майстерністю, набутою в результаті свідомої цілеспрямованої діяльності педагога. Джерелами майстерності він вважав знання виховного процесу та освіченість педагога в цілому, виховні уміння, що формуються в процесі спеціально-орієнтовного

навчання самих педагогів, педагогічний досвід, набутий в практичній діяльності, професіоналізм, який А.С.Макаренко називав кваліфікацією.

А.С.Макаренко розглядав педагогічну майстерність як такий рівень теоретичних знань і практичних умінь вчителя, вихователя, керівника школи, який дозволяє їм з достатньо високим ступенем ймовірності досягати необхідних результатів заради виховної мети. Вищим досягненням педагогічної майстерності А.С.Макаренко вважав не пряму, а паралельну виховну дію. Він писав: «вихователь, який переслідує вихованців явно спеціальними бесідами, набридає їм і майже завжди викликає деяку протидію». Педагог, крім усього іншого, повинен добре відчувати свого вихованця, вміти читати по його обличчю, очам, тобто педагогові повинна бути властива проникливість, визначена педагогічна прозорливість.

Вперше використовуючи поняття *«педагогічна техніка»*. А.С.Макаренко писав: «Я став майстром своєї справи лише тоді, коли зміг з 20-ма відтінками сказати: «можете йти». У своїх роботах педагог неодноразово проводив паралель між майстерністю педагогічною і майстерністю сценічною. Як і акторові педагогові важливо володіти своїм тілом, голосом, мімікою, вміти грати, тим що ми називаємо у педагогічних технологіях засобами невербального спілкування.

У роботі *«Методика організації виховного процесу»* А.С.Макаренко називає педагога бойовим товаришем вихованців, який бореться разом з ними і попереду них за всі ідеали першокласного закладу. Цей факт свідчить про те, що спілкування педагогів та учнів базувалося на дружніх

взаєминах, повазі вчителя до особистості учня, вірі в його сили і можливості.

А.С.Макаренко розробив і практично реалізував принцип співробітництва. Товариська взаємодія вчителя і учня має бути такою органічною, такою цільною, що учні не повинні відчувати наявність у школі окремих учительських і учнівських інтересів. Серцевиною такої педагогіки А.С.Макаренко вважає товариську єдність і спільність інтересів учителів та учнів.

Отже, до ознак педагогічної майстерності А.С.Макаренко відносить:

- здатність педагога бачити і розуміти внутрішній світ вихованця за різним зовнішнім проявам;

- уміння впливати на вихованців без настирливого моралізування і повчальності опосередкованим шляхом (конструктивна маніпуляція);

- можливість оптимально використовувати моральні, мовні виразні властивості своєї особистості для ефективного впливу на вихованця;

- почуття міри і педагогічний такт, повага до особистості вихованця, здатність до діалогу з ним;

- щирість педагога, відсутність фальші в його відносинах з вихованцями тощо.

Природно, що й майстерність вчителя-вихователя успішно формується у педагогічному колективі. На думку А.С.Макаренка, і колектив учителів, і колектив учнів мають утворювати одне ціле – **педагогічний колектив**. Важливою умовою цього виступає колектив

учителів, який здійснює не авторитарний, а виключно педагогічний вплив на учнів. Вчитель, вихователь, як і в цілому колектив вихователів, має виступати не керівником, диктатором шкільного буття, а співником, до якого учні не готуються, а живуть повноцінним життям.

У зв'язку з тим, що у 1920-1930-х рр. у педагогіці про колектив педагогів не було написано майже нічого, колективи вчителів склалися здебільшого стихійно, випадково. А.С.Макаренко був переконаний, що цій важливій проблемі педагогічна наука має приділити значно більше уваги. Адже правильне виховання можливе за наявності учительських колективів як колективів односторонців.

У своїх роботах А.С.Макаренко виклав деякі правила формування вчительського колективу. Насамперед він вважав, що успіх кожного навчально-виховного закладу можливий лише за умови об'єднання в колектив учителів, «запалених однією думкою, одним принципом, одним стилем, які працюють єдино». Разом з тим, учитель має уникати шаблону, діяти творчо, експериментувати, шукати ефективніші методи впливу на вихованців.

А.С.Макаренко рішуче засуджує безсистемність, порційність у виховній роботі, обстоюючи тривалість виховного впливу. Остання досягається тривалістю педагогічного колективу. За А.С.Макаренко, її можна досягти, коли середній час перебування педагога в колективі не буде меншим, ніж перебування вихованців у школі. Це сприяє наступності та цілеспрямованості в роботі з вихованцями, накопиченню досвіду роботи, створенню цінних виховних традицій, зміцненню почуття обов'язку, особистої відповідальності учителя за успіх справи.

Такі колективи формуються безпосередньо в діяльності під керівництвом директора, громадських організацій. Особливу роль у цій роботі А.С. Макаренко надавав **директору**, який, на його думку, є найвідповідальнішою особою в школі, уповноваженим державою керівником.

Розмірковуючи над проблемою співвідношення в колективі педагогів з різним досвідом учительської роботи, А.С. Макаренко доходить висновку, що «... колектив учителів, сформований з учителів одного віку, чи то старих, чи молодих, завжди буде слабким колективом. Тому-то організатори освіти мають подбати про те, щоб у кожній школі було декілька поколінь учителів, щоб у колі досвідчених була юнь, яка тільки-но приступає до роботи, до педагогічного життя: має бути певна кількість старих, досвідчених педагогів і неодмінно має бути одна дівчина, яка тільки що закінчила інститут, яка ще ступити не вміє». Ця дівчина вчитиметься і в старих педагогів, і в старших учнів, і те, що вона вчитиметься в старих педагогів, покладає й на них відповідальність за її нормальну роботу. **Створений різновіковий учительських колективів сприяє збагаченню кожного вчителя життєвим досвідом, педагогічною культурою, професійною майстерністю.**

У лекції *«Педагогіка індивідуальної дії»* А.С. Макаренко розкриває й таке важливе питання, як співвідношення в колективі учителів чоловіків та жінок. Він застерігає, що переважання в колективі учителів певної статі негативно відбивається на дітях, не сприяє правильному статевому вихованню, призводить до однобокого виховання дитячого колективу.

На думку А.С.Макаренка, у педагогічному колективі мають бути люди різної вдачі, різних темпераментів та характерів. Педагог наголошує на тому, що треба дбати про поєднання в колективі людей веселих і людей похмурих. Він не уявляє собі колективу, що складався б тільки з похмурих людей. Повинен бути хоч один веселун, хоч один дотепник. А з іншого боку, потрібна людина, що ніколи й не усміхнеться, дуже сувора людина, яка нікому не дарує і, якої не послухати неможливо...

А.С.Макаренко висловлювався і за те, щоб у педагогічному колективі усі педагоги були гарними, а якщо такого досягти не можна, то «хоч один гарний молодий педагог, одна гарна молода жінка в колективі неодмінно повинні бути... Треба, щоб дітей захопила ще естетика, краса в колективі».

Учительський колектив повинен бути носієм естетичної культури, естетично виразним. Це, у першу чергу, проявляється у зовнішньому вигляді вчителя, його вчинках та поведінці. У лекції *«Взаємини, стиль, тон у колективі»* А.С.Макаренко стверджує, що жодного разу не вийшов у нечищених чоботях або без паска до вихованців. Не допускав у клас учителя, якщо він був неохайно одягнений.

Природно, що думки та поради А.С.Макаренка щодо побудови вчительського колективу не могли бути втіленими у шкільну практику радянського періоду внаслідок дії директивної системи управління. Остання, по суті, позбівляла директора школи будь-яких прав, залишивши йому лише обов'язки.

Формуванню педагогічної творчості вчителя А.С.Макаренка присвятив сторінки у своїх відомих роботах: *«Педагогічна поема»*, *«Прапори на баштах»*, *«Деякі висновки з мого педагогічного досвіду»*, *«Проблеми шкільного радянського виховання»*.

РОЗДІЛ 6

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

- 6.1. В.О. Сухомлинський – педагог, науковець, громадянин
- 6.2. Гуманізація – основа педагогічної системи
В.О. Сухомлинського
- 6.3. Види відповідальності за В. Сухомлинським
- 6.4. В.О. Сухомлинський про книгу як важливий засіб виховання
- 6.5. Питання естетичного виховання в педагогічній спадщині
В.О. Сухомлинського
- 6.6. В.О. Сухомлинський про роль сім'ї у вихованні
- 6.7. Організаційно-методичні засади діяльності Павлишської
школи

6.1. В.О. Сухомлинський – педагог, науковець, громадянин

Василь Олександрович Сухомлинський – український педагог, публіцист, письменник, поет. Його називають великим діячем освіти, якому були властиві подвижництво, повна самовіддача, благородство. Сільський учитель і оригінальний теоретик педагогіки, талановитий директор школи, автор сотень віршованих і прозаїчних мініатюр, дуже скромна і сором'язлива людина і безстрашний, яскравий полеміст і публіцист – такою цілісною натурою постає перед нами В.О. Сухомлинський.

Народився Василь Олександрович 28 вересня 1918 року в селі Василівка Олександрійського повіту Херсонської губернії (нині Онуфріївський район Кіровоградської області) у незаможній селянській родині. У сім'ї, окрім Василя, виховувались ще троє дітей.

В умовах революції, громадянської війни, голодомору 1933 року, насильницької колективізації село в Україні виживало завдяки віковим патріархальним традиціям з їх відданістю народній моралі, сім'ї та природі. Постійна і важка праця, самообмеження, відповідальність стали тим стрижнем, який допомагав Сухомлинському-юнаку наполегливо вчитися, шукати своє місце у житті.

Батько Сухомлинського – Олександр Омелянович – працював по найму як тесляр і столяр у поміщицьких економіях та заможних селянських господарствах. Окрім цього, був членом правління колгоспу, учителем праці і активним учасником сільської

самодіяльності. Бабуся і мама Василя були творчими натурами, носіями народних традицій, що помітно вплинуло на формування особистості майбутнього педагога. Дід В.О. Сухомлинського по материнській лінії Овдій дуже любив книги. Після розкуркулення 1917 р. все, що виніс дід Овдій із панської економії – це цілий віз книг.

Василь Сухомлинський навчався спочатку у Васильківській семирічці, де був одним із кращих учнів. Улітку 1934 р. він вступив на підготовчі курси при Кременчуцькому педінституті і того ж року став студентом факультету мови та літератури цього вузу.

На обрання професії, напрям творчості Василя Олександровича вплинув той факт, що він зростав хворобливою дитиною. Це спонукало його до самоаналізу, заглиблення у світ власних почуттів і переживань, а також викликало його пильну увагу до тих, хто потребував допомоги, до слабших, беззахисних.

1935 р. через хворобу Сухомлинський змушений був перервати навчання в інституті. З цього часу розпочинається його практична педагогічна робота, якій присвятив він усе своє життя. У 1935-1938 рр. Василь Олександрович викладав українську мову і літературу у Васильківській та Зибківській семирічних школах Онуфріївського району. У 1936 р. він продовжив навчання на заочному відділі Полтавського педагогічного інституту. «З великою теплотою згадую Полтавський педагогічний інститут, який закінчив, – писав згодом Сухомлинський, – про викладачів педагогіки, літератури, історії. Тут педагогіка була не засушеними висновками, а живою, яскравою

розповіддю про мистецтво виховання, про методи пливу на свідомість і почуття».

З 1938 р. і до початку Великої Вітчизняної війни Василь Олександрович працював в Онуфріївській середній школі учителем української словесності, а через деякий час – і завідуючим навчальною частиною школи.

У 1941 р., коли розпочалася війна, В.О. Сухомлинський був призваний до армії, направлений на короткочасні курси політруків у Москві, а потім брав участь у боях на Калінінському фронті. Війна пройшла крізь його життя і долю: учасник важких боїв, тяжко поранений під Ржевом, людина, яка розгубила своїх рідних, Василь Олександрович, писав про неї з болем своїх незагоєних ран, вважав її джерелом виховання патріотизму та громадськості. У 1942 потрапив у госпіталь м. Уви Удмуртської АРСР. Після одужання був комісований і призначений працювати директором школи.

Після знайомства з майбутньою дружиною Ганною Іванівною Дев'ятовою, вони разом повертаються на тільки-но звільнену від окупації Україну. З 1944 р. упродовж чотирьох років Сухомлинський працював завідувачем районного відділу народної освіти і одночасно викладав у школі. В цей період виходять його перші публікації на педагогічні теми («Перед новим навчальним роком» від 25 серпня 1945 р. в «Ударній праці»).

1948 р. В.О. Сухомлинського призначають директором Павлиської середньої школи. Цим навчальним закладом він керував до останку життя, двадцять три роки у Павлиші стали найпліднішим періодом його науково-практичної та літературно-публіцистичної

діяльності. Тут він реалізувався як педагог, як особистість, як письменник-мораліст. Василь Олександрович доклав чимало зусиль, аби піднести пересічну сільську школу на рівень найкращих у тодішньому СРСР загальноосвітніх навчальних закладів, щоб перетворити її на справжню лабораторію передової педагогічної думки і якнайповніше узагальнити набутий досвід.

Починаючи з 1949 р., Сухомлинський виступає не тільки у місцевій періодиці, а у республіканських та всесоюзних, а згодом і зарубіжних виданнях. Наприкінці п'ятдесятих років виходять друком одна за одною такі ґрунтовні праці В. Сухомлинського як «Педагогічний колектив середньої школи» та «Виховання радянського патріотизму у школярів».

Саме в цей період педагог висловлює своє досить критичне ставлення до політико-партійного керівництва школою, виступає з критикою положень, що обстоювали ідею ранньої професійної підготовки учнів. Це, в свою чергу, дало негативні наслідки. Однак, позбавлений можливостей відстоювати свою позицію в педагогічній пресі, в умовах цькування В.О. Сухомлинський продовжує працювати, розвиваючи свої ідеї в таких загальновідомих творах, як «Серце віддаю дітям» (1968 р.), «Павлиська середня школа» (1969 р.), «Народження громадянина» (1970 р.).

У 1955 р. на філософському факультеті Київського державного університету імені Тараса Шевченка Василь Олександрович захищає кандидатську дисертацію «Директор школи – керівник навчально-виховної роботи». З 1957 р. В.О. Сухомлинський – член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР, з 1958 р. –

заслужений учитель УРСР. У 1968 р. йому присвоїли звання Героя Соціалістичної Праці. Того ж року він був обраний членом-кореспондентом Академії педагогічних наук СРСР. У 1960 та 1968 рр. – нагороджений двічі орденом Леніна.

Життя Василя Олександровича обірвалося на злеті – на 52 році життя. Він був сповнений задумів, мрій, творчих планів. Про це свідчать твори, що побачили світ у 70-ті роки – «Методика виховання колективу» (1971 р.), «Розмова з молодим директором школи» (1973 р.), «Листи до сина» (1978 р.). У них він розширює й поглиблює свої гуманістичні ідеї у напрямі розвитку духовності, яка, на переконання педагога, опосередковує всі інші риси особистості.

«Людина, – любив повторювати педагог, – народжується на світ не для того, щоб зникнути безвісною пилінкою. Людина народжується, щоб лишити по собі слід вічний». Ці проникливі слова можна і треба віднести й до самого Василя Олександровича, адже саме вони були тим категоричним імперативом, якому завжди і всюди слідував він у своєму недовгому, але яскравому й напрочуд плідному житті Педагог. Все найцінніше, створене ним, назавжди увійшло до скарбниці вітчизняної педагогіки та національної духовної культури.

6.2. Гуманізація – основа педагогічної системи

В.О. Сухомлинського

Реалізація у вихованні гуманістичної ідеї – основа, яка пронизує всю теорію й практику В. О. Сухомлинського як педагога. Мабуть,

саме завдяки цьому будь-який його твір, не зважаючи на складність, глибинність порушених у ньому проблем, читається легко, як художньо довершена проза чи навіть поезія.

Щира любов до дітей і справжня педагогічна культура, за Сухомлинським, поняття нерозривні. Він вважав, що вчитель зобов'язаний уміти дорожити дитячою довірою, щадити беззахисність дітей, бути для нього втіленням добра і справедливості. Він писав: «І якщо в школах є що насторожилися, що наїжилися, недовірливі, а іноді і злі діти, то лише тому, що вчителі не довідалися про них, не знайшли підходу до них, не зуміли стати їх товаришами. Виховання без дружби з дитиною можна порівняти з блуканням у потемках».

В.О. Сухомлинський – гідний спадкоємець гуманістичної традиції. У Павлівській середній школі виховання без покарань було педагогічним принципом усього педагогічного колективу. Спочатку він визнавав у принципі доцільність покарань, був переконаний, що вони у визначених випадках можуть бути ефективним методом виховного впливу, а в останні роки своєї діяльності рішуче відстоював наступну тезу: виховання несумісне з покараннями учнів. Він мав на увазі такі види покарань, як грубе відчитування, висміювання, виставляння з класу, залишення після уроків для виконання якої-небудь роботи, записи скарг в щоденнику.

Звернення до серця і розуму дитини, а не намагання повчати, вказувати їй, розпоряджатися нею, є найкращим психологічно довершеним інструментом, котрий завжди спрацьовує, викликає відгук дитячої душі, бажання стати кращим. Таким чином

відбувається не лише вплив учителя на вихованця, а й поєднання їхніх прагнень, зусиль у спільну дію, виникає об'єднуючий мотив, який забезпечує гуманні стосунки вихователя і дитини, їх суб'єкт-суб'єктну педагогічну взаємодію.

Гуманізм педагогічної системи Сухомлинського ґрунтується на положенні про самоцінність людини, її праві на свободу і гідність як неповторної індивідуальності. Він висунув і розвинув концепцію відносної автономної конкретної особи, її права на вибір на основі власної совісті.

За Сухомлинським, центром шкільного життя є особистість дитини як головна мета і цінність навчально-виховного процесу. Тому метою, покликанням кожної школи, її педагогічного колективу є створення найкращих умов для всебічного розвитку особистості школяра: світоглядного, морального, інтелектуального, трудового, естетичного, фізичного. Ця ідея відображена у багатьох творах ученого: „Серце віддаю дітям”, „Духовний світ школяра”, „Сто порад учителю”, „Павлиська середня школа”, „Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості” та ін.

Одне з найважливіших і водночас найскладніших завдань вихователя полягає у тому, щоб представити маленьку людину самій собі, допомогти розвитку у ній внутрішнього бачення і на цій основі сприяти становленню її рефлексивних здібностей.

Однією з головних ідей у творах Сухомлинського була ідея служіння людям, турбота про їх благополуччя, щастя, потреба постійно оберігати їх, особливо в годину важких життєвих випробувань. В умінні "відчувати душу" іншої людини, у здатності

розуміти її душевний стан педагог вбачав найціннішу рису моральності дитини. У книзі "Як виховати справжню людину" автор, звертаючись до дітей, писав: "Не завдавай своїми вчинками, своєю поведінкою болю, кривди, тяжких переживань іншим людям. Умій підтримати, допомогти, підбадьорити людину, в якій горе... Не будь байдужим".

Аналізуючи стан шкільної освіти, вчений дійшов висновку, що вона лише тоді досягає мети, якщо у школі царює яскрава думка, живе слово і творчість дитини. На цих трьох китах має ґрунтуватися весь зміст навчання, характер духовного життя школи, його стиль, атмосфера взаємин. Таке розуміння мети шкільної освіти у ті роки було новаторським і дуже сміливим.

Для реалізації мети всебічного розвитку учнів В. О. Сухомлинський створив цілісну педагогічну систему. У ній знайшли втілення продуктивні ідеї його попередників і власні ідеї, які визріли у процесі органічного взаємозв'язку теоретичних і практичних напрацювань у середовищі Павлівської середньої школи.

Основними засадами гуманізації системи навчання за Сухомлинським науковці виділили наступні положення:

- всебічне, глибоко продумане вивчення особистості дитини у різних видах діяльності, у взаємозв'язку класної і позакласної роботи;
- спрямованість діяльності педагогічного колективу на особистісний розвиток і саморозвиток дитини як складної системи, яка змінюється під впливом багатьох чинників;

- організація різних видів активної, особистісно значущої навчальної трудової діяльності дітей (колективної та індивідуальної) в урочний і позаурочний час;
- збагачення навчальної діяльності яскравими позитивними емоціями і почуттями краси;
- гуманізація усіх видів спілкування і співпраці у педагогічному та учнівському колективах, його спрямованість на утвердження гідності кожної дитини як члена родини, колективу класу, школи, суспільства;
- використання праці і природи як джерела особистісного розвитку кожної дитини;
- програма актуальних і перспективних завдань створення у школі зусиллями дітей, вчителів, батьків виховального і розвивального середовища;
- цілеспрямована мотивація учнів на досягнення максимального рівня розвитку своїх духовних і пізнавальних можливостей;
- пріоритетність моральної і розвивальної функцій в оцінюванні результатів навчання кожної дитини.

6.3. Види відповідальності за В.О.Сухомлинським

Відповідальність одна із найважливіших особистісних якостей, вона має бути розвинена у кожного громадянина-патріота. Відповідальність тісно пов'язана із усвідомленням своєї повинності перед іншими людьми, країною, виконанням обов'язку. У

загальноосвітній системі виховання всебічно розвиненої особистості Василь Олександрович надавав першочергового значення вихованню моральних рис, оскільки саме моральність є стрижнем особистості, який визначає сутність людини, її дії і вчинки. Не так важливо ким стане у майбутньому вихованець, важливо якою він буде людиною.

Однією із найважливіших моральних рис є **відповідальність**, якій педагог приділяє увагу чи не в кожній своїй праці, оскільки без відповідальності перед собою, сім'єю, колективом, суспільством немає особистості, батька, сім'янина, громадянина, людини. Проблема виховання відповідальної особистості не менш гостро стоїть і на початку XXI століття. Поглиблюється вона всезростаючими як загальносвітовими викликами (економічна, продуктова, екологічна криза, проблема збереження людської ідентичності, біобезпека) та тенденціями, так і національними (бездуховність, споживацтво, поширення асоціальних явищ, зокрема раннього алкоголізму, наркоманії, ВІЛ/СНІДу та ін.) проблемами, які здебільшого знаходяться у площині виховання.

Працюючи у повоєнні роки (з 1948 по 1970 рр.) у простій сільській школі В.О.Сухомлинський без особливих матеріальних та фінансових ресурсів зумів обґрунтувати та впровадити у практику ефективно діючу систему виховання відповідальної «Людини». В умовах сучасної сільської школи важливо не втратити цінний досвід та кращі надбання педагогів минулого. У вихованні «усе важливе, і усе має значення», тому при реалізації «павлишської системи» важливо не лише знати педагогічні принципи, закономірності, форми та методи, вміти застосовувати пропоновані методики на практиці, а

в першу чергу важливо любити (людей, дітей, професію, оточуюче середовище, Батьківщину), переживати (радість творення людини) та відчувати (почуття відповідальності, обов'язку, вдячності, сорому та ін) так, як це робив Василь Олександрович.

В.О.Сухомлинський вбачав як «одночасно виховання дисципліни, відповідальності перед колективом, суспільством і перед самим собою – перед власною совістю». Відповідальність – це в першу чергу важка праця, і кожен вихованець уже з дитинства повинен «брати на себе труд відповідальності, тягар обов'язку за життя, здоров'я, душевний спокій, благополуччя інших людей», при цьому необхідно «щоб ухиляння від труда відповідальності і обов'язку мислилось і переживалось людиною як мерзенність».

Зміст формування відповідальності вихованця обумовлюють її види. Здійснивши аналіз педагогічної спадщини Василя Олександровича вважаємо за доцільне виділити такі основні види відповідальності молоді, як:

- **Відповідальність людини за людину.** Головною силою, що об'єднує людей у колектив, на переконання В.О.Сухомлинського, є відповідальність людини за людину та відповідальність людини перед колективом і суспільством. У своїй практичній педагогічній діяльності сам Василь Олександрович та педагоги, що працювали разом із ним, спрямовували свої зусилля на те, щоб вся діяльність колективу була пройнята духом відповідальності. Майстерність виховання на думку педагога полягає в тому, щоб пробудити у дитини здатність переживати радість за принесене іншим добро, користь. Багаторічний досвід педагога переконує в тому, що

«відповідальність кожного члена шкільного колективу за інших – це велика внутрішня сила, яка об'єднує школярів різного віку в трудову, інтелектуальну, ідейну єдність. Загальношкільний колектив можна надихнути високою ідеєю, благородною працею тільки за тієї умови, коли є ця відповідальність». Саме тоді починається справжнє виховання, коли вихованець відчувається відповідальним за долю інших людей. В.О.Сухомлинський порівнює відповідальність людини за людину для життя колективу із цементним розчином для спорудження будинку із цегли: «немає розчину – не побудуєш будинку, немає відповідальності людини за людину – немає й колективу. Бо відповідальність людини за людину – це вершина високої ідейної, творчої праці».

- **Громадянська відповідальність** розглядається як одна із найважливіших складових життя суспільства. У творчій спадщині В.О.Сухомлинського тісно переплетена ідея цінності окремої людини та суспільства. З одного боку суспільство, державні інститути повинні створювати умови для розвитку кожної особистості, враховуючи її індивідуальні особливості, а з іншого кожна людина зобов'язана працювати на благо своєї країни. На глибоке переконання педагога це речі взаємопов'язані і взаємообумовлені. Кожна людина, як неповторна та унікальна особа, реалізуючи свої природні задатки, творчі нахили повинна віднайти своє достойне місце у суспільстві, щоб у такий спосіб приносити користь собі, своїй сім'ї, колективу до якого належить, суспільству, країні. Кожен громадянин пам'ятаючи славні і трагічні сторінки історії своєї Батьківщини, звернення і подвиги людей, які ціною власного життя творили мирне сьогодення,

повинен усвідомлювати свою відповідальність, як повноправного члена суспільства, за долю держави і на цій основі сумлінно виконувати громадянський обов'язок.

Таким високі почуття необхідно виховувати цілеспрямовано і системно, оскільки «від того, як у роки дитинства й отроцтва людина розуміє й переживає, виконує й поважає свій обов'язок перед людьми, залежить досягнення вищої мети виховання – підняти кожного вихованця до рівня ставлення до себе як до сина Вітчизни». Осердям почуття людської гідності педагог називає «громадянські думки, почуття, тривоги, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність». Василь Олександрович пропонував розвивати такі взаємовідносини, що утверджують почуття громадянської відповідальності, зокрема інтелектуальні, ідейно-виховні, навчально-трудова, самодіяльно-творчі та ігрові відносини.

- **Відповідальність перед колективом.** Даний вид відповідальності обґрунтований у праці «Методика виховання колективу». Оскільки колектив розглядається В.О.Сухомлинським крізь призму окремої особистості у ньому, тому й даний вид відповідальності визначається за відношенням людини до самої себе, інших членів колективу та суспільства. Педагог зазначає, що «переживання добра, принесеного товаришам, – це один з наймогутніших проявів відповідальності людини перед колективом, суспільством», а «там, де немає відповідальності перед колективом, людина не знає голосу власної совісті. Відчуваючи відповідальність перед собою, людина гостріше розуміє, переживає норми і правила, які ставить перед нею колектив».

- **Сімейна, батьківська відповідальність.** У праці «Батьківська педагогіка» В. Сухомлинський акцентує увагу на такому виді відповідальності як батьківська відповідальність. Педагог визначає її як відповідальність батьків за виховання, творення людини, і таку працю називає найвідповідальнішою і найскладнішою. Він зазначає «хоч би яка у вас відповідальна, складна, творча робота була на виробництві, знайте, що вдома вас чекає ще відповідальніша, ще складніша, ще тонша робота – виховання людини. Скрізь вас можна замінити іншим працівником – від сторожа на тваринницькій фермі до міністра. Справжнього ж батька не замінить ніхто!».

Відповідальність за сім'ю (сімейна відповідальність) В.О.Сухомлинським покладається однаково як на чоловіка, так і на жінку. Проте таку відповідальність треба формувати уже із дитячих років спільними зусиллями педагогічного колективу освітнього закладу та батьками дітей. До шлюбу, до подружнього життя вихованців необхідно готувати як до духовного союзу людей, готових допомагати один одному, самовіддано піклуватися один про одного до кінця життя. Міцна сім'я повинна базуватися на любові та повазі один до одного та до інших людей. Кохання, розглядається як жертвна праця та величезна відповідальність за людину, яку кохаєш і яку приводиш на світ. «Розпусник і негідник той, хто в коханні шукає тільки насолоди. Кохати – це насамперед віддавати, віддавати улюбленій особі сили своєї душі, творити для коханої істоти щастя».

- **Професійна відповідальність.** У праці «Виховання відповідальності за роботу в педагогічному колективі» В. Сухомлинський визначає відповідальності за доручену роботу

однією із найважливіших моральних рис людини. Він зауважує на важливості педагогічної відповідальності, яка на його думку вимірюється глибиною знань і ідейним рівнем вихованців. Василь Олександрович, ґрунтуючись на власному досвіді, пропонує шляхи формування педагогічної відповідальності, а це в першу чергу інтерес та увага до якості праці своєї та інших членів колективу, оскільки «безвідповідальне ставлення до роботи виникає там, де наслідками роботи педагога ніхто не цікавиться». Головною силою, яка виховує відповідальність за роботу, на думку В.Сухомлинського, є сам педагогічний колектив. Важливу роль у вихованні відповідальності за роботу педагог відводить розгортанню ділової, повсякденної критики, зазначаючи, що «учитель відчуває відповідальність за результати своєї роботи перед всім педагогічним колективом лише тоді, коли критика стає рисою роботи». Особистісна відповідальність (відповідальність перед самим собою). Для В.О.Сухомлинського виховувати людину означало виховувати у неї вимогливість до самої себе, а це «можливо лише тоді, коли людину не вести постійно за руку, а давати їй змогу діяти самостійно, щоб вона відповідала сама за себе, виробляла власну життєву позицію». У праці «Як виховувати справжню людину» педагог акцентує на тому, що сама найбільша перемога – це перемога над самим собою, він закликає молодь «вчись управляти собою. ... Заставляй себе робити те, що потрібно, і обов'язкове стане для тебе бажаним ... Не йди по самому легкому шляху. Йди по самому важкому! Долання труднощів звеличує людину. Той, кому нестерпно важко і хто подолав труднощі, зовсім по іншому бачить світ і розуміє людей... Постав над собою і сто вчителів – вони

будуть безсилі, якщо ти сам не можеш заставити себе і вимагати від себе».

Зазначені види відповідальності взаємопов'язані і взаємообумовлені. У павлишській школі створювалися такі умови, у яких кожен вихованець у першу чергу ставив вимоги перед собою, відчував відповідальність перед суспільством, оскільки «відповідальність перед самим собою, перед власним сумлінням формується на основі відповідальності перед суспільством».

У розумінні проблеми відповідальності В.О.Сухомлинський виходив із того, що людина як особа суспільна має обов'язки, і «сєнс нашого життя полягає в тому, що всі ми зобов'язані. По-іншому жити було б неможливо. ... Чим більш по-людськи, усвідомленіше ти виконуєш свій обов'язок перед людьми, тим більше ти черпаєш із невичерпного джерела справжнього людського щастя – свободи. Спробуй звільнити себе від зобов'язань – і ти перетворишся в раба своїх забаганок». Справжнє виховання, на думку педагога, це «виховання у людини обов'язку перед іншими людьми, перед суспільством, перед народом, а обов'язку не може бути без сильної волі, без вимоги, без наказу, без розумного повчання, без уміння підкорити свої особисті інтереси інтересам людей, колективу, суспільства, народу». У Павлиші педагогічні зусилля спрямовувалися на те, щоб відносини дитини з людьми будувалися на обов'язку й відповідальності.

У педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського важливе місце займає ідея взаємозв'язку між свободою, відповідальністю та обов'язком. У «Листах до сина» Василь Олександрович зазначає, що

«обов'язок – це свобода в дії, це одухотворення людських вчинків благородною ідеєю – в ім'я чого я роблю це». Моральна свобода стає благом, «якщо людина усвідомлює себе як частку колективу, суспільства, народу, розуміє загальні для всіх інтереси і потреби, підпорядковується власному почуттю обов'язку і на основі власних поглядів, бажань, волі робить так. Як вважає необхідним колектив, суспільство, народ». Отже, за Сухомлинським обов'язок і відповідальність не обмежують людину, а навпаки самостійно роблячи вибір і обираючи суспільно-значимий вид поведінки на основі обов'язку і відповідальності особистість возвеличується та самореалізується у даному суспільстві.

Важливою концептуальною ідеєю у вихованні відповідальності є формування емоційної складової особистості дитини, яку В.О.Сухомлинський називав «азбукою всякого виховання». Василь Олександрович зазначав, що «правильна соціалізація ґрунтується на багатстві, ідейній повноцінності емоційного життя. Треба навчити дитину передусім відчувати і переживати. Почуття, переконання – це ніби малесенький магніт, закладений в дитячій істоті, який притягає її до інших людей, робить її чутливою, сприйнятливою до слів, повчань, ідей, настанов. Розвинені почуття, висока емоційна культура – це, образно кажучи, абсолютний музичний слух моральної вихованості. Емоційно невихована, глуха до найтонших впливів дитина – це потенційний егоїст».

Аналіз педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського свідчить, що базовими методологічними принципами і підходами у вихованні відповідальної особистості є гуманізм, культуро і

природовідповідність, системність, виховання у колективі та праці, єдність свідомості та поведінки.

Шляхи формування (форми, методи, засоби). Серед найбільш ефективних, значимих шляхів виховання відповідальності можна виокремити наступні: виховання у колективі, через працю, самовиховання, приклад, книжка, слово. На слово педагога дитяча душа повинна відгукуватися, мов ніжна струна, на тонку музику душі вихователя. А коли у «серці посіяні погані зерна, то їх треба терпляче прополювати, не наголошувати на негативному, а орієнтувати на кращому, на добрі зразки».

Самовиховання – визначає В.О.Сухомлинський як центральну проблему шкільного життя, і найскладнішу працю педагога. Самопізнанню, самовихованню, самовдосконаленню було присвячено спеціальні бесіди, у ході яких вихованців закликали бути правдивими і відвертими із самим собою, ставити перед собою таку мету життя, щоб повсякденна праця осмислювалася і переживалася як наближення до цієї мети. Педагог важливої ролі у самовихованні надавав праці, зауважуючи, що «вдумливий, проникливий і вимогливий погляд в самого себе, вміння примусити себе, здатність переживати докори сумління й сором – все це залежить від того, яке місце в духовному житті вихованця посіла праця. Тільки труд, тільки напруження фізичних і духовних сил, тільки подолання труднощів, тільки радість досягнення мети в праці відкриває людині очі на самого себе». Праця як основний засіб виховання є центральною ідеєю усієї педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського. Тільки у праці з ранніх років посильній, різноманітній, одухотвореній людина

найяскравіше може розкритися, розвинути і пізнати таке благородне почуття як радість праці. У Павлиші було переконання, що «тільки завдяки праці, в якій є і піт, і мозолі, і втома, людське серце стає чуйним, ніжним». На практиці реалізувалася ідея, що в умовах сільської школи дуже легко розв'язувати організаційно-педагогічні питання дитячої праці. В умовах сільської місцевості питання праці для молоді є питанням обов'язку і відповідальності, оскільки «у сільськогосподарському виробництві є напружені періоди, коли жоден підліток, жоден юнак не повинен бути осторонь трудового напруження».

6.4. Сухомлинський про книгу як важливий засіб виховання

Василь Олександрович Сухомлинський надавав книзі великого значення у вихованні підростаючого покоління. Вона є не тільки засобом за допомогою якого пізнає оточуючий світ підростаюче покоління, а й невичерпним джерелом інформації для самого педагога. Хтось із мудреців підкреслив, що книги є кораблями часу, які несуть на своєму борту цінний вантаж – знання, передаючи його від одного покоління до іншого.

Особливе розуміння книги, як основи розвитку мови і мислення, живого джерела думки, емоційно-естетичного збагачення людини знаходимо у педагогічній спадщині видатного українського педагога, публіциста і письменника Василя Олександровича Сухомлинського (1918–1970).

Книга є матеріальним засобом культурно-просвітницької роботи, містить записи на зброшурованих (зшитих з одного боку) аркушах паперу, може включати вербальну інформацію, графічні зображення, рисунки, діаграми, фотографії тощо. Праобразом перших книг були каміння із нанесеним на ньому символами чи піктограмами, глиняні таблички, деревинні дощечки, пергаментні та папірусові звитки. Перші книги виготовлялись за допомогою методу ксилографії (різьблення на твердих матеріалах текстів і витискання забарвленими фарбами на папері). В XI столітті китаєць Бі Шен використовував пунсони (вирізане рельєфне зображення літер), які набирались на підставки із застигаючим воском, поливались фарбою і відбивались на папері. Вперше набірний друк з використанням дерев'яних літер було винайдено у Китаї, автор винаходу – Ван Чжень (1290–1333 рр.). 1452 року в друкарні Німеччини Йоганном Гутенбергом типографським способом була надрукована перша книга – Біблія. До цього моменту книги виготовлялись методом ксилографії. Перші книги виходили невеликим тиражем, близько 100-300 примірників їх називали **інкунабулами**. Масовим явищем книга стає у добу Відродження та Просвітництва.

Поява книг у східних слов'ян сягає своїм корінням у добу Київської Русі, де після прийняття християнства при монастирях і храмах активно працювали скрипторії, у яких ченці переписували релігійні рукописні книги. Перші слов'янські книги надрукував Швайпольт Фіоль у Кракові («Осьмогласник», 1491р.). У Східній Європі першим слов'янським друкарем був білорус Франциск Скорина, який працював у Вільні з 1525, а до того у Празі. Документи

свідчать, що у 1460 році львівський міщанин Дропан Степан подарував свою друкарню львівському Онуфріївському монастирю, таким чином друкарство книг в Україні існувало ще з середини XV століття. Друга з відомих в Україні друкарень заснована у 1573 році Іваном Федоровим у Львові (першою надрукованою у цій друкарні книгою був «Апостол»). Пізніше почали діяти Острозька, Києво-Печерська та інші друкарні.

Особливо цікавими для молоді виявились відомості останніх досліджень щодо ефективності передачі віртуальної інформації за допомогою електронних засобів та реальних або матеріальних текстів надрукованих традиційним, типографським способом. Було проведено дослідження, в ході якого піддослідним запропонували зчитування інформації із комп'ютера, електронної книги та звичайної книги. Встановлено, що засвоєння матеріалу відбулось краще у випадках коли піддослідні працювали із звичайною книгою. Такий результат обумовлений рядом причин. По-перше, традиційне сприймання книги як засобу навчання, а не розваги. По-друге, зовнішній вигляд, нумерована сторінка залишають асоціації, на підсвідомому рівні відбитки у пам'яті людини. По-третє, книги виготовляються із органічної речовини – деревини, яка має здатність окрім вербальної інформації, реально відображеної на її сторінках, передавати невербальну біоенергетичну, емоційну інформацію, якою мимоволі свій інтелектуальний продукт «супроводжує» кожен автор. Таким чином, засвоєння матеріалу отриманого шляхом читання книг надрукованих типографським способом має вищу ефективність. До цього слід додати, що у процесі роботи із електронними пристроями

відбувається незначне електромагнітне опромінення та може псуватись зір, бо більшість екранів комп'ютерів працюють за принципом відновлення картинки з частотою від 65 Грц і вище. Хоч поріг зорового сприйняття нижчий за вказану частоту, все ж це, може негативно позначається на здоров'ї молодій людини. Відомо, що рекомендовані часові норми роботи з комп'ютером не повинні перевищувати 4 год. на добу.

Роль книги як засобу навчання, інтелектуального розвитку, духовного зростання, способу самовиховання і самовдосконалення обґрунтував у своїй педагогічній спадщині та реалізував на практиці у Павлишській школі Василь Олександрович Сухомлинський. Він був глибоко переконаний, якщо немає читання, яке захоплює розум і серце, пробуджує роздуми про світ, то людині загрожує духовна порожнеча і у даному випадку ніщо не може замінити книжку. Тому звичайна книга залишається довершеним засобом пізнання нового і сьогодні. Це у рівній мірі стосується як вихованця, так і наставника-вихователя. В. О. Сухомлинський підкреслював на важливості та необхідності ввести кожного вихованця в світ книг, виховати любов до книги, зробити книгу дороговказною зіркою в інтелектуальному житті, а це залежить в першу чергу від вчителя, від того, яке місце в його духовному житті займає книга. Читання стане духовною потребою вихованця тільки тоді, коли він відчує, що сам педагог постійно збагачується, якщо переконається, що сьогодні він не повторює те, що говорив учора. З огляду на це педагог, як старший колега своїх учнів, має демонструвати щирі любов до книги, глибокі знання добуті із неї.

Старший наставник і радник має бути для вихованця прикладом у ставленні до книги.

Усіма способами треба домогтися того, щоб читання стало постійною потребою молоді людини, її інтересом, інструментом пізнання оточуючого світу і людей у ньому, незалежно від того де знаходиться вихованець у центрі чи на периферії. Книга несе істинне знання усім, хто відкриває для себе її сторінки. В. О. Сухомлинський стверджував, що «найважливішим вогнищем захопленості повинне бути читання. Школа повинна бути царством книги. Ви можете працювати у віддаленому куточку країни, ваше село може бути видалене на тисячі кілометрів від культурних центрів, в школі багато чого може не вистачати, – але якщо у вас царює книга, ви можете працювати на тому ж рівні педагогічної культури і досягти тих же результатів, що і в центрі. І не бійтеся, що книга відволікатиме учня від знань». При цьому необхідно створювати належні умови для роботи з книгою. Так, у Василя Олександровича в Павлиській школі для праці над книгою було організовано «Кімнату думки» – це форма роботи, де відбувалось читання і обговорення прочитаних книг. Важливим на думку В.О. Сухомлинського є добірка книг, зі змістом яких бажано ознайомитись вихованцям на певних вікових етапах. Директор Павлиської школи зауважує: «знаючи, що за все життя людина може прочитати не більше двох тисяч книжок і значна частина з яких припадає на шкільні роки, я з великою вимогливістю відбирав те, що треба обов'язково прочитати... Так була створена **Золота бібліотека отрочтва**. ... До Золотої бібліотеки ... ми відібрали найвизначніші твори світової літератури... Є книжки без яких взагалі немислима

школа. Всі книжки у золотій бібліотеці отроцтва є в кількох примірниках від 10-15». Істинами є думки Василя Олександровича про необхідність укомплектування Золотої бібліотеки книгами, що відображають славне минуле народу, возвеличують подвиги його історичних героїв підкреслюють такі їх якості як справедливість, мужність, відвага, патріотизм, гуманізм, безкомпромісне ставлення до зла. Вихованець читаючи історичну літературу, книги присвячені видатним персоналіям, відшукає в їх образі те, що приваблює і захоплює, возвеличує людину. Як відзначав В. Сухомлинський: «Пам'ятаєте, що ніяке захоплення не принесе користі, якщо воно не зачіпає думки, душі, серця. Підкреслюю, що першим захопленням повинне бути захоплення книгою. Його треба зберегти на все життя. Що б ви не викладали – літературу або історію, фізику або креслення, біологію або математику – першим вогнищем захопленості, до якого ви повинні привести свого вихованця (якщо тільки ви хочете бути його вихователем) повинна бути книга. Книга – це теж школа, в світі книг треба навчити подорожувати кожного вихованця».

Окрім золотої бібліотеки, яку пропонує навчальний заклад своїм вихованцям, у кожного із них має формуватись особиста бібліотека. Вона має займати головне місце у процесі самоосвіти і самовиховання як учнів, так і педагогів. Василь Олександрович підкреслює, що самоосвіта передбачає комплектування особистої бібліотеки та розумову працю дома на самоті. Тому педагог-наставник вищого навчального закладу має вдаватись до методів і прийомів заохочення студента до формування індивідуальної бібліотеки. Слід визначитись із тим, яким книгам варто надати перевагу. При цьому важливим

критерієм має бути те, які ідеї і цінності пропагують книги, чи узгоджується їх зміст із схвалюваними у суспільстві орієнтирами та гуманістичною спрямованістю, завданнями культурно-просвітницької роботи її важливими напрямками. Так В.О. Сухомлинський відзначає, що «з першого дня роботи в школі предметом моєї турботи було те, щоб до дитячих рук не потрапила жодна погана книжка, щоб діти жили в світі цікавих творів, які ввійшли до золотого фонду національної і загальнолюдської культури ... треба вдумливо відбирати матеріал для читання. Хай дитина прочитає небагато, та кожна книжка нехай лишить глибокий слід у її серці і в її свідомості, щоб людина поверталася до неї кілька разів, відкриваючи все нові й нові духовні багатства». Ці поради особливо актуальні у наш час, коли інформаційний простір засмічений низькопробною продукцією, а рідною мовою видається тільки одна книга на рік, у розрахунку на одного громадянина нашої країни.

Автор книги «Сто порад вчителю» рекомендує кожній сім'ї, молодій людині поповнювати бібліотеку не менше як однією книгою щомісяця, а педагогу варто оновлювати власну бібліотеку не менше як трьома книгами на місяць. Вони повинні розподілятися за змістовною спрямованістю так: 1) книги з проблем науки, основи якої ви опановуєте чи викладаєте; 2) про життя і боротьбу людини, образ якої є світочем, прикладом для молоді; 3) про душу людини (книги з психології).

Книгу не можуть замінити інші засоби розвиненого технотронного суспільства. В. Сухомлинський стверджує, що книгу не можна замінити нічим і, це підтверджується останніми дослідженнями. При цьому слід ретельно добирати за визначеними

критеріями, що відповідають цілям культурно-просвітницької роботи, книги для індивідуального читання вихованця, а також стимулювати у них інтерес до книги, заохочувати формування особистої бібліотеки.

6.5. Питання естетичного виховання в педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського

Одним з дієвих засобів гармонійного розвитку людини є естетичне виховання, яке відіграє важливу роль у формуванні не тільки естетичного ставлення людини до навколишньої дійсності, але й духовно-моральних якостей. Необхідність естетичного виховання в процесі навчання підкреслював і В.О. Сухомлинський. Він переконливо твердив: "...Без емоційно-естетичного струменя неможливий повноцінний розумовий розвиток дитини... Краса й жива думка так само органічно поєднані, як сонце і квіти".

Він підкреслював необхідність навчити дітей бачити, милуватися, розуміти, любити і цінувати красу природи, красу людини та її вчинків, красу творів мистецтва, слухати і чути чудову музику життя.

В.О. Сухомлинський наголошував на необхідності системного підходу до естетичного виховання школярів, постійного ускладнення завдань, змісту, форм і методів відповідно до віку учнів та рівня їх естетичного розвитку:

➤ від сприйняття краси природи – до складання казок віршів, творів-мініатюр, створення етюдів;

- від сприйняття творів мистецтва – до їх глибокого аналізу;
- від простих спостережень – до активної творчої діяльності, стимулювання прагнення жити і творити за законами краси.

На його думку: «Найважливіше завдання естетичного виховання – навчити дитину бачити в красі навколишнього світу духовне благородство, доброту, сердечність і на основі цього утверджувати прекрасне в собі...».

Це звучить як настанова для поколінь майбутніх освітян та виокремлює пріоритетні завдання сьогодення: розвиток художньо-естетичного сприймання, асоціативно-образного мислення, уяви, фантазії, інтуїції, художнього смаку, відчуття характеру, темпу і форми музично-хореографічних композицій.

В реалізації зазначених завдань важливо пам'ятати заповіді педагога:

- дитина – це факел, який потрібно запалити, а не посудина, яку потрібно наповнити;
- вихованець – це особистість, поважайте її; навчіться глибоко проникати у внутрішній світ дитини;
- дайте можливість дитині мати своє обличчя;
- використовуйте заохочення; хваліть дитину, навіть за скромний її успіх;
- у кожного є щось хороше; підкресліть його цікаву думку, вдало сказане слово, намагайтеся зробити дитину кращою у її власних очах;
- виховуючи та навчаючи дітей, будьте оптимістами, не втрачайте доброти і віри в успіх.

За словами В.О. Сухомлинського, кожна дитина – унікальний світ, який потребує від вихователя використання нестандартного, а особливого педагогічного «ключика». «Знати дитину – це та найголовніша точка, де стикаються теорія і практика педагогіки, де сходяться всі нитки педагогічного керівництва дитячим колективом».

6.6. В.О. Сухомлинський про роль сім'ї у вихованні

«Сім'я – це те первісне середовище, де людина повинна вчитися творити добро. Сім'я щодня, щогодини доторкається до духовного життя шкільного колективу; школа не може обійтися без сім'ї, моральна культура колективізму в стінах школи в багатьох відношеннях є плодами тих квіток, які квітнуть у сім'ї (В.О. Сухомлинський).

Цікавився Василь Олександрович і проблемами сімейного виховання, а саме умовами й особливостями виховання дітей у різних сім'ях, вивчав позитивний досвід, підмічав найістотніші і найбільш типові вади та недоліки сімейного виховання, шукав причини цих недоліків. Він проводив велику і виховну роботу з батьками, дорослими, навчав їх мистецтва сімейного і громад, гостро критикував неучтво та примітивізм. У Павлишській школі було створено чітку систему педагогічної освіти і пропаганди педагогічних знань серед населення, батьків і навіть старшокласників.

В.О. Сухомлинський вважав за необхідне ввести в зміст загальноосвітньої школи мінімум педагогічних знань, зокрема в галузі «Батьківської педагогіки», виховувати майбутніх батьків, морально готувати їх до великої відповідальної батьківської місії.

Педагог стверджував, що «всі шкільні проблеми стоять і перед сім'єю, усі труднощі, які виникають у складному процесі шкільного виховання, сягають своїм корінням у сім'ю».

Проводячи лінію співпраці школи і сім'ї у формуванні і духовному зростанні особистості, В.О. Сухомлинський найважливішу роль відводив моральному вихованню, зокрема вихованню гуманістичних цінностей. Людину педагог розглядав як взірець високої моралі, гуманізму.

На батьків педагог покладав обов'язок створення в сім'ї необхідних умов для становлення особистості дитини, аби в неї могла виробитися правильна соціальна орієнтація, утвердилися почуття рівноправного і повноцінного учасника життя своєї сім'ї, країни. В.О. Сухомлинський небезпідставно вважав, що «до свідомості й серця матері і батька дуже важливо донести таку істину: маленька зернина, посіяна в людській душі у роки раннього дитинства, стає в зрілі роки могутнім деревом. Усе залежить від того, яку зернину посіяно і в який ґрунт».

Сім'я – це важлива складова нашого суспільства, в якій, як у фокусі, відображається все життя держави. Від життєвої позиції батьків у суспільстві, їх моральних якостей і культурного рівня безпосередньо залежить виховання особистості дитини.

Найдорогшою, близькою, прекрасною людиною для дитини є мати. Мати – це не тільки тепло, затишок, увага. Це – світ сонця, любові, добра, ласки, увесь світ у руках матері. І від того, який він, цей світ, залежить, якою виросте людина. При недостатці материнської уваги розвиток дитини завжди затримується – психічно, фізично, інтелектуально, емоційно. Для

В.О.Сухомлинського культ матері – це результат серйозних роздумів про необхідність зв'язку поколінь, про передачу духовної культури. Культ матері в духовному житті школярів передбачав виховання у дітей поваги, любові, шанобливого й турботливого ставлення до неї. Але при цьому культ матері забезпечувався вихованням у дітей поваги до батька як голови й годувальника сім'ї.

Одною з найшкідливіших родинних вад, на переконання В.О. Сухомлинського, є споживацький характер способу життя багатьох дітей. Деякі батьки вважають, що живуть вони і працюють лише заради щастя своїх дітей і тому дозволяють їм усе, створюючи максимальний матеріальний достаток, тепличні умови, задовольняючи всі необмежені бажання й навіть примхи. Діти в таких сім'ях виростають, не знаючи ні в чому потреби, не маючи обов'язків і відповідальності. Це призводить до дуже небезпечних наслідків – спотворення людської особистості, що буде вести споживацький, паразитичний спосіб життя.

Діти в сім'ї, на переконання В.О. Сухомлинського, – це не лише слухняні виконавці волі батьків і старших, вони рівноправні члени родини, активні учасники всіх сімейних справ. Вони можуть здійснювати взаємний позитивний вплив на сім'ю, зокрема на поведінку батьків і старших, їх ставлення до своїх сімейних і громадських обов'язків. Діти у родині не повинні відчувати своєї нерівності, неповноцінності, приниженої гідності. Василь Олександрович завжди відстоював право дітей активно втручатись у сімейні справи. Під впливом думки дітей, їх вимог, можна змінити ставлення батьків до деяких антисоціальних явищ – п'янства,

крадіжок, обману, нечесного способу життя та інших аморальних вчинків.

В.О. Сухомлинський першим у вітчизняній педагогіці 1950-х років розпочав організацію педагогічного просвітництва батьків. Він навчав їх мистецтва сімейного і громадського виховання, гостро критикував неuczтво, примітивізм. У Павлівській школі було створено чітку систему педагогічної освіти і пропаганди педагогічних знань серед населення, батьків і навіть старшокласників. Про це він описав в *„Етюдах про комуністичне виховання”*. Педагог вважав, що батьки мають вчитися стільки ж років у батьківській школі, скільки й діти. Він наголошував, що безвідповідальне ставлення молодих батьків до виховання своїх дітей дорого обходиться передусім суспільству. Морально невідготовлені до народження і виховання дітей батьки, вважає В.О. Сухомлинський, є великим нещастям для суспільства.

Отже, у педагогічній системі В.О. Сухомлинського утвердилася певна система родинно-шкільного виховання, за якою батьки повинні бути активними помічниками вчителів. Цьому сприяло не лише навчання батьків, але й спільне проведення свят, різноманітна суспільно-корисна діяльність.

У *„Батьківській педагогіці”* вчений, по-новому осмислює взаємозв'язки родини і школи. Спираючись на народні бувальщини, легенди, оповіді, вчений розкриває кращі здобутки етнічних засад родинного виховання. За В.О. Сухомлинським кожен народ століттями формує свою систему етнічних цінностей, яка найповніше відображає його ментальність, особливості національної свідомості. Ці цінності народ

відтворює і розвиває через мову, літературу, мистецтво, фольклор, виробничі відносини, побут, а також через звичаї і традиції, обряди.

У праці *„Як виховати справжню людину”* В.О. Сухомлинський радить майбутнім матерям і батькам вивчати історію свого народу, виробляти шанобливе ставлення до близьких, оскільки свяtimi, за його переконанням, є слова: народ, мати, батько, син.

Василь Олександрович був не тільки великим знавцем батьківської педагогіки, досвідченим пропагандистом педагогічних знань, а й прекрасним сім'янином, батьком дітей, що дістали зразкове сімейне виховання, освіти, громадянську зрілість. У *„Листах до сина”* й *„Листах до дочки”* вчений дає конкретні поради щодо підготовки молоді до родинного життя.

Одна з найважливіших соціально-педагогічних проблем, яка турбувала В.О. Сухомлинського, – чим зумовлена девіантна поведінка дітей і підлітків і як її запобігти. Він вивчав матеріали слідств 460 кримінальних справ. У кожній сім'ї, яка давала суспільству правопорушника або злочинця, було щось недобре. У багатьох сім'ях існувала духовна вбогість людських стосунків, а в школах, у класних колективах, де навчались ці підлітки, ніхто не цікавився, які їх інтереси і потреби, в чому вони знаходять радість буття.

6.7. Організаційно-методичні засади діяльності Павлишської школи

З 1948 р. Василь Олександрович працював директором простої сільської школи у Павлиші. Саме там він створив «Школу радості», або забезпечив своєрідне освітнє середовище у якому відбувався процес формування особистості громадянина. Аналізуючи досвід В.О. Сухомлинського, заважимо, що ним, як директором школи було створене діяльне, різнопланове і водночас цілісне за своїм педагогічним впливом навчально-виховне середовище. Це своєрідне, як зазначає О.Я. Савченко **шкільне містечко, природне і соціальне довкілля**.

В. О. Сухомлинський у Павлишській школі побудував цілісну організаційно виховну систему, що включала **навчальне, природне, соціальне, ігрове, господарське, інформаційне середовища**.

Передусім, виокремимо теоретичні засади цього процесу. Метою організації освітнього середовища, з нашого погляду, у цій системі є створення таких умов для всебічного розвитку і виховання учнів, за яких вони стають активними учасниками різних видів праці (навчальної, господарської на ділянках, подвір'ї, майстернях, літературної, суспільно-громадської), змістовного дозвілля і творчості.

Дитина має виховуватись серед природи, їй треба дати можливість послухати, подивитися, відчутти...”. „Школа під блакитним небом учила мене, – писав Сухомлинський, – як відкривати перед дітьми вікно в навколишній світ... Умійте відкрити

перед дитиною в навколишньому світі щось одне, але відкрити так, щоб шматочок життя загравав усіма кольорами веселки... Я ділився з учителями своїми думками про „подорожі” до першоджерел живого слова – так я назвав яскраві, короткі, емоційно насичені розповіді малюків про предмети і явища навколишнього світу, які вони бачать, своїми очима”. Ми знаємо, наскільки чутливо ставився Сухомлинський до музики, яку вважав незамінним джерелом розвитку почуттів, фантазії, творчості, олюднення дійсності. Згадаймо, які назви добирали вихованці. (під впливом свого вчителя): музичний альбом перетворено у „музичну скриньку”, яка пізніше стає „музичною кімнатою”. „Кімната науки” була обладнана через три місяці після початку роботи „Школи радості”. Діти там бували раз на тиждень, або раз на два тижні.

Природа стає могутнім джерелом виховання лише тоді, коли людина пізнає її, проникає думкою в причинно-наслідкові зв'язки... вважав В.О. Сухомлинський. «Я продумав усе, що має стати джерелом думки моїх вихованців, визначив, щоби день за днем протягом 4 років спостерігатимуть діти, які явища навколишнього світу стануть джерелами їхньої думки. Так

було створено 300 сторінок „Книги природи”. Це – 300 спостережень, 300 яскравих картин, що закарбувалися в свідомості дітей. Двічі на тиждень ми йшли в природу – вчитися думати” .

Виняткове значення для розуміння педагогічної системи В.О. Сухомлинського має вивчення книги „Павлиська середня школа”, у якій узагальнено, осмислено 33 років педагогічної праці видатного педагога. Тут ми знаходили цілісну систему діяльності

великої сільської школи, яка склалась зусиллями всіх учасників навчально-виховного процесу у 60 – 70 роках, і особливо помітне місце у цій системі належить опису й аналізу створення матеріальної бази. Привернемо увагу лише до деяких положень, які мають узагальнювальне значення у розгляді проблеми наших педагогічних читань.

Де найкраще місце для школи? „Досвід переконує, – писав Сухомлинський, – що найбільш сприятливі умови для роботи школи створюються тоді, коли вона розташована на лоні природи, де багато зелені й води, і водночас недалеко від місця проживання сім'ї, щоб дитина не витратила багато часу на дорогу і батьки у вільний від роботи час могли часто бувати в школі. А там, де рослинний світ навколо школи бідний, треба поступово створювати зелений захист хоч би в її найближчому оточенні”.

Що входить у освітній простір? На початку II розділу книги „Матеріальна база школи і обстановка, що оточує дітей” знаходимо такий вислів: „Виховання середовищем, обстановкою, створеною самими учнями, речами, що збагачують духовне життя колективу, – це, погляд, одна з найтонших сфер педагогічного процесу. Матеріальну базу школи ми розглядаємо в нерозривній єдності з обстановкою, до якої входять природа, праця і суспільна діяльність навколишніх людей. Багато предметів, що знаходяться тут і створені самими школярами або їхніми старшими товаришами і в певному розумінні одухотворені їх любовним ставленням, стають дорогими для кожного з них, поєднуються в їхній емоційній пам'яті з подіями, людськими відносинами, почуттями, переживаннями”.

Спеціальне проектування у Павлівській школі інформаційного середовища. Зрозуміло, що середовище навчання школярів у 60 – 70 роках ХХ ст. і сучасних дітей різко відрізняється. Відмінність у тому, що у сучасних дітей значно розширились технічні можливості одержання інформації: ЗМІ, комп'ютери, Інтернет, збільшення міжособистісних контактів, зокрема з людьми інших країн, мандрівки змалечку розширюють дитячі можливості одержання різної інформації (корисної, непотрібної, а то і шкідливої). У цих умовах змінюється погляд на вчителя як єдине джерело істинних знань. Книжка, робота над текстом втрачає для багатьох учнів привабливість. І все-таки книга, чудовий винахід людства, змінюючи свою форму, не може змінити свою роль у культурі й освітнє значення. У школі було Товариство шанувальників книжки, що об'єднувало і дітей, і дорослих". Тому в Павлівській школі працювали спеціальні програми самостійного читання для початкової, основної і старшої школи. Сухомлинський прагнув, щоб кожен учитель став книголюбом. За роки його директорства у шкільній бібліотеці було 18 тисяч книжок, у власних бібліотеках учителів понад 49 тисяч.

Різні види творчої праці як складова освітнього простору. Сухомлинський пише: „Для того, щоб середовище, яке створюють і в якому живуть діти, формувало їхні морально-естетичні погляди, поглиблювало моральні відносини, потрібна, якщо можна так сказати, господарча творчість". Про це йдеться у спеціальному розділі „Матеріальна база трудового виховання” (педагогічний аспект).

Спеціально продумана система створення педагогічно сприятливої обстановки в кожному куточку шкільного приміщення.

Естетичність оточення, гармонія речей, „відчуття повітря, світла, простору, перспективи” .

Емоційна, естетична, інтелектуальна привабливість форм організації і назв навчального середовища („Школа під блакитним небом”, „Кімната казки”, „Кімната думки”, „Музична скринька”, „Куточок мрій”, „Сад здоров’я”, „Сад матері”, „Мандрівки до першоджерел слова і думки” і т. ін.).

Вивчення педагогічної системи В.О. Сухомлинського в контексті проблеми проектування, створення і педагогічного використання освітнього простору відкриває науковцям і практикам нові резерви в модернізації сучасної шкільної освіти.